

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

На правах рукопису

КАЩУК МАР'ЯНА ГРИГОРІВНА

УДК 373.31:34(091)(477)''19(043.5)

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У
ВИХОВНІЙ РОБОТІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ
(друга половина ХХ століття)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
кандидат педагогічних наук, професор
Пантюк Тетяна Ігорівна

Дрогобич – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ	
1.1. Ступінь дослідженості проблеми та характеристика його базових понять	14
1.2. Соціально-історичне та психолого-педагогічне підґрунтя проблеми правового виховання старшокласників у роботі загальноосвітньої школи	41
1.3. Компаративний аспект правового виховання дітей та молоді	59
ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ	71
РОЗДІЛ 2. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ВИХОВНІЙ РОБОТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ	74
2.1. Цілі, зміст та принципи правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи	74
2.2. Особливості методики організації роботи щодо правового виховання старшокласників	95
2.3. Засоби правового виховання старшокласників у роботі загальноосвітньої школи	133

2.4. Сучасна концепція правового виховання старшокласників та її роль у розбудові громадянського суспільства в Україні	151
ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ	165
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	175
ДОДАТКИ	203

ВСТУП

Актуальність теми. Кожен етап у розвитку держави як соціального організму передбачає переосмислення певних суспільних цінностей, перебудови систем функціонування усіх суспільних інституцій. У сучасних умовах українського державотворення такі процеси відбуваються і в житті нашого суспільства. Проблема пошуку нових концепцій і парадигм виховання вимагає мобілізації зусиль усієї педагогічної науки в теоретичній і прикладній площинах. Загальновідомо, що нове в освіті з'являється, як правило, на основі того доробку, що вже існує і має позитивний вплив на ті чи ті освітні процеси. Це також стосується процесу правового виховання та правової освіти дітей і молоді як запоруки формування повноцінного й здорового громадянського суспільства в Україні.

Розбудова України на засадах демократії та права вимагає перегляду і переосмислення завдань виховної роботи у сучасній загальноосвітній школі з урахуванням соціального замовлення та процесів світової і європейської інтеграції. Вибір державою прогресивного вектору, зорієнтованого на найвищі цінності людської спільноти, дає підстави говорити про нові завдання та цілі сучасного виховання. Особливо актуальними зазначені тенденції є для процесу організації та реалізації завдань правового виховання.

Прагнення України й українців до побудови громадянського суспільства зумовлюють необхідність удосконалення сфери правових знань та формування правової свідомості. Суспільна ситуація розвитку вимагає ретельного й ґрунтовного перегляду педагогічного інструментарію правового виховання школярів, актуалізації їх правової освіти, особливо старшокласників.

З огляду на це особливої уваги заслуговує вивчення проблеми правового виховання у глобальній, історико-педагогічній, теоретичній і практичній площинах. У глобальному вимірі актуальність дослідження визначається викликами сучасного суспільства, процесами інформатизації,

глобалізації, розширенням потреби вмілого використання правових компетентностей як у межах своєї країни, так і за кордоном.

Історико-педагогічний контекст проблеми правового виховання визначається потребою вивчення тих аспектів означеного процесу, які є невідомими чи маловідомими сьогодні та висвітлені суб'єктивно й упереджено крізь призму політичної або ідеологічної доцільності.

На теоретичному рівні актуальність дослідження зумовлена потребою створення цілісної, наукової, логічної, довершеної, демократично спрямованої та особистісно орієнтованої системи правового виховання старшокласників.

Прикладний аспект роботи полягає у дослідженні й аналізі педагогічного інструментарію правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи як в історичній ретроспективі, так і в умовах сьогодення, формування в усіх суб'єктів виховного процесу готовності використовувати інноваційні моделі, методики та засоби.

Загальнодержавний масштаб розв'язання питань правової освіти та виховання громадян України актуалізує наше дослідження, доводить необхідність його ретельної обсервації, зокрема у сенсі історичної ретроспективи.

Проблема правового виховання дітей та молоді вивчається вітчизняними ученими тривалий період. Низка досліджень припадає на 50 – 90-ті роки минулого століття. У цей період науковці, а саме: В. Альхіменко, Н. Бура, Є. Бурлай, А. Долгова, Г. Давидов, В. Гальперин, В. Обухов, В. Головченко, М. Козюбра, В. Найбіч, В. Оксамитний, А. Павлов, П. Рабінович, І. Рябко та ін., з'ясовували питання сутності, мети, завдань, змісту, принципів, педагогічних умов, засобів, форм, методів правового виховання. Зазначимо, проте, що працям цього періоду була притаманна як ґрунтовність та достатньо високий науково-прикладний характер

дослідження, так і надмірна заідеологізованість та політична заангажованість узагальнень, висловів і пропозицій.

В останні десятиліття проблеми правового виховання громадян у різних його аспектах знайшли відображення у працях українських учених. Серед них: Б. Андрусишин, Г. Васянович, В. Владимірова, Н. Голікова, О. Горчаков, В. Дубровський, С. Карпенчук, Л. Канішевська, Т. Кириленко, І. Криштак, А. Кузьмінський, М. Левківський, В. Лозова, О. Магдик, О. Міщенья, О. Микитюк, С. Нікітчина, В. Омельченко, В. Оржеховська, Є. Певцова, М. Подберезський, О. Пометун, А. Сиротенко, А. Стаканков, О. Степанов, Ю. Сурмяк, І. Тараненко, М. Ткачова, Л. Твердохліб, Г. Троцько, М. Фіцула, В. Ягупов та ін.

У науковому доробку цих учених обґрунтовуються проблеми змісту і завдань правового виховання дітей та молоді; механізми формування правової свідомості, правової культури особистості та морально-правової відповідальності; розглядаються педагогічні умови реалізації завдань правового виховання різних вікових категорій громадян; визначаються механізми та шляхи взаємодії сім'ї, школи і органів внутрішніх справ щодо правового виховання учнів; аналізуються питання морально-правової відповідальності педагога тощо.

Водночас, аналізуючи наукові дослідження і практичний досвід правового виховання у загальноосвітніх школах України, нами виявлено такі **суперечності** між:

– нагальною затребуваністю суспільства у вихованні правосвідомих громадян і недостатньою увагою до правового виховання старшокласників у навчально-виховному процесі сучасної загальноосвітньої школи;

– поширеною стереотипністю щодо неактуальності досвіду правового виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи радянської доби, головно через його заідеологізованість, і відсутністю системної комплексної виховної роботи сучасної загальноосвітньої школи з формування правової культури та

свідомості старшокласників, що було притаманним правовому вихованню у другій половині ХХ ст.;

– необхідністю використання широкого арсеналу сучасних форм, методів, прийомів і засобів виховної роботи загальноосвітньої школи, орієнтованих на формування правової культури та свідомості старшокласників і традиційною практикою використання формальних підходів, що здебільшого забезпечують формування їхньої правової обізнаності.

Попереднє дослідження проблеми доводить, що питання правового виховання та формування правової культури школярів були особливо актуальними у практиці роботи шкіл і позашкільних закладів другої половини ХХ ст. Сьогодні є потреба детального дослідження означених питань з метою використання раціонального досвіду у практиці сучасної системи правового виховання молоді.

З огляду на потреби сучасного суспільства, відсутність цілісного дослідження проблеми правового виховання у другій половині ХХ століття і власне зацікавлення автора як викладача університету зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **“Правове виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи (друга половина ХХ століття)”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідницьких робіт кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка – комплексна наукова тема “Українська освіта в контексті трансформаційних суспільних процесів” (номер державної реєстрації 0108U007644); факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ – “Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави” (номер державної реєстрації 0112U007494); кафедри теорії та історії держави і права факультету з підготовки слідчих Львівського державного університету

внутрішніх справ – “Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри” (номер державної реєстрації 0113U002433).

Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 4 від 21.04.2011 р.) та узгоджено у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 8 від 25.10.2011 р.).

Об’єкт дослідження – правове виховання старшокласників в умовах загальноосвітньої школи.

Предметом дослідження є зміст і шляхи правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи у другій половині ХХ ст.

Мета дослідження – здійснити комплексний історико-педагогічний аналіз теоретичних надбань і практичного досвіду правового виховання старшокласників в другій половині ХХ ст. та виявити можливості їх творчого використання в сучасних умовах загальноосвітньої школи.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

– проаналізувати соціально-історичні умови, з’ясувати особливості та виявити специфіку системи правового виховання загальноосвітньої школи України у другій половині ХХ ст.;

– схарактеризувати цілі, зміст та принципи правового виховання старшокласників у досліджуваній період;

– розкрити методичні аспекти правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи України другої половини ХХ ст.;

– обґрунтувати можливості творчого використання прогресивного історичного досвіду в умовах трансформації сучасної системи правового виховання учнів загальноосвітньої школи.

Методологічною основою дослідження є вимоги об’єктивності, доказовості; положення про єдність окремого, особливого й загального, національного і загальнолюдського, історичного та логічного; особистісно-

орієнтований, діяльнісний і компетентнісний підходи до навчально-виховного процесу; ідеї та установки, закріплені у документах з проблем навчання та виховання школярів (закони України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, Національна програма правової освіти населення тощо).

Теоретичну основу дослідження становить загальнонауковий метод системного аналізу та досягнення педагогічної науки, які розкривають теоретико-методичні засади правового виховання в умовах загальноосвітньої школи. Зокрема, у дослідженні використані:

– ідеї, які стосуються проблем становлення і розвитку національної системи освіти та педагогічної думки у різні історичні періоди (Н. Дем’яненко, С. Золотухіна, В. Кемінь, М. Левківський, Л. Оршанський, О. Сухомлинська та ін.);

– теоретико-методичні засади організації навчально-виховного процесу у загальноосвітній школі (І. Бех, А. Бойко, А. Вихрущ, О. Вишневський, І. Козловська, В. Лозова, О. Невмержицька, М. Пантюк, Г. Троцько, М. Чепіль та ін.);

– фундаментальні положення теорії виховання, зокрема її важливого напрямку – правового виховання молоді (В. Балюк, Г. Васянович, М. Городиський, О. Квас, М. Подберезський, Н. Скотна, А. Тарас, М. Фіцула та ін.).

Для розв’язання поставлених у дисертаційному дослідженні завдань використано комплекс **методів** науково-дослідницької роботи: *загальнонаукові* (аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, систематизація, класифікація) – для аналітичної обробки наукових джерел і з’ясування сутності базових понять дослідження (“правове виховання”, “правова культура”, “правове навчання”, “правосвідомість”, “правомірне поведінка”, “правова вихованість”); *пошуково-бібліографічний* – для вивчення архівних і бібліотечних фондів, описів, видань тощо; *системно-історичний* – для розгляду соціально-історичного підґрунтя та еволюції

проблеми правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи другої половини ХХ ст.; *історико-типологічний* – для з'ясування основних чинників, тенденцій та особливостей організації процесу правового виховання старшокласників в умовах загальноосвітньої школи впродовж досліджуваного періоду; *історико-порівняльний* – для порівняння подій, явищ, фактів, поглядів на досліджувану проблему з реаліями сьогодення; *прогностичний* – для виявлення умов ефективного впровадження прогресивного історичного досвіду у практику сучасної системи правового виховання учнів загальноосвітньої школи.

Джерельну базу дисертаційного дослідження складають кілька груп наукових матеріалів. До першої належать – монографії, підручники, посібники, навчально-довідкові видання, дисертації, у яких описані й проаналізовані теоретико-методичні засади процесу виховання, проведено історико-педагогічний аналіз теоретичних і методичних основ правового виховання старшокласників; наукові праці, присвячені обґрунтуванню особливостей позакласної виховної роботи, що здійснюється у загальноосвітніх навчальних закладах. Друга група джерел – нормативно-правові документи з питань організації виховного процесу у загальноосвітній школі (закони України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, Національна доктрина розвитку освіти у ХХІ столітті, постанови Верховної Ради та Кабінету Міністрів України щодо правового виховання, накази Міністерства освіти і науки тощо). До третьої групи належить педагогічна преса, зокрема часописи: “Виховна робота”, “Імідж сучасного педагога”, “Народное образование”, “Радянська школа”, “Рідна школа”, “Педагогіка і психологія”, “Позакласний час”, “Постметодика”, “Преподавание истории в школе”, “Советская педагогика”, “Учитель” та ін. До четвертої групи увійшли документи і матеріали з Державного архіву Львівської області (фонд Р – 163) та фондів бібліотек – Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, бібліотеки Львівського національного

університету імені Івана Франка, Львівського державного університету внутрішніх справ та ін.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 50-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. Нижня межа (1959 р.) визначається прийняттям нового закону “Про зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР” та постанови ЦК КП України від 13 липня 1959 р. “Про стан і заходи дальшого розвитку педагогічної науки в Українській РСР”, якими були визначені завдання побудови нового соціалістичного суспільства і виховання громадянина нової держави. У цих процесах правове виховання визначалося одним із важливих напрямів виховної роботи загальноосвітньої школи радянської України. Починаючи з 1959/1960 н. р., у десятих класах загальноосвітніх шкіл було запроваджено вивчення навчальної дисципліни “Конституція СРСР”. Верхня хронологічна межа збігається з розробкою і прийняттям “Національної програми правової освіти населення” (2001 р.), якою визначена обов’язковість правової освіти для всіх дошкільних виховних, середніх загальноосвітніх, вищих навчальних закладів, установ підвищення кваліфікації та перепідготовки педагогічних кадрів.

Наукова новизна та теоретичне значення результатів дослідження:

– *уперше* здійснено систематичний науковий аналіз процесу правового виховання старшокласників у виховній роботі вітчизняної загальноосвітньої школи впродовж другої половини ХХ ст.;

– *розкрито* організаційно-педагогічні засади правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітніх шкіл;

– *обґрунтовано* періодизацію, яка відображає еволюцію мети, завдань і змісту правового виховання в загальноосвітній школі впродовж досліджуваного часового відрізка;

– *уточнено* цілі, зміст і принципи правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи другої половини ХХ ст.;

– *розкрито* значення та можливості використання історичного досвіду правового виховання старшокласників для трансформації сучасної системи освіти України та розбудови правосвідомого громадянського суспільства.

Практичне значення одержаних результатів полягає у систематизації фактологічних матеріалів, що можуть застосовуватися в організації навчально-виховного процесу сучасної загальноосвітньої школи. Матеріали монографії “Правове виховання старшокласників у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи” можуть бути корисними при удосконаленні змісту навчальних дисциплін “Історія педагогіки”, “Педагогіка”, “Методика позаурочної діяльності та соціально-виховної роботи”, “Порівняльна педагогіка” та ін. Одержані результати можуть бути використані в організації правового виховання сучасних школярів і підготовці майбутніх учителів для реалізації завдань правового виховання старшокласників (пошук інноваційних форм та методів роботи, розробка нових курсів, спецкурсів, посібників, підручників тощо), у системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, розширенні взаємодії з органами внутрішніх справ, громадськими правозахисними організаціями тощо.

Основні результати дослідження *впроваджено* до навчально-виховного процесу Львівської середньої загальноосвітньої школи I – III ступенів № 91 (протокол № 94 від 11.09.2015 р.), Львівської спеціалізованої школи I – III ступенів № 57 імені Короля Данила (протокол № 92 від 09.09.2015 р.), Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 33 від 11.09.2015 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка № 1871 від 23.11.2015 р.), Дрогобицького педагогічного ліцею (довідка № 448 від 01.12.2015 р.), Херсонського державного університету (протокол № 01-28/2349 від 18.11.2015 р.), Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ “Криворізький національний університет” (довідка № 02102 – 589/3 від 20.11.2015 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалась шляхом їх оприлюднення на науково-практичних конференціях:

міжнародних: “Nauka dziś: teoria, metodologia, praktyka” (Wrocław, 2013); “Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи” (Дрогобич, 2013); “Професійна підготовка студентів соціально-педагогічної сфери – освітня складова суспільного розвитку” (Київ, 2014); “Pedagogika. Dyskusje o współczesnej nauce” (Lublin, 2015).

всеукраїнських: “Трансформація ціннісних орієнтацій професійного становлення світогляду працівників ОВС України в сучасному полікультурному суспільстві” (Львів, 2014); “Дитинство в соціально-педагогічному дискурсі” (Дрогобич, 2015);

регіональній – “Розвиток особистості в системі неперервної освіти” (Дрогобич, 2015).

Апробація результатів дослідження також здійснювалася упродовж 2011 – 2015 рр. на наукових семінарах кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, звітних наукових конференціях викладачів кафедри іноземних мов Львівського державного університету внутрішніх справ.

Публікації. Основні положення наукового дослідження відображено у 12 друкованих працях, з них: 1 – монографія, 6 – статей у фахових виданнях, 3 – статті у зарубіжних періодичних виданнях, 2 – тези доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (315 найменувань, з них 28 – іншомовних). Загальний обсяг дисертації становить 249 сторінок, з них 174 сторінки основного тексту. Робота містить 2 рисунки, 8 додатків.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

1.1. Ступінь дослідженості проблеми та характеристика його базових понять

Для створення повної цілісної картини про стан дослідженості питань правового виховання старшокласників в Україні у другій половині ХХ століття доцільно, на нашу думку, згрупувати опрацьовані джерела в рамках певних історичних періодів. В основу періодизації та класифікації літературних джерел з досліджуваної проблематики, нами покладено такі критерії: по-перше, суспільно-історичні особливості розвитку системи загальної освіти України в складі СРСР і як суверенної держави; по-друге, рівень і стан розвитку питання правового виховання учнівської молоді у вітчизняній науці досліджуваного періоду. Відповідно до цього літературні джерела з досліджуваної теми нами розглядаються та аналізуються у межах двох періодів:

I період – 50-і рр. – початок 90-х років ХХ століття. В його межах нами було виокремлено два підперіоди: 50-ті рр. ХХ ст. – 1984 р. та 1984 – 1991 ;

II період – розпочинається з проголошення незалежності України у 1991 році і продовжується до наших днів.

Проаналізуємо стан розробки досліджуваної проблеми в рамках визначених періодів більш детальноше.

Аналіз науково-педагогічних джерел і дисертаційних досліджень свідчить про те, що особливого розвитку питання правового виховання учнівської молоді набуло у другій половині ХХ століття. Саме тоді з'являється чимало наукових праць, присвячених проблемам правового

виховання молоді та дорослих. У них розглядаються питання методологічної основи правового виховання, аналізуються проблеми формування правосвідомості громадян, визначаються рамки та механізми формування правової культури особистості, розробляється арсенал методів, форм та засобів правового виховання різних вікових груп населення, особливо старшокласників.

Для цього періоду характерна поява праць, що стосуються наукового обґрунтування та методичного наповнення процесу правового виховання. Продуктивною та корисною у галузі правового виховання школярів стала праця А. Павлова “Правове виховання” [173]. У ній обґрунтовуються проблеми методики організації правового виховання школярів; визначаються форми і засоби правової пропаганди; дається детальна характеристика найважливіших тогочасних засобів правового виховання (друкованих ЗМІ, радіо, телебачення) тощо. Окремо автор зупиняється на питаннях роз’яснення норм законодавства і важливості використання правових знань у повсякденному житті.

А. Павлов також визначає проблему підготовки педагогів до роботи із школярами у рамках реалізації завдань правового виховання; наголошує на важливості оптимального добору форм та методів цієї роботи; аналізує форми правового навчання та особливості методики його організації [173, с. 162 – 170]. Зауважуємо проте на заідеологізованість викладу чи не всіх наукових положень, орієнтацію лише на позиції панівної ідеології, акцентування уваги на безперечних перевагах нового соціалістичного суспільства і заперечення будь-яких інших концепцій чи доктрин.

Однією із перших праць, в якій акцентовано на необхідності створення правової педагогіки як науки про методологію, принципи, прийоми та методи формування правосвідомості індивідів і їх груп, є праця І. Рябка “Основи правової педагогіки”, опублікована у 1973 році [207].

Зазначимо, що автор детально зупиняється на педагогічних проблемах правової підготовки і правового виховання молоді, визначаючи місце та

значення правової освіти і виховання молоді; деталізує особливості психічного розвитку неповнолітніх і специфіку формування їх правосвідомості; аналізує вікові групи молоді і специфіку правовиховних мір; детально описує форми і засоби правового виховання молоді [207]. Особливо наголошує І. Рябко на віковій групі старшокласників, як такій, що є найбільш сприйнятливою у процесі формування правосвідомості та реалізації завдань правового виховання.

Важливим з погляду І. Рябко є використання у правовому вихованні старшокласників засобів масової інформації та різноманітних художніх засобів для формування правосвідомості і виховання правової культури. Проте цілісність і глибока науковість праці, що аналізується все ж не дала змоги автору уникнути тотального ідеологічного впливу, що, загалом, було закономірністю практично для усіх наукових джерел другої половини ХХ століття.

Цінною в контексті нашого дослідження є поява праці В. Гальперина, яка присвячена організації правового виховання школярів. У ній автор пропонує орієнтовний план виховної роботи загальноосвітньої школи. Зазначимо, що реалізацію питань правового виховання автор вбачав у зміцненні законності, яка повинна стати особистим переконанням кожної людини [201, с. 3].

Вивченню питань впливу правового виховання на формування правосвідомості учнів загальноосвітньої школи присвятили свою працю Г. Давидов і В. Обухов, звернувши увагу й на те, що необхідною умовою правового виховання учнів є відповідна організація позанавчальної роботи школи [51, с. 4]. Однак у цій праці не повною мірою розкрито сутнісні характеристики правового виховання та не виокремлено його складові.

Проблемам, які пов'язані з організацією та методикою правового виховання молоді, що навчається насамперед в загальноосвітніх школах та профтехучилищах, присвятив свою працю В. Найбіч [155]. Автор проаналізував не лише конкретні форми організації тих чи інших

позакласних правовиховних заходів, методика їх проведення, а й розкрив загальні методологічні принципи організації правовиховної роботи в навчальних колективах.

Аналіз змісту правового виховання став предметом дослідження А. Долгової [57]. У своїй праці автор наводить цікавий матеріал про особливості правосвідомості неповнолітніх і виявляє можливості врахування їх у правовому вихованні. Крім того, дослідниця приділяє велику увагу методам формування правосвідомості та правової культури неповнолітніх, аналізує позитивний досвід правового виховання, що мав місце в СРСР в 70-х рр. ХХ століття.

Цінною для нашого дослідження є також праця “Правове виховання і соціальна активність населення”, що була видана під егідою Академії педагогічних наук УРСР та Інституту держави і права [186]. Автори праці науково обґрунтовано та системно визначають правовий аспект виховання, з’ясовуючи передовсім сутність і поняття правового виховання на ґрунті всебічного аналізу існуючої наукової літератури; роблять історичний екскурс в історію розвитку проблеми правового виховання; дають конкретні вказівки щодо удосконалення методичного керівництва і координації правовиховної роботи тощо [186, с. 9 – 81].

В аналізованій праці науково і досить повно визначена специфіка роботи із різними верствами населення щодо формування у них правової культури та основна увага акцентована на правовому вихованні молоді. Автори праці обґрунтовують механізм правового виховання, аналізуючи його мотиви та цілеспрямований вплив на особистість з метою формування у неї правосвідомості [186, с. 123 – 209].

З огляду на предмет нашого дослідження цікавим є практичний аспект правового виховання, що викладений авторами у розділі “Практика організації правового виховання”, де на конкретних прикладах визначені цілі, зміст, методи, засоби та форми правового виховання дітей та молоді; подані конкретні рекомендації щодо взаємодії сім’ї, школи, громадських

організацій, органів міліції та прокуратури у справі правового виховання громадян.

Не залишилися поза увагою авторів також питання радянської ідеології, яку вони визначають важливим елементом цілісного змісту виховання [186, с. 296 – 306].

Загалом зазначимо, що праця “Правове виховання і соціальна активність населення” має глибоке науково-методичне значення і є цілісною картиною правового виховання дітей та молоді в кінці ХХ століття.

Певний інтерес для нашого дослідження має праця А. Міцкевича та В. Обухова “Методика правового виховання учнів” [148], у якій детально проаналізовано поняття та суть правового виховання учнів, розкрито особливості його організації в загальноосвітній школі та позашкільних закладах. Науковці також наголошують на важливості взаємодії школи, сім’ї та суспільства у процесі правового виховання, розкривають специфіку використання кіно, телебачення та радіо у правовому вихованні школярів.

Проблемам правового виховання молоді присвячені праці В. Альхіменка, О. Козловського та М. Козюбри [4; 110]. Так, В. Альхіменко [4] у своїй праці дає визначення поняття “правова грамотність”, розкриває значення сім’ї, школи, суспільства у правовому вихованні молоді. Особливу увагу автор приділяє шляхам і напрямам використання правових знань і навичок у буденному житті та суспільній практиці. Підтвердженням важливості проблеми правового виховання та цілеспрямованості роботи над нею найвищих наукових інституцій в Україні стала монографія “Правове виховання молоді”, що побачила світ у 1985 році. До авторського колективу увійшли М. Козюбра, В. Оксамитний, П. Рабінович, Н. Бура, Є. Бурлай, В. Головченко та інші [187].

Пріоритетом наукових положень щодо правового виховання дітей та молоді були визначені аксіологічні аспекти, де закон та право посідають визначну роль. Автори названої праці ретельно аналізують специфіку правової свідомості молоді, обґрунтовуючи психологічні особливості

формування правосвідомості неповнолітніх [187, с. 64 – 86]. Організація правовиховної роботи серед молоді, на переконання авторів, повинна опиратися передовсім на чіткі цілі і досконалий зміст конкретної роботи, а добір методів та форм повинен здійснюватися згідно із завданнями, що стоять перед суспільством на конкретному історичному етапі його розвитку.

Враховуючи вікові та соціальні особливості різних категорій та суспільних груп населення автори монографії “Правове виховання молоді” здійснивши диференційований підхід у питаннях правового виховання, обґрунтували специфіку правовиховної роботи із школярами, учнями професійно-технічних училищ, студентами вищих навчальних закладів, працюючої молоді і дали конкретні методичні пропозиції щодо її організації [187, с. 166 – 305]. Детальніше ми зупинимося на них у наступних параграфах нашого дисертаційного дослідження.

Загалом підсумовуємо, що праці такого характеру мали важливе методичне й виховне значення, оскільки окрім теорії та методології давали конкретні рекомендації щодо організаційних аспектів правового виховання і деталізували організаційні його моменти. Вчені переконливо доводили, що формування активної життєвої позиції молоді у сфері права – складний, багатогранний і тривалий процес, успіх якого залежить від істинності вектора суспільного розвитку. Удосконалення процесу правового виховання дітей та молоді, наголошують учені, можливе лише за спільними зусиллями правознавства, соціології, етики, психології та педагогіки [187, с. 317].

Велике значення щодо наукового обґрунтування питань правового виховання в кінці 80-х років ХХ століття мала праця А. Тараса “Правове виховання старшокласників” [236]. На її сторінках визначена сутність, цілі та завдання правового виховання старшокласників, вимоги до його організації, зроблена спроба розкриття системи правової освіти, визначення шляхів підвищення правової культури старшокласників у позакласній і позашкільній роботі.

Практичному втіленню ідей правового виховання присвячений і методичний посібник Є. Татаринцевої [237], в якому поряд із загальними питаннями виховної роботи розглядаються і шляхи вдосконалення правового виховання. Автор зробила спробу обґрунтувати сутність правового виховання і дійшла висновку про те, що це тривалий у просторі і часі процес, який не може протікати без суперечностей та участі суб'єктів [237, с. 5 – 6]. Науковець чітко розмежовує питання правового виховання та правової вихованості, трактуючи останню як стан, у якому суб'єкт знаходиться у момент прийняття правових рішень: “Це і стан його правосвідомості, і рівень правової культури, і, звичайно, готовність до правомірної чи протиправної поведінки” [237, с. 6].

Необхідно наголосити на глибокому науковому пошуку автора, який для побудови власної концепції правового виховання громадян опирається на методологічні засади філософії та психології, залучає наукові результати політології й соціології тощо. Найвагомим результатом успіху правового виховання у державі вчена називає “гармонію інтересів громадянина і суспільства” [237, с. 70], наголошуючи, що для перебудови правового життя суспільства необхідні зміни у психології людини. Ми вважаємо, що не правова держава може лише декларувати правила гармонійного соціального життя, але не може сформувати адекватної правової поведінки. Тому у процесі побудови процесу правового виховання слід враховувати усі об'єктивні та суб'єктивні чинники, які впливають на формування правової культури особистості і свідчать про рівень правового виховання громадян. Ці питання знайшли відображення в окремому розділі дослідження Є. Татаринцевої під назвою “Правове виховання як взаємовплив особистостей” [237, с. 135].

Отже, на підставі здійсненого аналізу праць першого періоду історіографії досліджуваної проблеми можемо стверджувати, що у 50 – 80-ті рр. ХХ століття в умовах побудови соціалістичного суспільства були відкинуті усі існуючі здобутки у сфері права та правового виховання,

активно заперечувалися досягнення зарубіжних учених, оскільки “буржуазна педагогіка”, на переконання радянських учених, обстоювала інтереси капіталістичного суспільства, яке було повною протилежністю майбутньому комуністичному, розбудова якого розпочиналася.

Для означення сфери правового життя країни загалом, та організації правового виховання школярів слід було сформулювати головні поняття, розтлумачити терміни і згодом визначити цілі та завдання правового виховання. Зусилля багатьох учених-педагогів [2; 3; 9; 17; 28; 39; 73; 138; 161; 174; 210; 251; 267] були спрямовані у це русло.

Вченими передовсім визначалася сфера правового виховання як “об’єктивно складена сукупність умов та обставин, які більшою чи меншою мірою впливають на формування правових уявлень та емоцій людей і суспільних груп” [207, с. 40]. У рамках, і на основі цих уявлень, уважали вчені, розвивалася правова культура членів суспільства, набувалися навички і досвід правового спілкування тощо.

Найважливішим підґрунтям реалізації завдань правового виховання вважалася діяльність. Вчені доводять, що лише у рамках навчальної, культурної, політичної, суспільної діяльності формується правосвідомість громадян.

Задля того, щоб якомога повніше реалізувати завдання правового виховання старшокласників учені аналізують передумови правового виховання, відносячи до них: рівень загальної грамотності населення, стан існуючої у суспільстві правової культури, основи колективізму у суспільних взаємовідносинах.

Важливою складовою цілісного процесу правового виховання вчені вважають його механізм, розуміючи під ним “ідеологічні канали, через які здійснюється цілеспрямований вплив виховних чинників на свідомість вихованців у відповідних життєвих обставинах й організованій системі засобів і форм, за допомогою яких досягається бажаний результат” [207, с. 41]. Виховні форми і засоби правового виховання трактуються ученими як

офіційно вироблений суспільством та його політичною організацією педагогічний інструментарій.

У рамках тотального підпорядкування педагогіки політичній складовій життя суспільства, вчені визначають соціалістичну правову ідеологію підґрунтям правового регулювання життя країни, і називають її “головним духовним каналом” виховного впливу.

Другим “духовним каналом” визначається суспільна правова психологія, що покликана була культивувати у громадян певні почуття і настрої, які б сприяли реалізації правової політики держави.

Обґрунтовуючи інструментальну складову правового виховання вчені визначили її найбільш дієві форми і засоби, відносячи до них:

- юридичну освіту, яка складається із навчання і спеціальної підготовки кадрів вищої і середньої кваліфікації для науки, державного і суспільного апарату;

- систему юридичної підготовки інших працівників різних органів, які пов’язані із нормотворчою роботою, яка проте не вимагає спеціальної юридичної освіти;

- система форм правової освіти широких мас, особливо молоді;

- форми правового виховання у процесі правозастосувальної державної діяльності, зокрема виховний вплив примусу й заохочення;

- масові засоби формування суспільної думки у сфері права;

- використання літератури й мистецтва з метою правового виховання і підвищення правової культури [207, с. 41 – 42].

Формування правової свідомості громадян у зрілому віці вважалося менш ефективним, ніж у молодому, тому перед педагогічною наукою були поставлені завдання розвитку досконалої системи правового виховання школярів, особливо старшокласників, формування у них відповідного світогляду, переконань, правової культури, правосвідомості, умінь та навичок використання певних правових норм для реалізації правової політики держави на певному етапі її розвитку.

Зауважимо, що проблеми правового виховання старшокласників розглядаються у цей період комплексно і всебічно, носять міждисциплінарний характер, залучаючи наукові досягнення психології, права, політології, соціології тощо. Головним недоліком у правовому вихованні молоді у досліджуваній період є, на нашу думку, надмірний вплив ідеології і цілісне підпорядкування усього виховного процесу доктринам панівної комуністичної партії.

Суттєво інший характер носять праці українських вчених, що були опубліковані у період здобуття Україною незалежності. Це передовсім зумовлювалося новим соціальним замовленням і тим, що в Україні формується правова демократична держава, де закон і право є пріоритетами внутрішньої і зовнішньої політики. Звичайно, складність і тривалість цього процесу є незаперечними, проте намагання учених різних галузей наук змінити ситуацію в країні є особливо потрібними і своєчасними. Усвідомлення того, що повинні змінитися не лише певні зовнішні атрибути життя держави, але й переконання кожної окремої людини дає підстави говорити про тривалість й особливу складність правового виховання та формування правової культури особистості. В умовах сьогодення з'явилися праці українських учених, які вивчають питання правового виховання й обґрунтовують можливі шляхи досягнення позитивного результату у цій сфері.

Прикладний характер притаманний навчально-методичному посібнику, який презентує для фахівців з правового виховання дітей та молоді В. Оржеховська [170]. У ньому подається аналіз теоретико-методичних та практичних надбань профілактичної роботи з учнями на основі нових концептуальних підходів до виховання неповнолітніх в умовах складних соціально-економічних перетворень у суспільстві періоду переходу до ринкових відносин. Автор аналізує та розкриває причини девіантної поведінки неповнолітніх; визначає сутність важковиховуваності як основної передумови відхилень у поведінці школярів тощо.

В. Оржеховській належить авторство створення системи роботи з профілактики правопорушень на основі гуманізації сучасної школи. У рамках цієї проблеми автор обґрунтовує особливості виховання учнів у сучасній школі; визначає можливості педагогічної діагностики у профілактичній роботі; вивчає роль ранньої профілактики відхилень у поведінці учнів; доводить необхідність тісної співпраці з батьками; наголошує на необхідності використання активних методів корекційного впливу у роботі з важковиховуваними підлітками; з'ясовує механізми соціального захисту неповнолітніх у нових формах самоврядування [170]. Наголошуємо також на прикладному характері праці, оскільки у додатках широко представлений педагогічний інструментарій для конкретної реалізації завдань правового виховання школярів. Таким чином стверджуємо, що названа праця адресується широкому колу педагогічних працівників – як учених-педагогів, так й учителів-практиків.

Методика правового виховання учнів загальноосвітніх шкіл була презентована у методичному посібнику М. Фіцули “Правове виховання учнів” [256]. Зокрема автор визначає місце правового виховання серед інших напрямів виховання; розкриває завдання, зміст, принципи, форми і методи правовиховної роботи з учнями у навчально-виховному процесі школи; обґрунтовує шляхи залучення батьків, представників громадськості та правоохоронних органів до правового виховання школярів; з'ясовує специфіку правоохоронної діяльності учнів тощо.

Характер навчально-методичного посібника підтверджується масивом прикладних матеріалів, що адресовані широкому колу педагогічної громадськості (вчителям, вихователям, соціальним працівникам та ін.) для здійснення конкретної виховної роботи у школі. Наприклад, автор пропонує матеріали для підготовки виховних заходів, список художніх фільмів з морально-правової тематики, перелік науково-популярних фільмів, пропонує питання для складання анкет з правової тематики тощо. Такі праці допомагають вчителям-практикам дібрати дієві форми правовиховної

діяльності, які б не лише відповідали науковим засадам методики, а й залучали учнів до активної діяльності у галузі права.

Питання аналізу шляхів та методів активізації правового виховання молоді, пропаганди передового досвіду, сучасних підходів до вдосконалення змісту шкільної правової освіти та створення нового покоління підручників, упровадження передових технологій з курсу “Основи правознавства” стали основними в дослідженні О. Магдик [139]. Зокрема, автор слушно вважає, що питання правової освіти молоді актуальне у зв’язку з необхідністю виховання громадян у дусі активної участі в суспільних справах, забезпечення молоді правовою інформацією щодо чинного законодавства та практики його застосування, профілактики правопорушень, які скоюються на ґрунті правового нігілізму, цинізму й аморальності, формування правової культури європейського типу, що дасть можливість громадянам успішно інтегруватись у європейський і світовий правовий простір для реалізації своїх приватних та публічних інтересів [139, с. 58].

Значну увагу проблемам громадянської освіти та правовому вихованню в нашій країні приділяє О. Пометун. Найважливішою передумовою досягнення мети громадянської освіти, її складовою, на думку автора, є правова освіта, що дає молоді розуміння закону, правової системи та фундаментальних принципів і цінностей демократії [175, с. 32]. О. Пометун окреслює нові підходи до правової освіти підлітків – програмою “Практичне право”, в межах якої розробляється та запроваджується експериментальний курс під такою ж назвою, що за рекомендацією Міністерства освіти та науки України має вивчатися у 8-му класі як факультативний курс чи курс за вибором. Зазначений курс може застосовуватися як до школярів, що тільки починають ознайомлюватися з правом, так і для тих, хто продовжує вивчати право. Курс “Практичне право”, підкреслює автор, можна викладати не лише як самостійний предмет, а й у рамках будь-якого політико-правового курсу – “Основи правових знань”, “Право і суспільство”, “Право і політика”, “Громадянська

освіта” та ін. [175, с. 33]. Нам імпонує думка автора в тому, що багато елементів цього курсу з успіхом можна використовувати як на уроках суспільствознавства, історії й інших суспільно-політичних і правових дисциплін, так і для позакласної роботи.

Різні підходи до реалізації основних завдань правової освіти також розглядає Є. Певцова. Вони склались протягом багаторічної практики та наукових досліджень у галузі методики правового навчання [174]. Автор переконана в тому, що вивчення правових конструкцій у школі повинно ґрунтуватися не на механізмі запам’ятовування юридичних норм і статей законів, а на глибокому проникненні в суть самого права, розгляді закономірностей його становлення та розвитку. Отже, необхідно, насамперед, звернути увагу на теоретичні аспекти права, а лише потім говорити про його практичне значення [174, с. 43]. Саме такий підхід, на нашу думку, дасть можливість розібратися в нюансах правової дійсності та сформулювати високий рівень правової культури в суспільстві.

Цікавою, з погляду практичної реалізації правового виховання у школі, є праця Н. Голікової та Т. Кириленко. Вчені розробили для учнів шкіл спеціальну програму з правового виховання “Ваші права” [37]. Завдяки програмі було частково заповнено прогалини суспільствознавчої освіти в частині правового виховання школярів. В основу програми покладено матеріали Загальної декларації прав людини, Декларації прав дитини, Конвенції про права дитини. Особливістю правовиховного курсу “Ваші права” є також звернення вчителя до життєвого досвіду учня, пояснення навчального матеріалу за допомогою діалогу, бесіди, гри тощо [37, с. 15 – 16].

Проблем правового виховання школярів торкається й В. Ягупов. У навчальному посібнику “Педагогіка” вчений також пов’язує соціально-правове виховання з формуванням поваги до Конституції й інших законів. Виходячи з цього науковець визначає основні завдання правового виховання в сучасних умовах [278].

Окремі аспекти взаємозалежності державних інституцій і морально-громадської життєтворчості сучасної учнівської молоді розглядають М. Левківський та О. Микитюк. Дослідники аналізують складники морально-правової відповідальності старшокласників і внутрішні детермінанти її становлення, окреслюють основні складові правової держави [133].

На зв'язок правової культури та правового виховання звертають увагу В. Лозова та Г. Троцько [136], які вважають, що правове виховання школярів сприяє громадянському та моральному становленню особистості, вихованню її дисциплінованості, підготовці молодого покоління до виконання громадянських обов'язків у відношенні до держави, праці, сім'ї. Кожна людина повинна знати норми та правила поведінки в суспільстві, свої права й обов'язки перед державою, суспільством, сім'єю [136, с. 66]. Оволодіння правовою культурою сприяє розвитку правосвідомості особистості, тобто усвідомленню своїх прав, свобод, обов'язків [136, с. 111].

Шляхи формування правової культури, її зв'язки з правовим вихованням розглядає у своїй праці Л. Твердохліб. Зокрема, дослідниця підкреслює, що саме правова культура є одним із головних показників ефективності та результативності правового виховання [238, с. 40]. Концептуальні підходи до формування правової культури освітян в умовах демократизації суспільства вивчала й В. Владимірова, котра зауважує, що демократизація суспільства вимагає від її членів основних, елементарних правових знань, які забезпечують нормальні умови життя, правовий захист і дотримання норм та правил життєдіяльності всіх членів демократичного суспільства [28, с. 26].

У праці О. Степанова та М. Фіцули, що вийшла у 2003 році, знайшли своє обґрунтування фактори активізації правового виховання молоді, визначено його зміст [222]. Важливим є перелік вимог науковців до правового виховання, що спрямовані на підвищення його ефективності.

На необхідність правового виховання звертають увагу й автори педагогічного посібника А. Кузьминський і В. Омеляненко, які зауважують, що нагальна потреба широкого правового виховання громадян зумовлюється зростанням творчої, організуючої, координуючої ролі права в соціальному, політичному й економічному розвитку суспільства [129]. Зміст правового виховання визначається особливостями права як регулятивного явища. Провідне місце в змісті правового виховання, за думкою авторів, посідає Конституція України, основні положення якої реалізуються в інших законодавчих актах адміністративного, трудового, цивільного, кримінального, шлюбно-сімейного права [129, с. 225 – 254].

У контексті нашого дослідження на увагу заслуговують також дисертаційні дослідження, у яких питання правового виховання ставали предметом обсервації вчених безпосередньо й опосередковано. Історико-педагогічні дослідження розглядають теорію і практику правового виховання в його історичній ретроспективі і свідчать про те, що дослідники торкаються питання правового виховання опосередковано. Зокрема, О. Горчакова у дисертаційній роботі “Гуманістична спрямованість педагогічних поглядів М. Пирогова” (2000 р.) висвітлює питання громадянського виховання й акцентує увагу на позиції вченого щодо дотримання законності, навчання підростаючого покоління нормам суспільного співжиття [43]. Автор обґрунтовує наукову позицію М. Пирогова щодо специфіки правового виховання дітей та молоді і вказує на особливу увагу з боку українських учених до цієї проблеми протягом тривалого часу.

У дисертації В. Владимирової “Педагогічні проблеми формування правової культури вчителя в історії вищої педагогічної школи України (1917 – 2002 рр.)” [29] глибоко обґрунтовано процес формування і розвитку правової культури в історії філософської та педагогічної думки, розкриває основні педагогічні проблеми формування правової культури вчителя крізь призму політики, культури, психології, педагогіки тощо, а також аналізує

науковий доробок класиків української педагогіки – М. Пирогова, К. Ушинського, А. Макаренка, В. Сухомлинського.

Найбільш чітко обґрунтувала проблеми правового виховання старшокласників, які навчаються у школах-інтернатах, В. Загрева, реалізувавши завдання дисертаційного дослідження на тему “Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів” [73]. У представленій праці розкрито сутність правового виховання, проаналізовано специфічні особливості цього процесу у загальноосвітніх школах-інтернатах. На цій основі автором створена модель правового виховання учнів старших класів. Розроблено критерії та показники правової вихованості старшокласників і визначено рівні правового виховання. В. Загревою детально проаналізовано педагогічні умови ефективного правового виховання у школах інтернатного типу, визначено шляхи впровадження їх у навчально-виховний процес. Автору вдалося глибоко теоретично обґрунтувати, експериментально перевірити та впровадити програму з правового виховання старшокласників у загальноосвітніх школах-інтернатах [73]. Особливо позитивним у дослідженні є той факт, що основні результати експерименту знайшли своє практичне застосування в організації навчально-виховного процесу загальноосвітніх шкіл-інтернатів, що дає підстави говорити про їхнє важливе прикладне значення.

В. Загрева опирається на висновки і результати досліджень з теорії правового виховання та організації навчально-виховного процесу в школах-інтернатах П. Вербицької (правове виховання у системі громадянської освіти), В. Дубровського (функції правової культури), С. Карпенчук (правове виховання у системі національного виховання), Л. Канішевської (нові підходи щодо реалізації виховної діяльності в школах-інтернатах), Л. Кузьменко (правова вихованість як компонент соціальної зрілості особистості), С. Нікітчиної (взаємозв'язок морального і правового виховання), В. Оржеховської (профілактика правопорушень серед

неповнолітніх), М. Подберезького (структура і поетапність реалізації правового виховання), О. Пометун (вивчення практичного права), А. Сиротенка (правове виховання школярів на уроках географії), І. Тараненко (громадянське виховання в школах європейських країн), М. Ткачової (гуманістична правова педагогіка), К. Чорної (громадянське виховання) та ін. [73].

Підтвердженням виключної важливості вивчення та обґрунтування проблем правового виховання є те, що ці проблеми стосуються кожної людини без огляду на вік, стать чи соціальну приналежність і вимагають не лише відповідних знань, а й формування цілого комплексу правової культури особистості: “Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблем правового виховання засвідчує, що переважна частина досліджень висвітлює такі його аспекти, як: формування правових знань, дотримання норм співжиття, ознайомлення з основами кримінального кодексу, зв’язок моралі і права, формування громадянськості тощо. Однак недостатньо уваги приділяється вихованню в учнів комплексу правових якостей, пов’язаних з правами людини, зокрема відданості цінностям свободи людини, непримиренного ставлення до дискримінації за будь-якими ознаками, вміння відстоювати власні права” [73, с. 2].

Виходячи із викладеного, В. Загрева зосередила увагу на аналізі проблеми формування у старшокласників громадянських рис особистості, які визначають її демократичну правосвідомість, таких як: відданість цінностям свободи і прав людини (знання про самоцінність людини та її права, розуміння свободи як вищої цінності, повага до людської гідності та прав інших); законслухняність, повага до Конституції України та визначених нею законів (знання їх основних положень, стійкі навички виконання правил поведінки в школі); відсутність дискримінаційної тенденції щодо прав інших людей (розуміння сутності поняття “рівність”, безкомпромісне ставлення до будь-яких проявів дискримінації, дотримання цих принципів в особистій поведінці); принципове і непримиренне

ставлення до порушення законів і норм суспільного життя (усвідомлення небезпеки їх порушення, наявність негативної реакції до таких порушень, особиста участь у підтримці правил і норм шкільного життя); повага до власних прав, уміння їх відстоювати (знання своїх прав, адекватне ставлення до їх порушення) [73, с. 4]. Викладене дає підстави говорити про глибокий науковий пошук автора і стверджувати, що подібні праці дієво сприяють формуванню правової культури старшокласників, що у результаті значно допомагає розбудові демократичних засад сучасного українського суспільства.

З огляду на предмет нашого дослідження на пильну увагу заслуговує дисертаційна робота А. Стаканкова на тему “Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ століття” [221]. На основі глибокого теоретичного історико-педагогічного аналізу автор систематизував теоретичні надбання і практичний досвід становлення і розвитку правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ століття. У дисертації обґрунтовано витoki правового виховання; розкрито зміст офіційної політики в галузі правового виховання та еволюцію ставлення суспільства до проблеми правового виховання. Науково достовірно та чітко виявлено і проаналізовано найбільш суттєві особливості змісту, принципів, методів, форм правового виховання та його специфіку; узагальнено досвід упровадження теоретичних ідей правового виховання в шкільну практику.

Значущою є робота А. Стаканкова над архівними та періодичними джерелами досліджуваного періоду, у наслідок чого висвітлено роль педагогічної журналістики в популяризації поглядів авторитетних вітчизняних учених та методичних надбань учителів-практиків, а також світового досвіду в галузі правового виховання [221].

Визначивши конкретні завдання дослідження, а саме: “розкрити сутність та зміст правового виховання в сучасних умовах; виявити витoki правового виховання в світовій педагогічній думці; проаналізувати

становлення і розвиток ідей правового виховання у вітчизняній педагогічній спадщині досліджуваного періоду; вивчити досвід реалізації завдань правового виховання в шкільній практиці другої половини ХІХ – початку ХХ століття; виявити перспективи використання позитивного досвіду правового виховання періоду, який досліджується, в сучасних умовах” [221, с. 4 – 5] А. Стаканков розглянув проблему правового виховання дітей та молоді комплексно, визначив детермінуючі чинники цього процесу, обґрунтував вплив конкретного соціального замовлення, вказав на можливості урахування існуючого історичного досвіду в умовах сьогодення, адже ця проблема залишається актуальною і важливою в умовах розбудови української держави.

У праці автор також зумів встановити інтердисциплінарні зв’язки і показати взаємовпливи та відмінності різних напрямів виховання з правовим: “Дослідженням встановлено, що педагоги вказували на тісний зв’язок правового виховання з моральністю. Разом з тим було поставлено питання про необхідність розмежувати моральне і правове виховання, оскільки вони мають дуже суттєві відмінності. Тому і принципи виховання в них повинні бути різними. Педагоги вважали, що тільки встановлення особливих принципів правового виховання може змінити стан справи” [221, с. 4 – 5].

Дослідження А. Стаканкова також засвідчило, що велика роль у правовому вихованні досліджуваного періоду відводилася школі. Вважалось, що саме школа повинна стати твердою опорою в здійсненні правового виховання. Фундамент правового виховання повинен закласти навчальний предмет “законодавство”, який вважали предметом загальної освіти людини і він мав велике виховне значення. А також дослідженням підтверджено, що важливим фактором правового виховання є шкільна дисципліна, що саме вона сприяє пробудженню в учнів почуття законності [221, с. 4 – 5].

Дослідження А. Стаканкова на основі вивчення матеріалів педагогічної спадщини вчених, а також архівних матеріалів засвідчило, що в другій половині XIX – початку XX століття були визначені “шляхи здійснення правового виховання: суворе застосування в шкільному житті початків права; започаткування самоврядування; викладання курсу “законодавство”; зв’язок сім’ї і школи; організація закладів позашкільної освіти” [221, с. 4 – 5]. У цей період фактично розпочався процес зародження демократичної педагогіки на теренах країни, яка своєю чергою передбачала не лише демократизацію шкільних взаємин, але й прагнула навчити школярів жити згідно до прийнятих у суспільстві законів і суворо дотримуватися їх. Закон і мораль повинні були стати основою життя суспільства. Процес усвідомлення цих постулатів триває і сьогодні.

А. Стаканков переконливо доводить, що для здійснення правового виховання використовувались різноманітні форми: “правова освіта; популяризація, пропаганда права; самоосвіта; самоврядування; бесіди; знайомство із судовими рішеннями і вироками; взаємодія школи і сім’ї; виховання почуття законності через виховання почуття справедливості” [221, с. 4 – 5].

Окремо автор зупиняється на дослідженні порівняльних аспектів у царині правового виховання та формування правової культури дітей і молоді; ретельно аналізує зарубіжний досвід; акцентує на активному використанні вітчизняними ученими доробку зарубіжних колег, адже європейські країни і тоді мали значний і життєво випробуваний зразок правового життя у суспільстві. Саме у цей період у вітчизняних періодичних виданнях з’являються дослідження зарубіжних учених щодо правового виховання підростаючого покоління. Ці публікації стають доступними широкому колу педагогічних працівників, що значно поліпшує організацію цієї роботи на практиці.

Найґрунтовнішим і найближчим до проблематики нашого дослідження є науковий доробок І. Криштак. Правове виховання

розглядається вченою як самостійний напрям теорії виховання, до складу якого належать: суб'єкти та об'єкти виховного впливу, мета, завдання, напрями та принципи організації зазначеного виховання [123, с. 92].

У дисертації проаналізовано ступінь наукової розробки досліджуваної проблеми, розкрито сутність правового виховання старшокласників на сучасному етапі, досліджено зародження питань правового виховання у світовій та вітчизняній педагогічній думці; досліджено напрями реалізації правового виховання, узагальнено форми організації та методи здійснення правового виховання учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів України у другій половині ХХ століття, окреслено шляхи творчого використання досвіду здійснення правового виховання учнів старших класів сучасними загальноосвітніми навчальними закладами України.

Важливим для нашого дослідження є здійснена І. Криштак періодизація становлення і розвитку правового виховання учнів у загальноосвітніх закладах України. Науковець виокремила та детально охарактеризувала, зважаючи на особливості суспільно-політичного та економічного розвитку країни, специфіку суб'єктно-об'єктних стосунків, зміну мети, завдань, напрямів, форм та методів виховання правосвідомості школярів, три періоди становлення та розвитку правового виховання учнів у загальноосвітніх закладах України: 1950 – 1985 рр.; 1986 – 1991 рр.; 90-ті роки ХХ століття. Вважаємо її такою, що об'єктивно відображає означені процеси і основні тенденції правового виховання у досліджуваній період. Саме цієї періодизації ми будемо притримуватися у своєму дисертаційному дослідженні.

Попри вагомість здійсненого І. Криштак дослідження, зазначимо, що основну увагу дослідниця зосередила на аналізі організації правового виховання учнів під час навчальної діяльності. Організація правового виховання старшокласників у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи України другої половини ХХ століття, вченою розглядається побіжно. Хоча ми небезпідставно вважаємо, що варіативність форм,

різноманітність методів, прийомів і засобів позакласної виховної роботи загальноосвітньої школи України другої половини ХХ століття, свідчить про її ефективність та певні переваги. Саме тому предметом нашого дисертаційного дослідження ми обрали зміст та механізми правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи другої половини ХХ ст.

Щодо аналізу змісту базових понять дослідження, то у сучасній науковій літературі існують різні визначення поняття “правове виховання”. Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє зробити висновок про те, що серед науковців існує чотири підходи до його визначення. Відповідно до них правове виховання розглядається як:

1) *діяльність* суспільства та держави, що спрямована на формування правомірної поведінки, яка в перспективі повинна стати звичкою, міцним переконанням такої людини (Н. Волкова, В. Головченко, Д. Керимов, А. Міцкевич, О. Степанов, М. Фіцула та ін.);

2) організований системний *вплив* на свідомість і почуття людини з метою формування в неї правосвідомості, поваги до конституційних норм і порядку, розвитку умінь, необхідних для виконання норм права, законів і свого громадського обов’язку (А. Долгова, Ю. Кобринський, Л. Нечепоренко, М. Подберезський, О. Скакун, І. Рябко).

3) складний, різноманітний, тривалий *процес*, який охоплює, з одного боку, виховну діяльність державних органів і суспільних організацій, що зобов’язані у відповідності з рішенням уряду проводити цю роботу, з іншого – діяльність усіх громадян (А. Брудний, Ю. Сурмяк, В. Ягупов).

4) *сукупність форм і методів*, що в поєднанні утворюють систему впливу на людей із метою формування високої правової культури, правомірної поведінки, перетворення правових знань у міцні установки, підвищення соціальної активності громадян (О. Дамаскін і В. Зюбін).

Усі ці визначення не суперечать одне одному, а дають повну і різнобічну характеристику правовому вихованню.

На нашу думку, більш повне визначення правового виховання дають представники першого підходу, які правомірно зводять його до цілеспрямованої діяльності, що передбачає і певну систему впливів, і використання різноманітних форм та методів впливу на особистість із метою формування її правової культури та правомірної поведінки (Н. Волкова, В. Головченко, Д. Керимов, А. Міцкевич, О. Степанов, М. Фіцула тощо).

Доцільно також звернути увагу й на те, що правове виховання переважна кількість дослідників розглядає як у широкому, так і вузькому розумінні. У широкому розумінні воно характеризується як вплив усіх правових факторів суспільного життя, в тому числі й правової системи, на формування в індивідів і колективів людей певних правових якостей, що відповідають досягнутому в суспільстві рівню правової свідомості та правової культури. У вузькому розумінні це – цілеспрямований, повсякденний, систематичний вплив юридичної теорії та практики на свідомість людей із метою виховання в них відповідного рівня правової свідомості, культури та зразкової правомірної поведінки [193, с. 138].

Заслуговує на увагу також дослідження питань правового виховання у рамках професійно-технічної освіти. Під правовим вихованням учнів Ю. Сурмяк розуміє “...цілеспрямовану, послідовну, систематичну діяльність органів освіти, правоохоронних органів, інших державних органів, громадських і правозахисних організацій, органів місцевого самоврядування, окремих громадян з надання послуг у роз’ясненні й інформуванні положень права і законодавства, юридичного консультування з метою формування в юнаків та дівчат системи правових знань, правових переконань і настанов, правового мислення, умінь і навичок правовими засобами самостійно захищати свої права, правових почуттів (поваги до права і закону, до соціальних цінностей, які охороняються правом, законності тощо), що забезпечують стабільність правомірної поведінки і соціально-правову активність особи” [227, с. 12].

Отже, узагальнення існуючих у науковій літературі підходів дає підставу визначити правове виховання старшокласників як сукупність форм і методів діяльності держави та її органів, навчальних закладів, громадських об'єднань і організацій, що спрямована на формування у старшокласників високої правової культури та правомірної поведінки, почуття поваги до тих соціальних цінностей, які регулюються й охороняються правом і законодавством.

Одним із головних показників ефективності та результативності правового виховання є рівень правової культури.

Правова культура – це обумовлений усім соціальним, духовним, політичним й економічним устроєм якісний стан правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості та в цілому в рівні правового розвитку суб'єкта (людини, різних груп, всього населення), а також ступені гарантованості державою та громадянським суспільством свобод і прав людини [240, с. 307].

Правове виховання також тісно пов'язане з *правовим навчанням*. Як відомо, виховання не може відбуватися без навчання, а навчання так чи інакше має виховний ефект. Різницю тут можна провести, до того ж досить умовно, за сферою впливу: виховання впливає, переважно, на емоційно-вольову, ціннісну, світоглядну сторону свідомості, а навчання – на когнітивно-раціональну, з метою інформаційно-ознайомлювального впливу на людину [240, с. 318].

Для більш глибокого розуміння сутності правового виховання необхідно визначити основні поняття, які безпосередньо пов'язані з ним, і якими ми будемо оперувати в дисертації, а саме: правосвідомість, правомірна поведінка та правова вихованість.

Правосвідомість – це форма суспільної свідомості, що представляє собою сукупність правових поглядів, переконань, установок, і включає в

себе як знання правових норм і явищ, так і їх оцінку з точки зору загальнонародної справедливості [11, с. 58].

Правомірна поведінка – це вольова поведінка суб'єктів права (діяльність або бездіяльність), яка відповідає приписам правових норм і гарантується державою [71, с. 359].

Правова вихованість – індикатор політичної зрілості громадянина, який свідомо сприймає й оцінює державно-правову систему, правові відносини, що складаються в суспільстві [136, с. 178]. Таким чином, правова вихованість – це стан правосвідомості та рівень правової культури особи, яка завжди готова до правомірного вчинку.

Формуванню правових компетенцій особистості сприяє *правова освіта*. Вона, як вказується в “Енциклопедії освіти”, є одним з головних елементів формування правової культури і правової свідомості населення та є складовою системи освіти в цілому. Правова освіта органічно пов'язана з правовим вихованням і становить комплекс державних та інших заходів, спрямованих на досягнення мети правової освіти [71]. В умовах сьогодення правова освіта здійснюється на основі Національної програми правової освіти населення (затверджена Указом Президента України від 18.10.2001 р.), яка передбачає створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення прав, знань і навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації.

Вчені доводять, що набуття громадянами України необхідного мінімуму правових знань та умінь, їх практичної реалізації забезпечується розгалуженою мережею загальноосвітніх та спеціалізованих навчально-виховних закладів незалежно від форм власності, інформуванням через ЗМІ та культурно-освітні установи тощо. Правова освіта має здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти.

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних джерел та дисертацій досліджуваного періоду дозволяє визначити основні напрями наукової розробки проблеми в рамках виокремлених нами історіографічних періодів:

I період – 50-і рр. – початок 90-х років ХХ століття – характеризується працями, в яких основна увага приділяється обґрунтуванню необхідності виокремлення правової педагогіки як окремої науки та правового виховання як одного з важливих напрямів виховної роботи загальноосвітньої школи радянської України; розробці теоретичних засад правового виховання учнівської молоді, його змісту, формулюванню його мети і завдань та методичних рекомендації щодо здійснення правового виховання учнівської молоді (В. Альхіменко, В. Гальперин, Г. Давидов, А. Долгова, М. Козюбра, А. Міцкевич, В. Найбіч, В. Обухов, А. Павлова, І. Рябко, А. Тарас, Є. Татаринцева та ін.). Важливо, що проблеми правового виховання старшокласників розглядаються науковцями у цей період комплексно і широко та носять міждисциплінарний характер. Однак, слід зазначити, що їхнім головним недоліком був надмірний вплив ідеології і цілісне підпорядкування доктринам пануючої комуністичної партії.

II період – розпочинається з проголошення незалежності України у 1991 році і продовжується до наших днів. Для праць цього періоду характерне розкриття його сутності, змісту, мети, цілей, завдань у світовій та вітчизняній педагогічній думці, методологічних засад, основних дефініцій, шляхів і напрямів використання правових знань і навичок у буденному житті, визначення основних складових правової держави, аналіз етапів правового виховання учнів, вимог до його організації (Г. Васянович, В. Владимірова, Н. Голікова, Т. Кириленко, А. Кузьминський, М. Левківський, В. Лозова, О. Магдик, О. Микитюк, В. Омельченко, В. Оржеховська, Є. Певцова, О. Пометун, О. Степанов, Л. Твердохліб, Г. Троцько, М. Фіцула, В. Ягупов та ін.).

У цей період з'являються також і дисертаційні дослідження, в яких узагальнюється досвід організації правового виховання у другій половині

XX століття, аналіз прийомів, методів та форм формування правосвідомості індивідів і груп, характеристика практики організації правового виховання учнів у загальноосвітніх школах, позашкільних закладах, професійно-технічних училищах, аналіз тематичних планів та програм організації правового виховання у школі (В. Владимірової, М. Городиський, О. Горчакова, В. Загрева, А. Стаканкова, І. Криштак та ін.).

Для нашого дослідження важливими стали наукові розвідки М. Гурій, І. Гриника, М. Подберезського, Ю. Сурмяка та ін., у яких висвітлено психолого-педагогічні проблеми формування правової та громадянської культури особистості, обґрунтовано зміст правового виховання, схарактеризовано принципи формування змісту правової освіти, визначено шляхи та методи їх реалізації на практиці, означено специфіку цих процесів у зарубіжній педагогіці тощо.

У сучасних умовах українські та зарубіжні вчені здійснюють ґрунтовне вивчення проблем правового виховання учнів, виявляють способи актуалізації правових знань та визначають шляхи правової освіти дітей і молоді. У їхніх працях розкрито різнобічні аспекти правового виховання та освіти громадян, визначено співвідношення права і моралі, доведено необхідність поширення правових знань серед школярів як майбутніх активних представників громадянського суспільства.

Однак, здійснений аналіз науково-педагогічних джерел і дисертаційних досліджень засвідчує відсутність на сьогодні цілісного історико-педагогічного дослідження, предметом якого була б організація правового виховання старшокласників у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи України у другій половині XX століття, що й зумовило наш науковий пошук.

1.2. Соціально-історичне та психолого-педагогічне підґрунтя проблеми правового виховання старшокласників у роботі загальноосвітньої школи

Проблеми правового виховання школярів визріли у повоєнний період у зв'язку з розгортанням будівництва нової держави – СРСР і прагненням її керівництва показати усьому світу переваги радянського способу життя. Не дивлячись на суперечність – в авторитарній державі з тотальним впливом ідеології однієї партії робиться спроба формування демократичного мислення і способу життя – цей процес все ж мав у своєму підґрунті значний науковий доробок учених, було напрацьовано вагомі результати, повністю відкидати які сьогодні не є розумним. Мова передовсім ітиме про педагогічний інструментарій правового виховання старшокласників.

Зусилля органів державної влади і партійного керівництва було спрямоване на реалізацію завдань правового виховання, метою якого була побудова досконалого суспільного ладу: “Партія, надаючи першочергового значення виховній діяльності у сучасному соціалістичному суспільстві, визначила у якості головних її напрямів – мобілізацію трудящих на вирішення задач щодо створення матеріально-технічної бази комунізму, формування наукового світогляду і комуністичної моралі, виховання свідомої дисципліни, виховання бережливості, турботу кожного про збереження і примноження суспільних досягнень, причому останнє повинно займати зараз таке ж місце в ідеологічній роботі партії, як і трудове виховання, виховання духу поваги до правил, що діють у соціалістичному суспільстві тощо” [265, с. 101 – 103].

Проблема правового виховання старшокласників особливо актуалізувалася у зв'язку із суспільними процесами, що відбувалися у країні загалом та тогочасній УРСР зокрема. Це, передовсім, було продиктовано побудовою нового суспільного ладу – соціалізму, що вимагало і відповідного правового забезпечення. Наше дослідження доводить, що робота щодо реалізації завдань правового виховання старшокласників

набирала *системного характеру*: “Якщо декілька років тому робота серед молоді будувалася на ініціативі окремих ентузіастів пропаганди правових знань і в ній не було певної системи, то тепер правовий предмет уведений в навчальні програми загальноосвітніх шкіл, профтехучилищ, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. Щорічно правовим навчанням в республіці охоплюється близько 2,5 млн. учнів і студентів” [186, с. 75]

Друга половина ХХ століття характеризується тим, що правове виховання стає складовою цілісного процесу виховання, науково оформляється його педагогічний інструментарій, ведеться активна підготовка педагогів до роботи у цій царині, правове виховання старшокласників виходить далеко за межі урочної діяльності: “У республіці послідовно складається система правового виховання населення. Це – лекційна пропаганда, народні університети правових знань, постійно діючі лекторії, юридичні консультації на громадських засадах, вечори питань і відповідей з правової тематики, дні, декади і місячники пропаганди правових знань, правове навчання молоді, що вчиться і робочої, виступи юристів у пресі, по радіо і телебаченню, видання науково-популярної юридичної літератури” [186, с. 74]. Позаурочна робота щодо правового виховання старшокласників стає важливою складовою діяльності учнів та учителів і вимагає кваліфікованого та виваженого підходу до неї. Підлітковий та юнацький вік є особливо сприятливими для засвоєння відповідних знань та умінь користуватися правовими знаннями і формувати власну правову культуру, а тому перед педагогічною теорією та шкільною практикою на державному рівні була визначена низка завдань щодо означеної проблеми.

Свідченням важливості правового виховання у виховній роботі загальноосвітньої школи досліджуваного періоду є те, що різноманітна організаційна та методична робота спрямовувалася не лише на визначення його змісту, а передовсім з’ясування тих умов, за яких вона може успішно здійснюватися. Задля створення міцного наукового підґрунтя правового

виховання старшокласників у системі роботи загальноосвітньої школи *проводилися спеціальні дослідження* з метою визначення оптимальних умов організації цього процесу. Так визначалися пріоритетні інституції та чинники правового виховання, з'ясовувалися особливості комунікації у ньому, визначалися найважливіші завдання та форми правовиховної роботи у певний віковий період тощо.

Так, науковці Г. Давидов і В. Обухов наголошували, що в правосвідомості старшокласників правові факти і явища обмежені через порівняно вузьке коло взаємовідносин дітей, їх незначний життєвий досвід. Їхні правові погляди значною мірою поверхневі, недостатньо усвідомлені, не укладені в стійку злагоджену систему. Вони нерідко механічно відображають реальну дійсність. У старшокласників ще не сформовані остаточно всі компоненти правосвідомості, немає достатнього досвіду сприймання правових явищ і фактів, усвідомлення своєї відповідальності у взаємовідносинах, використання прав і виконання обов'язків. Багато прав і обов'язків ще не стали для них особистісно значущими, оскільки, беручи участь в тій чи іншій діяльності, вони лише готуються до виконання різних суспільних ролей. У силу цих вікових особливостей правосвідомість молоді людини більшою мірою, чим дорослої, підпадає під вплив випадкової правової інформації. Молодим людям властива особлива шкала цінностей. На основі правових поглядів і почуттів, які часто виникають стихійно вони не завжди можуть правильно оцінити життєві явища. Їхні оцінки часто відображають групову або індивідуальну правосвідомість, що не завжди було суголосним з суспільною правосвідомістю [51, с. 4].

Така недостатня соціально-правова зрілість особистості, яка формується, вважали науковці, потребує ціленаправленого правового виховання, засвоєння досвіду врегулювання суспільних відносин, в тому числі і за допомогою правових норм, які мали перерости у особистісні цінності. Основними цінностями, які намагалися сформувати у старшокласників у радянський період були: "...повага до радянського

закону і правопорядку”, що своєю чергою передбачало достеменне знання основних положень радянського права [51, с. 5].

Актуальність проблеми правового виховання була зумовлена кількома причинами, а саме: у повоєнні роки чимало школярів стали сиротами чи бездомними; вони не мали можливості одержати повноцінну освіту; бідність населення часто спонукала підлітків вчиняти різної важкості злочини і правопорушення; лише покарань для таких дітей було недостатньо, щоб виправити ситуацію у суспільстві. З огляду на це державними, партійними й освітніми органами активізувалася робота щодо правового виховання старшокласників.

У 60-х роках ХХ століття розпочинається *пошук методологічної основи* правового виховання і, у результаті, акцент ставиться на ідеологію: “Соціалістична правосвідомість, особливо її ідеологічна частина, відіграє важливу роль не лише у процесі вироблення державної волі, що об’єктивується у нормах і створенні нормативної основи правового регулювання, але й забезпечує колосальний вплив правової ідеології, психології і правової культури у ході уведення в життя правових норм, у правозастосовувальній практиці” [207, с. 38]. Досягненнями соціалістичного суспільства, що стояло на початку свого утвердження також називалися дух свідомості і переконаності, що проникали в усі сфери суспільного життя і створювали “стійку ідеологічну атмосферу” [207, с. 36]. Власне у ній мав протікати “правовий розвиток”, а від її стану залежав успіх вирішення головної задачі того часу – утвердження досконалого правопорядку, який би відповідав духові суспільного ладу, що розбудовувався.

Наприкінці 60-х років ХХ ст. вчені-педагоги наполягають на обов’язковості елементарної правової освіти та правового виховання старшокласників: “У середній школі, спеціальних навчальних закладах і профтехучилищах потреби самого суспільного життя настійливо диктують організацію елементарної правової підготовки учнів, тому вивчення у випускних групах основ радянського правопорядку, діючого законодавства

із головних галузей права – адміністративного, цивільного, трудового, сімейного, кримінального і судового – бачиться вкрай необхідним” [207, с. 82 – 83]. В навчальні плани уводиться предмет “Суспільствознавство”, що суттєво впливає на якість правового виховання старшокласників.

Обґрунтовуючи актуальність та важливість формування правової свідомості у старшокласників вчені глибоко аналізують як соціально-політичне підґрунтя цього процесу, так і особливості віку школярів: “Питання, пов’язані з правовим навчанням молоді, вимагають самостійного розгляду не лише тому, що багато хто з наявних тут проблем ще чекає свого вивчення і дозволу, але і з тієї причини, що рівень правосвідомості, що сформувалася в юнацькому віці, визначає перспективу розвитку правової культури усього населення країни” [173, с. 170 – 171].

Питання правового виховання у цей період розглядаються широко і зводяться не до розв’язання проблеми побудови конкретного суспільного ладу з правосвідомістю її громадян, а трактуються як завдання побудови цілком нового суспільного ладу – комунізму, на противагу іншому – капіталізму. Тому і в методологічній основі лежав антагонізм, боротьба двох ідеологій. Поставлені ж завдання потребували розвитку правового виховання громадян, знання ними законів, участь у цьому процесі найширших суспільних інституцій, які все концентрувалися навколо панівної ідеології: “Тут вихователями виступають суспільний лад, держава, партія, її “привідні ремені”, а вихованцями є мільйони дорослих людей, різних за своїм життєвим досвідом, складу характеру, рівню світогляду, суспільної практики” [87, с. 52].

Обґрунтовуючи сутність правового виховання вчені-педагоги роблять спробу підвести *психологічне підґрунтя* і визначити основні механізми задля успішної реалізації його завдань. З цього приводу С. Рубінштейн доводить, що: “Головна справа виховання якраз у тому й полягає, щоб тисячами ниток зв’язати людину з життям так, щоби з усіх сторін перед нею поставили

задачі, для неї значущі, для неї сутнісні, які вона вважає своїми, у вирішення яких вона включається” [204, с. 140 – 141].

Опираючись на *дослідження психологів* та враховуючи конкретне суспільне замовлення (у період другої половини ХХ століття воно ґрунтується на ідеології марксизму-ленінізму) вчені формулюють визначення правового виховання, яке зводиться до наступного: “Правове виховання – це визначений, цілеспрямований і систематичний вплив на свідомість, психологію вихованців (індивідів та суспільних груп) всього укладу суспільного життя та ідеологічних факторів з метою формування у них на основі соціалістичної правової ідеології глибоких і стійких уявлень, переконань і почуттів, прищеплення їм високої правової культури, навичок юридичного спілкування, що відповідають рівню і вимогам сучасного правового розвитку суспільства, яке буде комунізм” [207, с. 35]. Таким чином можна стверджувати, що в основі будь-яких педагогічних явищ лежить ідеологія, яка передовсім обстоює інтереси держави загалом, а не конкретної особистості.

Психологічна наука того часу також була поставлена на службу ідеології, це, зокрема, стосується й означеної нами проблеми. Вчені стверджують, що кожен громадянин держави підсвідомо готовий до того, що кожне його право, що гарантоване конституцією, буде гарантоване й захищене державою, оскільки існує високий і незаперечний соціалістичний правопорядок: “Сутність “психологічного механізму” правового регулювання полягає зокрема у цій загальній підготовці людини до участі у правовому житті. А той факт, що в умовах соціалістичної дійсності на відміну від експлуататорського суспільства ця загальна підготовка на базі соціалістичної правосвідомості завжди співпадає з тенденціями правового розвитку засвідчує, що ідеологічні канали посідають одне із головних місць у складному механізмі правового регулювання, пронизуючи всі інші складові цього механізму” [207, с. 39 – 40]. Отже, акцент ставився не на формування у людини уміння користуватися правовими нормами,

досконало засвоювати їх задля відстоювання своїх прав та інтересів, а на розуміння й усвідомлення незаперечної істинності ідеологічних норм “досконалого суспільства”, яку гарантувало усі блага кожному.

Обґрунтовуючи особливості психічного розвитку старшокласників і специфіку формування їхньої правосвідомості вчені наголошують на тому, що для них притаманними є активна і безпосередня реакція на усі вияви суспільного життя; поняття та уявлення формуються швидко, без достатнього усвідомлення, лише під впливом поверхових сторін життєвих явищ; погляди можуть формуватися під впливом особистих суджень і бути хибними.

З цього приводу А. Тарас підкреслював, що основою правової освіти, тобто формування правової свідомості, звичайно є засвоєння конкретних норм права. Однак, такий підхід, не дивлячись на його розповсюдженість, є принципово неправильним. По-перше, не можна думати, що поведінка безпосередньо пов'язана лише зі знанням правових норм. Оскільки прямого зв'язку між рівнем правових знань, оцінним ставленням до права та реальною поведінкою немає. У правопорушників, наприклад, рівень знань про кримінальне право, як правило, істотно вищий, ніж у людей, що дотримуються закону. По-друге, об'єм конкретних правових знань надзвичайно великий. Існує значна кількість нормативно-правових актів, що об'єднані в десятки галузей права. Тому, напам'ять вивчити правові норми, у всьому їх обсязі, заздалегідь неможливо. По-третє, відомо, що незнання закону не звільняє людину від відповідальності, тому не може бути виправданням, що вона ніби через це не може нести відповідальність [236, с. 19].

Усі ці положення означають, що знання основних правових принципів і положень діючого законодавства дозволяє подолати незнання окремих конкретних правових норм. Адже, до дотримання норм права особа проходить через загальну систему поглядів, уявлень, переконань, цінностей тобто через свій індивідуальний світогляд. Тому вільна та правильна

орієнтація старшокласника у сфері правових знань можлива лише у випадку, якщо він глибоко розуміє соціальну природу права, знає його основні принципи та положення.

У зв'язку з цим правове виховання повинно включати не лише правові знання, а й сформувати відповідальне ставлення до своєї поведінки, повагу, постійне і добросовісне дотримання правил суспільного життя, законів, нетерпиме ставлення до їхнього порушення.

Не можна не погодитись з науковцями Г. Давидовим і В. Обуховим, які наголошували на тісному взаємозв'язку правових і моральних норм суспільного життя. Вони наголошували на тому, що моральні оцінки пронизують і правові погляди та переконання, посідають основне місце в самому змісті правового виховання. Огріхи морального виховання, прямим чином впливають на формування правосвідомості старшокласників.

Як ми вже зазначали вище, в радянський період великого значення надавали правовому вихованню старшокласників, постійно дбаючи про вдосконалення цього процесу, шляхом пошуку ефективних форм, методів та засобів його реалізації. З цією метою проводились дослідження правосвідомості старшокласників. Правова свідомість старшокласника формується на основі правових знань, уявлень, поглядів, переконань, почуттів, що склалися в суспільстві.

Зокрема, правові знання сприяють формуванню у старшокласників чіткого уявлення про те, що є правомірним і що неправомірним у конкретній ситуації, якими є правові наслідки певної дії чи вчинку.

У процесі формування правових поглядів і переконань важливо, щоб у їх основі були наукові знання, які правильно відображають певні правові норми, інакше погляди та переконання будуть помилковими. Формування правових поглядів і переконань проходить ефективніше, коли знання особисто значущі для старшокласника, коли в нього виробилось до них позитивне ставлення.

Важливою справою правового виховання є й формування в учнів старшого шкільного віку правових почуттів, які б регулювали їхню поведінку: почуття законності обраної мети, правомірності шляхів і засобів її реалізації, справедливості, нетерпимості до порушників норм права, відповідальності тощо. Наявність правових почуттів допоможе старшокласнику долати різні труднощі, конфліктні ситуації, внутрішні суперечності, обрати з різних шляхів тільки той, який відповідав би нормам права та моралі.

Отже, правові почуття, по-перше, виконують роль психологічних чинників, що сприяють правильному подоланню внутрішніх суперечностей духовного світу особистості; по-друге, психологічного ставлення особистості до правових явищ і їх наслідків; по-третє, мотивів правової поведінки; по-четверте, емоційних форм саморегуляції, самооцінки вчинків і дій особистості; по-п'яте, емоційних компонентів ціннісної орієнтації відповідно до норм права, правил поведінки.

Старшокласники повинні знати не лише норми права, а й відповідним чином поводитися, щоб у них слова не розходились із справами. “Наше завдання не лише виховувати в собі правильне, розумне ставлення до питання поведінки, – писав А. Макаренко, – але ще й виховувати правильні вчинки, тобто такі звички, коли б ми робили правильно зовсім не тому, що сіли і подумали, а тому, що інакше ми не можемо, тому, що ми так звикли, і виховання таких звичок – значно важча справа, ніж виховання свідомості” [142, с. 397].

Навички та звички дотримання норм законів і моралі розглядаються як продукт і закономірний результат свідомого ставлення старшокласників до виконання своїх обов'язків, до дотримання правових та інших соціальних норм. Втім вони, не перетворюють старшокласника в особу, яка діє автоматично. Будь-які дії чи вчинки нормальної людини завжди пов'язані із її свідомістю.

Педагоги та вихователі були покликані навчити старшокласника аналізувати життєвий досвід, адекватно оцінювати явища суспільного життя і формувати власну правосвідомість. З огляду на викладене вище була активізована робота освітніх закладів щодо реалізації завдань правового виховання школярів-старшокласників.

На XXIII з'їзді КПРС ця проблема була названа “найгострішою” проблемою виховання, оскільки означений вік оцінювався як “найбільш вразливий” для впливу навколишнього середовища, а всі заходи і зусилля, що використовувалися у процесі правового виховання були названі “пів-мірами” [265, с. 101]. На цьому ж з'їзді були поставлені завдання створення науково обґрунтованої системи виховання підлітків, створення спеціальних періодичних видань з питань правового виховання, розширення матеріальних можливостей підлітків [265, с. 103].

Перед освітою були поставлені завдання посилення *позитивних факторів впливу* на школярів та мінімалізація негативних (вплив вулиці, буржуазної ідеології, “шкідливої” літератури тощо). Так розпочалося формування нових “пролетарських традицій” у молодіжному середовищі; створення на всій території країни тисяч палаців і будинків техніки, агростанцій, молодіжних клубів, спортивних і музичних шкіл тощо.

До шкідливих впливів, окрім буржуазної ідеології, були віднесені також “сліпий материнський інстинкт”, “педагогічна мудрість” бабусь і дідусів, що виховують своїх внуків у своєму “духовному профілі”. Ставився акцент на колективістське виховання [207, с. 74].

Особливо значущим для реалізації завдань правового виховання *вважається підлітковий вік*. Вчені правомірно доводять [207, с. 36], що правове виховання розпочинає реалізуватися значно пізніше, ніж, наприклад, етичне, трудове, естетичне, фізичне і лише у період 16 – 18 років людина усвідомлює сутність понять “право”, “закон”, “ідеологія”, “суспільство” тощо: “Підлітки – дуже складні істоти з психікою напівдитини, напівдорослого, що жадібно вбирають враження, фіксують у

своїй свідомості все і вся, тягнуться до самостійності, “дорослості” і далеко при цьому не гарантовані від нерозважливих рішень і вчинків, від серйозних помилок, які набивають собі “життєві шишки” [207, с. 79]. Поряд з цим їм уже притаманний певний життєвий досвід, вони уже виявляють певну соціальну і життєву зрілість.

Принагідно зауважимо, що все ж поняття вибору, свободи, відповідальності формуються у людини в ранньому віці і мають особливо важливе значення у майбутньому формуванні основ правової культури особистості, особливо у її практичній реалізації.

Практично в усіх наукових джерелах досліджуваного періоду увага акцентується на *важливості початку правового виховання власне у підлітковому віці*, тобто, в час, коли школярі навчаються у старших класах школи: “проблема виховання молоді викликає підвищену зацікавленість і притягує увагу всюди і тому, що особливості психічного розвитку і формування характеру, формування переконань молоді створюють певні передумови, які обумовлюють складність і суперечливість самого процесу виховання” [207, с. 67]. Ці особливості, доводять учені, відображаються також на процесі правового виховання.

Тотальний *вплив ідеології* на процес виховання відобразився передусім на правовому вихованні, оскільки його ідеологи наголошували на необхідності відкидання напів-анархічного трактування свободи, волі, демократичних цінностей і вимагали виховання свідомої дисципліни і самообмеження свободи особистості за допомогою правових форм та колективної думки.

У процесі виховання підлітків, доводять учені, особливо рельєфно виявляється *психологічний закон наслідування*. Залежно від того, які ідеали притаманні тому чи іншому школяру й залежить результат правового виховання та правових дій.

Важливою також була визначена проблема *існування суперечності між швидким формуванням свідомості і накопиченні знань молоддю у*

порівнянні із тим недостатнім практичним досвідом, якого набуває особистість у процесі діяльності і суспільної практики. Науково-технічний прогрес, інформатизація суспільства, розширення впливу засобів масової інформації уже в той період посилили *явище психічної акселерації*, яка зумовлювала значну перевагу наявних знань і уявлень школярів над практичними їх можливостями. Дисбаланс між уявленнями про права та недостатнім розумінням обов'язків особистості створювали проблеми у процесі правового виховання старшокласників.

Наголошуючи на необхідності правового виховання старшокласників учені-педагоги передовсім акцентують увагу на *незначній поінформованості* населення, зокрема школярів у справі закону та права, що несприятливо впливає на громадянський розвиток суспільства: “Соціологічні дослідження характеру правового розвитку молоді свідчать про те, що значна її частина проявляє непоінформованість навіть в елементарних питаннях чинного законодавства. Відоме юридичне правило говорить про те, що незнання закону не звільняє від відповідальності за його порушення. Виходячи з нього, слід з упевненістю сказати, що знання підлітками законів і наслідків їх недотримання може запобігти багатьом випадкам правопорушень” [173, с. 170 – 171].

Питання правового виховання дітей та молоді були не лише вузько педагогічною проблемою. Вони стали завданнями державної ваги і розглядалися у рамках цілісної побудови радянської держави. Так у матеріалах XXIV з'їзду КПРС вказувалося на те, що “зміцнення законності – це завдання не лише державного апарату. Партійні організації, профспілки, комсомол зобов'язані робити усе, щоб забезпечити найсуворіше дотримання законів, поліпшити правове виховання трудящих. Повага до права, до закону повинна стати особистим переконанням кожної людини” [155, с. 3 – 4].

Відповідно до рішень цього з'їзду в країні були прийняті заходи щодо активізації правовиховної діяльності державних органів і громадських

організацій. До таких заходів слід віднести збільшення випуску юридичної літератури для населення, у тому числі і видання (популярного журналу “Людина і закон”, введення навчального курсу з основ радянського права в профтехучилищах, школах, технікумах і ВНЗ, активніша участь працівників юридичних відомств в пропаганді радянського законодавства, в поясненні правової політики партії і радянської держави [155, с. 3 – 4].

Важливою також є *соціальна складова* правового виховання молоді. Наше дослідження доводить, що у досліджуваній період попри тотальне засилля ідеології у життя чи не всіх суспільних інституцій, зокрема школи, дотримання і збереження закону вважалося справою звичайною й обов’язковою. Особливо це стосувалося тих людей, які виконували обов’язки чиновників і могли мати змогу обійти закон. До них ці вимоги були особливо жорсткими: “У вихованні поваги населення до закону, підвищення їх соціально-правової активності важливе значення має те, як дотримуються законів у своїй діяльності посадовці, передусім ті, хто займається трудовими, житловими, майновими і іншими питаннями, пов’язаними із застосуванням правових норм. Порушення ними вимог законів неприпустимо саме по собі, крім того, воно може негативно впливати на виховання правосвідомості громадян, на їх соціально-правову активність” [186, с. 248].

Зважаючи на нове соціальне замовлення, що детермінувалося розбудовою нового суспільного ладу, особлива увага була звернута на дотримання правопорядку у державі, дієву підтримку громадських форм боротьби щодо зміцнення законності, дотримання зразкового порядку в громадських місцях тощо. Це передовсім стосувалося молоді, яка брала активну участь у громадському житті. Комсомольські організації, членами яких були старшокласники, активно виступали за формування правосвідомості своїх членів та правове виховання їх: “На XVII з’їзді комсомолу говорилося про те, що комсомольці повинні не лише знати і розуміти суть і значення норм радянського права і моралі, але і показувати

приклад точного і безумовного їх дотримання, так само як і бути активними борцями за дотримання вимог права і моралі усіма членами суспільства” [274, с. 114].

Задля усвідомлення істинності радянських постулатів й утвердження нового суспільного ладу, старшокласників широко знайомили з тими значущими суспільними подіями, які відбувалися в країні, підкреслюючи їх вагомість та вплив на утвердження правопорядку та законності: “Проте разом з цією повсякденною діяльністю велике виховне значення мають ті акценти, які вносять в ідеологічну роботу великі політичні події, що періодично відбуваються в країні, особливо мають безпосереднє відношення до правової діяльності державних органів і вдосконалення законодавства. Ці події забезпечують прискорення процесу правового формування особистості радянської людини” [173, с. 112 – 113]. Наголошуємо, що для утвердження законів та норм громадського співжиття у тогочасному СРСР працювала потужна державна машина, головним завданням якої було здійснення цілісного і систематичного впливу на кожного громадянина країни задля формування відповідних ідеологічно спрямованих поглядів та переконань. Ресурс кожної виховної інституції використовувався на повну потужність і повинен був дати очікуваний результат.

Кінець ХХ століття знаменний тим, що у цей час швидкими темпами розповсюджується демократія на всій земній кулі. Розпочинається активна побудова демократичних державних устроїв та побудова у них громадянського суспільства, як необхідний атрибут демократії. З огляду на це визріла проблема виховання нової людини – вільної, самостійної, дієвої, активної, творчої, відповідальної. Без відповідного виховання та зміни свідомості особистості убік свободи та самостійності такі процеси не будуть результативними. Тому перед педагогічною наукою стоїть завдання реалізувати складні завдання правого виховання дітей та молоді, людина, передовсім, повинна змінити свою свідомість: “Такі зміни у свідомості людини сьогодні видаються неминучими і фундаментальними, якщо йдеться

про нашу інтеграцію у європейське суспільство. Демократизація людини – це не “дозвіл” ззовні, а внутрішнє усвідомлення своїх прав і свобод, а відтак, і відповідальності. Сприяння становленню нової людини з громадянським мисленням – одне з найважчих стратегічних завдань українського виховання як антиподу виховання комуністичного, “класового” – доводить О. Вишневський, формулюючи виховний ідеал українців [26, с. 311].

Правове виховання та його мета трактуються ученими як:

– передача учням відомостей про закони і норми, що мають юридичну силу в сфері трудової діяльності та виробничих відносин [214, с. 141];

– формування в учнів правильних уявлень про норми життєдіяльності в суспільстві, потреби орієнтуватися на ці норми у своїх вчинках, діях, діяльності [214, с. 141];

– мета правового виховання – вести школярів у складні правові суспільні відносини, за допомогою права вирішити низку виховних проблем (формування громадянина правової держави, стимулювання соціальної активності школярів) [214, с. 141].

Ми ж вважаємо, що правове виховання в умовах сьогодення – це формування у дітей та молоді на ґрунті правових знань, умінь та навичок відповідних компетенцій, що опираються на конкретне дієве їх втілення у повсякденне життя особистості.

Залучення школярів до правової культури, формування відповідного правового мислення сприяють формуванню переконливої громадянської позиції: “Правове виховання зміцнює життєву позицію, підвищує громадянську активність, загострює почуття непримиренності до негативних явищ” [255, с. 272].

Вчені доводять, що набуття громадянами України необхідного мінімуму правових знань та умінь їх практичної реалізації забезпечується розгалуженою мережею загальноосвітніх та спеціалізованих навчально-виховних закладів незалежно від форм власності, інформуванням через засоби масової інформації та культурно-освітні установи тощо. Правова

освіта має здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти.

З метою координації і методичного забезпечення правової освіти утворено Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення, яка є постійно діючим дорадчим органом при Мін'юсті України. Головою ради за посадою є міністр юстиції. Рада діє на основі Положення про неї (затверджено КМ України 29.05.1995 р.).

Детальний та всебічний аналіз наукових джерел у рамках проблеми правового виховання старшокласників дозволяє стверджувати, що у період другої половини ХХ століття відбувається *чітке розмежування класної та позакласної виховної роботи*, визначаються їхні зміст та форми, обґрунтовуються специфічні принципи тощо, що було зумовлено новими суспільними вимогами, відображеними у низці державних документів: “Відповідно до вимоги найсуворішої диференціації змісту і форм правового виховання воно проводиться стосовно молоді в двох основних напрямках – класної та позакласної роботи. ...Відповідно до постанов ЦК КПРС і СМ СРСР від 20 червня 1972 р. “Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальшого розвитку загальноосвітньої школи” і від 23 червня 1972 р. “Про подальше вдосконалення системи професійно-технічної освіти”, що підкреслили важливість посилення правового виховання молоді, в загальноосвітніх школах введено викладання предмету “Радянська держава і право”, а в профтехучилищах і технічних училищах – курсу “Питання радянського права” [274, с. 120]. Інститут загальних проблем виховання АПН СРСР підготував програму і навчальний посібник з курсу “Основи Радянської держави і права”, провів у 1973/74 н. р. масовий експеримент в загальноосвітніх школах десятих радянських республік, в якому брали участь більше п'ятдесяти тисяч старшокласників. Після доопрацювання Міністерство освіти СРСР спільно з Міністерством юстиції СРСР затвердило програму та навчальний посібник і прийняло рішення про введення курсу “Основи Радянської держави і права” у всіх загальноосвітніх

школах СРСР з вересня 1975 року [51, с. 9]. Так, на державному рівні була визначена необхідність та доцільність правових знань та правової культури школярів, акцентована увага на важливості правового виховання старшокласників. Більше того, науково-дослідними інститутами змісту і методів навчання та загальних проблем виховання АПН СРСР і Всесоюзним науково-дослідним інститутом радянського законодавства Міністерства юстиції СРСР, на допомогу вчителям було розроблено методичні рекомендації “Про правову освіту і виховання школярів”, які подано нами у додатках (Додаток Б).

Підтвердженням виключної важливості правового виховання старшокласників у позакласній виховній діяльності є й те, що у досліджуваній період активно розгортається *пропагандистська діяльність*, яка стосується означеної нами проблеми і носить загальнодержавний характер.

Пропаганда, як свідчить “Большая советская энциклопедия” (лат. *propaganda* – що підлягає розповсюдженню, від *propago* – розповсюджую), розповсюдження політичних, філософських, наукових, художніх та ін. поглядів та ідей з метою їхнього запровадження в суспільну свідомість й активізації масової практичної діяльності. Основні елементи процесу пропаганди: її суб’єкт (соціальна група, інтереси якої виражає пропаганда), зміст, форми і методи, засоби або канали пропаганди (радіо, телебачення, друк, система лекційної пропаганди тощо), об’єкт (аудиторія або соціальні громади, на яких скерована пропаганда). Вирішальним для розуміння процесу пропаганди є соціальні інтереси її суб’єкта, їхнє співвідношення з інтересами суспільства загалом та окремих груп, на які націлена пропаганда. Це визначає її зміст і здійснює суттєвий вплив на вибір форм, методів і засобів пропаганди [279].

На відміну від об’єктивної подачі інформації, пропаганда подає інформацію насамперед для впливу на аудиторію. Пропаганда часто подає інформацію вибірково (хоча не до кінця сказана правда – це теж брехня),

щоб спонукати до певних узагальнень, або використовує емоційно заряджені повідомлення, щоб спровокувати радше емоційну, ніж раціональну реакцію на подану інформацію. Бажаним результатом є зміна ставлення до суб'єкта в цільовій аудиторії, щоб просувати таємні політичні плани. Пропаганда може використовуватись як форма політичного протистояння [280].

Наше дослідження доводить, що радянська пропаганда керувалася виключно доктриною існуючої партії і однобоко обстоювала інтереси певного класу.

Проблема формування правової культури особистості та становлення правової свідомості є складним і тривалим процесом і не обмежується лише певним інформуванням чи засвоєнням відповідних норм та законів. Найважливішим є уміння людини користуватися ними задля блага держави, іншої людини і свого власного. Шлях до демократії є складним і тривалим. Для вирішення завдань правового виховання в умовах сьогодення слід скоординувати дії держави, громадських організацій та об'єднань, школи і сім'ї. Лише комплекс заходів на ґрунті права і закону здатний сприяти становленню людини, яка б не лише знала закони, виконувала їх та відстоювати свої права та свободи, але й вмiла толерантно ставитися до поглядів інших, усвідомлювала права кожного на власне життєтворення, культурні цінності, цінувала право іншого щодо вибору традиції, конфесії, участі у житті держави чи конкретної громадянської та політичної інституції тощо. Ці проблеми особливо загострюються у час українського державотворення. Загальнодержавний масштаб вирішення питань правової освіти та виховання громадян України актуалізує наше дослідження та доводить необхідність його ретельної обсервації, зокрема у сенсі історичної ретроспективи.

У правовиховній роботі школи – слушно зазначає М. Фіцула – існують певні недоліки: у її змісті превалюють питання кримінального права; перевага надається вивченню прав особистості, менше уваги звертають на

вивчення обов'язків; недостатньо наголошується на питанні особистої відповідальності людини за свою поведінку; відсутнє обґрунтування справедливості правових норм в їх інтерпретації; головний акцент робиться на заборонах, обмеженнях замість розкриття змісту їх моральних засад; відчувається розрив між змістом правових норм і конкретною поведінкою учнів [255, с. 272].

Необхідність посилення уваги до цих процесів та спеціальної організації правового виховання учнівської молоді зумовлена розбудовою Української держави, формування якої неможливе без високого рівня правосвідомості та культури громадян. Найважливішим завданням правового виховання є поширення та популяризація знань про закони, підвищення юридичної обізнаності школярів, активне їх інформування про актуальні правові питання, формування прагнення відстоювати свої права і обов'язки, становлення правової свідомості і правових компетентностей особистості засобом різноманітних форм та методів з урахуванням специфіки сучасного інформаційного постіндустріального і глобалізованого суспільства.

1.3. Компаративний аспект правового виховання дітей та молоді

В умовах сьогодення реалізація завдань правового виховання школярів України не може успішно втілитися у практику без урахування специфіки розвитку світового освітнього простору, зокрема й у царині правового виховання. Цивілізовані країни світу виробили в умовах сьогодення достатньо досконалу систему виховної роботи щодо формування правової свідомості громадян. Специфіка нашої професійної діяльності та предмет дослідження спонукають нас з'ясувати особливості змісту, форм та методів цієї діяльності задля визначення можливостей їх екстраполяції у виховний простір української школи.

В українському освітньому полі правове виховання – це цілеспрямована та спеціально організована виховна діяльність школи, сім'ї, правоохоронних органів, громадських організацій та об'єднань, позашкільних закладів, що спрямовується на формування правосвідомості, навичок та звичок правової поведінки особистості.

У зарубіжній науковій літературі поняття “правового виховання” часто співвідносяться із категоріями “соціально-правовий захист” та “захист соціальних прав”. Це означає, що діти та молодь вивчають проблеми права та правового виховання, а дорослі допомагають їм реалізувати свої права на практиці. Так, Г. Вінтер зазначає, що соціальні права вважаються інтегрованою складовою правового статусу людини. У соціальному плані правовий статус особи вважається комплексом соціальних можливостей. Соціально-правовий захист, таким чином, спрямовується на реалізацію тих соціальних можливостей, які дає правовий статус особи. Він реалізується через діючі у державі механізми захисної роботи, які передбачають наявність у суспільстві умов, що дають змогу зреалізувати надані людині права і можливості, відновити їх у випадку порушення [306].

Учені наголошують на важливості не правових знань, а на оволодінні правовою компетентністю, яка “...найчастіше розглядається як інтегративна особистісно-професійна якість особистості, що ґрунтується на правових цінностях та відображає її здатність і готовність застосувати систему правових знань, умінь у процесі соціально-педагогічної діяльності” [с. 44].

Зарубіжні учені, зокрема Й. Фальтербаум, розглядають правову компетентність особистості як високий ступінь володіння правовими знаннями і вміннями у розв'язанні конкретних завдань діяльності, ґрунтовну обізнаність у законах і підзаконних актах міжнародного, загальнодержавного і регіонального рівнів, якими вона має керуватися у житті, усвідомлення права як невід'ємної складової, здатність захищати свої права та інтереси відповідно до чинних законодавчих норм. Правова

компетентність особистості, на його думку – це система правових знань, умінь і навичок, а також здатність застосовувати їх на практиці [288].

Дослідник проблем правового виховання та соціальної педагогіки Я. Кічук вважає, що права компетентність, як інтегроване утворення, може бути представлена єдністю особистісного, операційного, процесуального та оцінювального компонентів, що забезпечують у своїй взаємодії продуктивну правову діяльність та творчу самореалізацію особистості. Так, особистісна складова, на переконання вченого, проявляється у мотивації вибору правомірних варіантів поведінки, гносеологічна – у правових знаннях; виявом операційного компонента виступають пізнавальні й практичні вміння поводитися у сфері правового регулювання; процесуальна ж складова відбиває технологічні аспекти законослухняної діяльності, оцінювальний компонент репрезентує комплекс ставлень особистості до порушень законності та правопорядку [104, с. 64].

Детальний аналіз численних зарубіжних джерел щодо правового виховання дітей та молоді в англійських країнах (США, Канада, Великобританія) свідчить, що правове виховання населення, а особливо молоді, проводиться на високому рівні і пов'язане не лише з інформуванням про актуальні правові проблеми та законодавство у тій чи іншій країні, але базується, головним чином, на діяльності цілих асоціацій, шкіл, організацій та служб, які пропонують численні заходи щодо реалізації завдань правового виховання населення. Така робота проводиться у вільний від навчання час.

Британські учителі активно займаються питанням правового виховання школярів-старшокласників, проте констатувати, що ця проблема уже розв'язана не можна. Частина педагогів висловлює стурбованість щодо того, чи не призведе активне формування правової свідомості старшокласників до появи у них необґрунтованих претензій на привілеї. У цьому випадку прослідковується тенденція до “прагнення прав”,

“розширення прав”. Її витoki слід шукати у філософії антропоцентризму, який є глибоко вкоріненою хворобою західної цивілізації [47, с. 102]. Без урівноваженості прав та обов’язків особистості і прийняття людиною такої позиції не можна сподіватися на побудову громадянського суспільства. Ця небезпека загрожує не лише розвиненим демократіям, але й тим державам, які сліпо копіюють чужий досвід у цій сфері [307, с. 7].

Досліджуючи правове виховання населення, зокрема молоді, у Сполучених Штатах Америки можемо констатувати, що американці наполегливо борються за розширення і захист своїх прав і реалізацію можливостей, за свободу та рівність. Процес правового виховання молоді реалізується через низку молодіжних організацій, які мають свої програми, ресурси, осередки у різних країнах світу, таким чином, охоплюючи молодь різних національностей. Зокрема, The National Youth Rights Association (Національна Асоціація Прав Молоді) є основною організацією за громадянські права і свободи молоді у США. Завдання організації – знизити віковий ценз на право голосу, захищати права студентів, боротися проти будь-яких вікових упереджень [276].

Інше громадянське утворення – Americans for a Society Free from Age Restrictions (Американці за суспільство вільне від вікових обмежень) – організація, створена з метою захисту і розширення прав молоді, а також ліквідації законів, які обмежують свободу і самовираження молодих людей країни. Організація виступає проти законів про обов’язкову освіту, про працю дітей, про мінімальний віковий ценз на вживання алкоголю і на володіння зброєю тощо [257].

Серед подібних організацій у Сполучених штатах – The Freechild Project, The Global Youth Action Network, Choose Responsibility та інші [265].

Значної уваги заслуговує некомерційна організація, що створює шкільні та громадські програми, які інформують людей про закони, демократію та їхні права у цілому світі – Street Law. Учасники організації

отримують значні вигоди від уроків “на реальних подіях”, які вони можуть використовувати для досягнення позитивних змін у житті. Різноманітні інтерактивні програми спонукають і мотивують молодих людей стати активними та юридично підкованими членами суспільства. Попри свою, насамперед, навчальну та тренувальну функцію, організація активно працює над проблемами по запобіганню злочинності, вирішенні конфліктних ситуацій. А інноваційний підручник “Street Law: A Course in Practical Law” використовується у навчальних аудиторіях по всій країні [274].

People’s Law School (Народна школа права) у Канаді (провінція Британська Колумбія) є благодійною організацією з 1972 року, яка сприяє розвитку правового виховання населення крізь призму послуг, програм та різноманітних форм і методів правової освіти з метою підвищення правової обізнаності та вирішення щоденних правових проблем. Серез розповсюджених форм та засобів роботи слід назвати: буклети, наприклад “Family Violence and Abuse” (“Насильство та зловживання у сім’ї”), “Human Trafficking in Canada” (“Торгівля людьми у Канаді”) тощо, анімації та відео, наприклад на тему “Young People And The Law” (“Молоді люди і право”), “A Chance For Change” (“Шанс змінитися”), “Family Law: Family Violence” (“Сімейне право: насильство у сім’ї”), театри правосуддя (до шкільної чи студентської аудиторії запрошують театральні трупи, які ставлять міні-вистави з актуальних для молоді правих проблем і проблем, з якими стикається суспільство в цілому), правові уроки, довідкові послуги по телефону, вікіпідручники, наприклад “Learning About The Law” (“Знання про закон”), публікації у газетах, електронні публікації, інформаційні листки, радіо- та телепередачі, мультимедійні презентації тощо [273].

The Public Legal Education Association (Асоціація правової освіти громадськості) в Саскачевані, провінція Канади, є недержавною організацією, метою якої є інформування людей про право і правову систему. Організація пропонує програми та послуги широким верствам

населення, а також шкільним громадам. Організація надає загальну інформацію з права, безкоштовно розповсюджує публікації з різних галузей права. До того ж, вона розробила молодіжну та шкільну програму, яка прагне сприяти інтеграції правової освіти у школи. Організація займається розробкою різноманітних джерел правової інформації, які можуть бути використані вчителем у навчальному процесі [271].

Public Legal Education and Information Service (Служба громадської правової освіти та інформації) у Нью-Брансвіку, провінція Канади, є некомерційною благодійною організацією, яка була заснована у 1989 році. Мета організації полягає у тому, щоб надати мешканцям провінції необхідну інформацію з права, позаяк саме правова інформація допомагає зрозуміти, як працює правова система, підвищує обізнаність громадян у тому, як право впливає на щоденну діяльність, дає змогу дізнатися про різні аспекти права з метою захисту своїх прав та виконання своїх обов'язків, покращує здатність вирішувати правові проблеми. Адже, знаючи свої права та обов'язки, можна приймати правильні рішення і долати чимало труднощів, наприклад, при скарзі в ролі споживача, відвоюванні своєї частки майна при розлученні, при захисті себе і своїх прав у суді тощо. Закон і право впливають на наше життя різними способами. Таким чином, завдання служби громадської правової освіти та інформації – якнайчіткіше і зрозуміліше подати правову інформацію. З цією метою організація використовує різноманітні форми, методи і засоби. До них належать:

- програма досліджень та публікацій (організація досліджує і видає чимало памфлетів та інші навчальні матеріали на тематику від кримінального, сімейного, споживчого права, до насильства у сім'ї, складання заповітів тощо);

- веб-сайти “The Silent Witness”, “Family Violence and the Workplace Toolkit”, “Provincial Caring Partnership Committee”, “Atlantic Coordinating Committee on Crime Prevention and Safer Communities”, які пропонують вільний доступ до майже 200 публікацій по праву;

– бюро спікера (організація тісно співпрацює з Асоціацією адвокатів Канади з метою консультивання громадян);

– лінія сімейного права – безкоштовна інформаційна лінія з питань сім'ї;

– відео-бібліотека (містить чимало фільмів на різні правові проблеми, наприклад, “Ти не сам: отримай підтримку у важкі часи”, коротке двомовне відео для молодих жертв злочинів та їх батьків, яке супроводжується довідником для батьків з метою підтримки своїх дітей, а також памфлетом);

– програма правосуддя молоді (організація займається поширенням інформаційних джерел у школи, щоб учні могли більше дізнатися про Акт кримінального правосуддя молоді);

– спеціальні проекти, семінари і навчальні сесії. Організація започаткувала Проект сімейного права, для того, щоб створити так званий “центр віртуального сімейного права”, де користувач зможе знайти необхідну інформацію [270].

Правове виховання дітей та молоді Великобританії заслуговує особливої уваги, оскільки вже у віці десяти років особа несе кримінальну відповідальність, зокрема в Англії та Уельсі. Виходячи з цього, потреба у правовому вихованні є актуальною як для дітей, так і їхніх батьків. Відповідно до діючих законів, у разі скоєння дитиною правопорушення, батькам можуть призначити відвідувати Батьківську програму, зобов'язують підписати Батьківський контракт про сприяння своїй дитині у запобіганні злочинності, чи суд видасть батькам так званий Батьківський Ордер з певними обмеженнями на певний термін. До того ж значна роль відводиться профілактиці правопорушень серед молоді. Зокрема, діє Програма запобігання злочинності серед молоді, діяльність якої спрямована на профілактичні заходи, а також молоді люди можуть отримати правову інформацію про школу чи працю [278].

Правове виховання та правова освіта можуть бути надані в різних формах, як з пасивним, так і активним залученням громадян, через мережу

Інтернет, у телефонному режимі, за допомогою листівок та інших друкованих матеріалів. На вибір форм і методів правового виховання впливає чимало факторів, серед яких, зокрема, рівень освіти та рівень культури.

У зарубіжній педагогіці для вирішення питань правового виховання часто використовується така форма роботи як творчий портфель (portfolio).

До нього учні занотовують:

- характер заходу;
- очікувану мету;
- досягнуту мету;
- труднощі під час виконання заходу (проекту);
- пізнавальну мету;
- знання та розуміння про активне громадянство;
- використання та розвиток вміння спілкування, комунікації, учасництва та відповідальної дії;
- отриману допомогу;
- користь від даного заходу для інших людей/організацій;
- наступні кроки проекту.

Творчий портфель учні подають на розгляд для оцінки та відзначення досягнень. Портфоліо виступає також цінним особистісним здобутком на шляху до формування право свідомого громадянина [284, с. 10].

Особливо ефективними є інтерактивні підходи до правового виховання. Зрештою, до недавнього часу не було системного надання правової освіти. Проте, успішно використовувалися такі підходи щодо популяризації правових знань та навичок, які варті активного впровадження у практику, зокрема й українську:

- листівки про правові питання;
- книги про поширені правові проблеми;
- сторінки і колонки на правову тематику у газетах і журналах;
- телефонні лінії допомоги з питань аспектів права;

- матеріали з мережі Інтернет;
- програма наставництва та консультування з правової проблематики через мережу Інтернет;
- проекти з правового виховання населення;
- рольові ігри;
- правове виховання як складова освіти в цілому;
- проект “Streetlaw” (“Право на вулиці”), який залучав студентів юридичних спеціальностей і кваліфікованих юристів до поширення правової інформації членам громадськості;
- активне використання телевізійних, відео- та радіо програм з сильним інформативним змістом;
- театр [277].

Реалізуючи завдання формування правової свідомості школярів у британській педагогіці активно використовуються такі форми роботи як:

- 1) проектна робота (Project work on topical issues): організація різноманітних проектів та кампаній;
- 2) позакласна година з предмету „Громадянознавство” (Form time/tutorial periods);
- 3) зібрання (очолювані викладачем та шкільні зібрання) (Assemblies (teacher led and class assemblies));
- 4) особливі види діяльності чи події (Special Activities or events);
- 5) діяльність класної / шкільної ради (Class/School Council);
- 6) робота шкільної газети / журналу (School Newspaper/Magazine);
- 7) діяльність шкільних клубів (Extra Curricula Activities/Clubs);
- 8) організація дебатів (Debates);
- 9) ігри (Games);
- 10) дискусії (Discussion);
- 11) рольові ігри (Role play);
- 12) зустрічі із представниками громадських організацій та людьми нешкільного середовища (Visitors and speakers from outside);

- 13) виконання правил, встановлених учнями (Rules written by pupils);
- 14) складання та виконання програм оздоровлення школи (Healthy Schools Programmes);
- 15) зв'язки із громадськими організаціями та відвідування їх учнями (Community links and visits);
- 16) навчальні програми із впровадження громадянського виховання у школах (Formal Award Schemes) [292].

Досліджуючи проблеми громадянського виховання у його зв'язку із правовим М. Гурій визначила такі форми його організації:

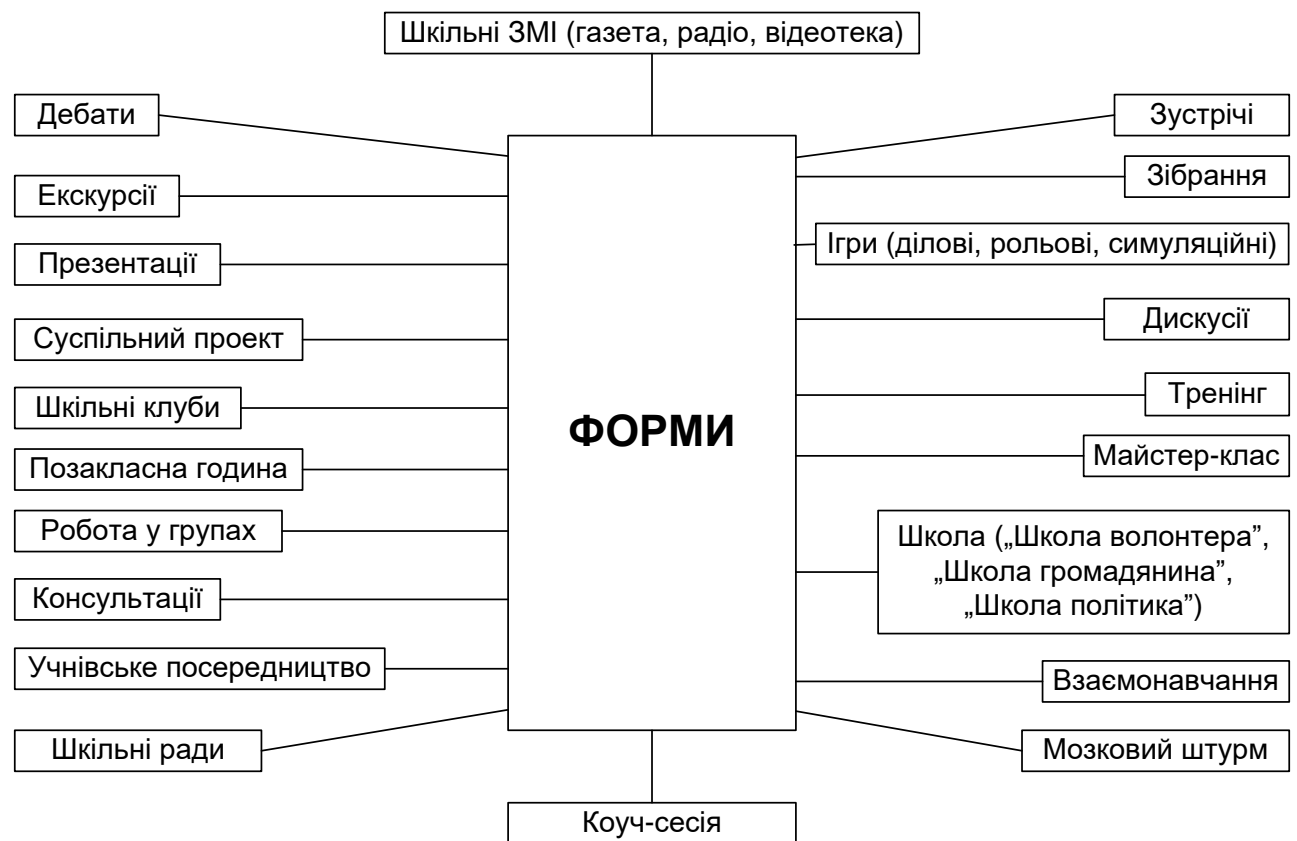

Рис. 1.1 Основні форми громадянської освіти та виховання старшокласників у школах Великої Британії [47, с. 149].

Крім вище названої методики здійснення правового виховання населення у Великобританії існує ще ціла мережа організацій для популяризації правових знань Plenet (The Public Legal Education Network),

членами якої є професіонали в галузі права, дослідники, освітяни, некомерційні організації [272].

Law for Life: the Foundation for Public Legal Education (Право для життя): фундація громадянської правової освіти) у Великобританії є благодійною організацією, яка надає людям знання про свої права та обов'язки, правові навички та упевненість в успішному вирішенні щоденних правових проблем. Форми організації правової освіти цієї фундацією є дуже різноманітні: флаєри, аудіо- та відеоінформація, навчальні курси, театральні вистави, телепередачі тощо. До того ж фундація інтенсивно займається вивченням розуміння права дітьми, а також питанням, як молодь вирішує правові проблеми. Фундація має веб-сайт (Advicenow website), який надає корисні поради з права, пропонує навчальні проекти, які допомагають зрозуміти, як працює закон у різних сферах людського життя (житлові права, права споживачів, права працівників тощо) [266].

The Citizenship Foundation (Громадянський фонд), заснований у 1984 році, який допомагає молодим людям зрозуміти право, усвідомити свої права та обов'язки, впевнено прямувати життям в рамках правових норм. Вказана організація здійснює правове виховання молоді, зокрема, через програму “Юристи у школах” (“Lawyers in Schools”), коли професіоналів з права приводять у шкільні аудиторії; через так звані Змагання з удаваного судового процесу (Mock Trial Competition), коли молоді люди дізнаються про правову систему, презентуючи судові справи у реальних залах суду перед справжніми суддями; через Паспорт юного громадянина (The Young Citizen's Passport), який дуже просто і доступно пояснює ті аспекти права, які мають безпосереднє відношення до повсякденного життя молоді в Англії та Уельсі. Такий паспорт був вперше впроваджений у 1995 році, а у 2013 році вийшло його шістнадцяте видання [269].

Зарубіжні учені тісно пов'язують питання правового виховання з громадянським, вважаючи, що лише таким чином можна реалізувати ідею дієспроможності (efficacy) серед молодих людей: “Лише після того, як

виросте хоча б одне покоління учнів, що отримали громадянознавчу освіту, ми зможемо дати яку-небудь оцінку нині чинній освітній стратегії громадянознавства” [293, с. 26].

На жаль, не можна констатувати, що проблеми правової освіти у Європі відносяться до розв’язаних. Це спонукає вчених і педагогів-практиків шукати шляхи для їх розв’язання. Дослідження компетентностей щодо прав та обов’язків серед дітей та молоді по всій Британії і виявили: 76 % з них не могли назвати які-небудь свої права, чи навіть не чули про них. Результати все ж свідчать, що англійські діти та молодь не лише мають бажання довідатися про свої права, але також пам’ятають інформацію про свої права упродовж принаймні декількох років [307, с. 20].

Результати дослідження засвідчили також, про те, що навчання дітей їхніх прав і конвенції прав дитини є дуже важливим елементом навчання, і вони очікують, що обізнаність у цій царині дасть учням моральні, соціальні та інтелектуальні привілеї. Майже всі опитані старшокласники наголосили, що для них є надзвичайно важливим знати про Конвенцію ООН з прав дитини, і більшість змогли навести приклади особистої користі від такої обізнаності. Паралельно з вивченням прав дітей учні бажають отримувати інформацію стосовно того, куди їм слід звертатися у випадку їх порушення. Навіть не пройшовши формального курсу вивчення конвенції з прав дитини, учні часто можуть назвати права дітей, будучи поінформованим стосовно неї з інших джерел, наприклад, з інформації від агентств із захисту дітей.

Означений досвід європейських країн, на наше переконання, може стати дієвою допомогою при організації результативного правового виховання старшокласників в Україні в умовах сьогодення.

Висновки до першого розділу

У розділі проаналізовано ступінь дослідженості проблеми правового виховання старшокласників в історичній ретроспективі; охарактеризовано базові поняття дослідження, а також висвітлено соціально-історичне та психолого-педагогічне підґрунтя проблеми правового виховання старшокласників у роботі загальноосвітньої школи.

Аналіз джерельної бази було здійснено у межах двох періодів:

I – 50-ті рр. XX ст. – 1991 р. Праці цього періоду носять комплексний, міждисциплінарний характер, проте не позбавлені надмірного впливу комуністичної ідеології (Г. Давидов, А. Долгова, А. Міцкевич, В. Обухов, А. Павлов, І. Рябко, А. Тарас та ін.);

II – 1991 – початок XXI ст. До праць цього періоду належать ґрунтовні дослідження, що торкаються проблем організації правового виховання в умовах незалежної України, як країни, яка розбудовує інститути громадянського суспільства (В. Лозова, О. Магдик, В. Оржеховська, О. Пометун, Л. Твердохліб, Г. Троцько, М. Фіцула, В. Ягупов та ін.).

З'ясовано сутність базових понять дослідження: “правове виховання”, “правова культура”, “правове навчання”, “правосвідомість”, “правомірна поведінка”, “правова вихованість”. Встановлено, що поняття “правове виховання” у науковій літературі розглядається як діяльність, вплив, процес тощо та подано авторське трактування дефініції “правове виховання старшокласників” як сукупності форм і методів діяльності держави та її органів, навчальних закладів, громадських об'єднань і організацій, спрямованої на формування у старшокласників високої правової культури та правомірної поведінки, почуття поваги до тих соціальних цінностей, які регулюються й охороняються правом і законодавством.

Дослідженням доведено, що соціально-історичними засадами правового виховання старшокласників впродовж другої половини XX ст. були: необхідність формування громадянина соціалістичного суспільства,

повоєнне зубожіння населення, сирітство великої кількості дітей, досягнення психолого-педагогічної науки, що дозволили виокремити правове виховання в окремий напрям процесу виховання тощо.

Визначено психологічне підґрунтя процесу правового виховання старшокласників і доведено, що як радянський період, коли психологічна наука була поставлена на службу ідеології, так і в період незалежної України, період навчання у старших класах декларувався як особливо значущий для реалізації завдань правового виховання.

У розділі розглядається досвід європейських країн щодо реалізації правового виховання дітей та молоді. Детальний аналіз численних зарубіжних джерел щодо правового виховання дітей та молоді в англomовних країнах (США, Канада, Великобританія) свідчить, що правове виховання населення, а особливо дітей та молоді, проводиться на високому рівні і пов'язане не лише з інформуванням про актуальні правові проблеми та законодавство у тій чи іншій країні, але базується, головним чином, на діяльності цілих асоціацій, шкіл, організацій та служб, які пропонують численні заходи щодо реалізації завдань правового виховання населення. Процес правового виховання молоді реалізується через низку молодіжних організацій, які мають свої програми, ресурси, осередки у різних країнах світу, таким чином, охоплюючи молодь різних національностей.

Основні положення розділу викладено у таких публікаціях автора:

1. Кащук М. Г. Правове виховання старшокласників як пріоритет виховної роботи загальноосвітньої школи / М. Г. Кащук // Наукові записки : зб. наук. ст. / Міністерство освіти і науки України, Нац. пед. ун-тет імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. СІ (101). – С. 156 – 160.

2. Кащук М. Г. Суспільно-історичне та психолого-педагогічне підґрунтя проблеми правового виховання старшокласників / М. Г. Кащук //

Педагогічний альманах: зб. наук. пр. – Херсон : КВНЗ “Херсонська академія неперервної освіти”, 2014. – Вип. 23. – С. 24 – 29.

3. Кашук М. Г. Педагогічний інструментарій правового виховання старшокласників / М. Г. Кашук // Розвиток сучасної освіти та науки : результати, проблеми, перспективи : Матеріали Міжнародного наук.-практ. конф. молодих вчених 21 – 22 листопада 2013 р. – Дрогобич : Поствіт, 2013. – С. 199 – 200.

4. Кашук М. Г. Правове виховання дітей та молоді (компаративний аспект) / М. Г. Кашук // Педагогика. Обсуждения современной науки : сборник научных докладов. – Люблин, 2015. – С. 15 – 19.

РОЗДІЛ 2.
ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ
ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ
У ВИХОВНІЙ РОБОТІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Цілі, зміст та принципи правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи

На прикінці 50-х років ХХ століття правове виховання стає важливою складовою цілісного педагогічного процесу, виокремлюється його необхідний науковий інструментарій, здійснюється активна підготовка фахівців до роботи у цій царині тощо. Тогочасні дослідники вперше роблять спробу визначити мету, завдання та принципи правового виховання школярів. Започатковані напрацювання згодом глибоко аналізуються, коригуються й удосконалюються. Так, спершу науковці наголошували на загально соціальному характері мети правового виховання, обмежуючи її лише формуванням правової культури школярів. Першочерговими завданнями при цьому визначалися:

- залучення індивіда до правових знань;
- розвиток правосвідомості, уміння поводитися в суспільстві, обирати правильну лінію поведінки в різних життєвих ситуаціях;
- формування в школярів високої правової культури та правомірної поведінки, що в перспективі має стати звичкою, міцним переконанням кожної людини;
- розвиток правосвідомості;
- виховання в учнів почуття поваги до закону, права, готовності боротися з правопорушниками та охороняти громадський порядок;

– вироблення в підлітків відповідального, серйозного ставлення до своїх учинків, обов’язків перед державою та суспільством;

– прищеплення потреби суворого дотримання законодавства тощо [1; 3; 107; 194; 196].

Для розв’язання перелічених завдань дослідники пропонували такі засоби:

а) правове навчання як обов’язкове програмне засвоєння певних знань (навчальний курс на засадах радянського права в школах, профтехучилищах, технікумах та інших освітніх закладах);

б) правова просвіта засобами масової інформації, а також шляхом самостійного отримання правових знань (лекторії, кінолекторії й університети правових знань, література, мистецтво);

в) власне правове виховання, тобто формування юридично грамотних й усвідомлених умінь та навичок правомірної поведінки (активні форми правотворчої і правозастосовної діяльності в комсомольських оперативних загонах, клубах “Дзержинець”, “Зелений патруль” тощо);

г) створення відповідної атмосфери культу законності і правопорядку в сім’ї, в навчальному закладі шляхом підвищення правової культури батьків та педагогів (лекторії і кінолекторії з морально-правової тематики, спеціальні семінари та науково-практичні конференції, курси для педагогів і майстрів виробничого навчання) [155, с. 5 – 6].

Як ми вже зазначали, деякі тогочасні науковці певною мірою звужували *мету правового виховання*. Так, В. Найбич стверджував, що вона полягає у проведенні певної профілактичної роботи серед учнів із метою попередження серед них правопорушень, а також перевиховання порушників навчальної дисципліни і тих школярів, котрі скоїли незначні правопорушення [155, с. 5 – 6]. Зі свого боку, В. Оксамитний проголошував *найближчою метою правового виховання* підвищення рівня юридичної обізнаності громадян: “Ми прагнемо до того, щоб донести до кожної

радянської людини найповнішу інформацію як про її основні права, так і про основні обов'язки перед суспільством” [166, с. 35].

Отже, окремі науковці звужували завдання правового виховання старшокласників, акцентуючи головню не стільки на оволодінні певним обсягом знань, скільки на вихованні законослухняних учнів та працівників (хоча й цей аспект є важливим, проте не пріоритетним у суспільному співжитті).

Система правового виховання у нашій країні, що сформувалася у 60-х рр. ХХ століття, базувалася на низці засадничих принципів, які забезпечували її ефективність. Обґрунтовуючи їх специфіку, педагоги радили брати до уваги такі три моменти:

“ 1) виходити передовсім з особливостей психічного розвитку неповнолітніх, обов'язково враховувати їх характер, а також масштаби і специфіку дії психологічних законів та тенденцій у молодіжному середовищі;

2) організовувати правовиховний процес, використовуючи правовиховні форми та засоби відповідно вікових особливостей груп молоді і вироблених та перевірених практикою положень і досягнень загальної педагогіки;

3) правильно залучати до виховного процесу дані про навколишнє середовище, а також суспільний досвід вихованців, їх масові нахили і прагнення, стан внутрішнього світу вихованців” [207, с. 72].

Головним принципом правового виховання молоді, який визначав ідеологічний характер правової пропаганди та підхід до висвітлення будь-якої правової події в досліджуваний період, був пріоритет партійності. Тогочасні ідеологи були переконані, що “...норми права, які відображають в умовах соціалістичної всенародної держави волю всього народу, з метою зміцнення законності потребують розкриття їх класового характеру, їх об'єктивних закономірностей” [173, с. 36]. Тому вони вважали необхідною умовою правового виховання з'ясування суспільної необхідності і

соціальної значущості кожної правової норми, її впливу на розв'язання завдань комуністичного будівництва. Власне принцип партійності у правовому вихованні давав змогу реалізувати його мету – прищеплення молодому поколінню відповідального, усвідомленого ставлення до норм радянського права.

Не менш важливою засадою реалізації правового виховання молоді є науковість. З огляду на те, що завданнями правового виховання в досліджуваний період проголошувалися розповсюдження юридичних знань, виховання соціалістичної правосвідомості та підвищення правової культури, то необхідною його умовою поставала наукова обґрунтованість положень правової пропаганди. До того ж принцип науковості передбачав наукову обґрунтованість засадничих положень не тільки у сфері марксистсько-ленінської теорії права, а й в інформованості про конкретні норми законів та практичні аспекти їх застосування [173, с. 37].

Із постулатом науковості найтісніше пов'язаний так званий “ленінський принцип правдивості”, під яким розуміли достовірність інформації, на якій базувалася правова пропаганда [173, с. 38].

Виокремимо ще одне важливе підґрунтя правового виховання старшокласників – принцип зв'язку правової інформації з її практичною реалізацією в повсякденному житті, привчання школярів до соціальної оцінки своїх учинків, який певною мірою визначав його основоположні завдання і методичні аспекти втілення. Тут особливо виразно простежувалися можливості впливу правової пропаганди на розв'язання практичних завдань зміцнення радянського правопорядку.

Реалізація зазначеного принципу передбачала надавати учням не абстрактні знання, відірвані від практичного життя, а безпосередньо пов'язувати їх з аналізом та узагальненням процесів дійсності, що, зі свого боку, передбачає більш прикладний характер змісту і внутрішньої структури конкретної правової норми. Водночас, як підкреслювали тогочасні науковці, здійснюючи правову пропаганду на фактичному матеріалі, необхідно

врахувати думку видатного ідеолога комунізму Ф. Енгельса про те, що не можна конструювати зв'язки і вставляти в них факти, а потрібно вибудовувати їх із фактів, а знайшовши, доводити (наскільки це можливо) шляхом дослідів [173, с. 39].

Ефективним прийомом реалізації принципу тісного зв'язку правової інформації з її практичною реалізацією в повсякденному житті вважалося використання прикладів з учнівського життя: як справедливо зауважувалося, при розгляді фактів, що не стосуються школярів, в останніх виникає уявлення, що закон їх не стосується, а регулює лише якісь серйозні, суспільно значущі події. Звідси – поблажливе ставлення багатьох старшокласників до пропусків уроків, до хамства і хуліганства однолітків за місцем проживання та в школі, до випивок; масове порушення ними “Правил для учнів” у школі і громадських місцях [188, с. 6].

На основі даних тогочасних досліджень [5; 173; 186; 188; 189; 190] можемо стверджувати, що одним з головних недоліків в організації правового виховання старшокласників була відсутність системності і диференційованого підходу. Епізодичність правовиховних заходів (лекцій, доповідей, бесід про право тощо), інколи невідповідність віковим та індивідуальним особливостям та інтересам старшокласників, відсутність між цими заходами тематичного зв'язку часто позбавляли ефективності процес правового виховання у школі.

У процесі розбудови соціальних стосунків у суспільстві у 1985 – 1991 рр., в роки становлення сучасної української педагогічної думки з питань правового виховання школярів, ще в межах радянського простору викристалізувалася *остаточна мета правового виховання*: “...виховання школярів у дусі поваги до законів і строгого їх виконання, формування у них розвиненої соціалістичної правосвідомості, прищеплення їм навичок правомірної поведінки та підвищення їх соціально-правової активності” [186, с. 211]. Попри загальну рельєфність та визначеність цього процесу, все ж наголошуємо на надмірній заідеологізованості цілей

правового виховання, оскільки вони акцентовані на суспільство саме із соціалістичною ідеологією, а остання не може впливати на закон як такий. Пізніше увага педагогів таки буде звернена власне на закони України як незалежної держави, а не окремої соціалістичної республіки.

Відповідно провідними завданнями правового виховання старшокласників у 1985 – 1991 рр. науковці проголосили:

- формування в учнів поваги до права й закону на рівні особистого переконання;
- становлення у молоді правової свідомості;
- попередження й усунення правопорушень серед школярів;
- розробку ефективних форм, методів та засобів правовиховного впливу на молоде покоління;
- наукове обґрунтування напрямів правової профілактики молодіжних правопорушень;
- уміле використання правових знань і навичок, набутих молоддю в повсякденному житті та суспільній практиці;
- розвиток соціальної активності учнів;
- оцінювання ефективності правовиховної роботи;
- обґрунтування шляхів підвищення правової культури старшокласників у позакласній та позашкільній роботі” [149, с. 41; 203, с. 52].

Важливо, що упродовж 1985 – 1991 рр. не лише формуються наукові засади правового виховання старшокласників, уточнюються його *мета та завдання*, а й акцентується на необхідності врахування мотиваційного компонента в його реалізації. Щобільше, науковці наголошують, що без останнього результати правового виховання старшокласників будуть недосяжними: “Стосовно роботи середніх навчальних закладів нам слід визнати, що потреба учнів у набутті нових правових знань не завжди має активний характер. Можна навести чимало прикладів, коли школярі психологічно не готові до сприйняття навіть життєво необхідної їм

інформації про трудове і цивільне законодавство. Звідси постає дуже важливе завдання для педагогів і вихователів – прищеплювати учням, а іноді й собі, інтерес до придбання юридичних знань” [155, с. 9]

Розвиваючи цю думку В. Найбича, дослідники П. Давидов і В. Обухов наголошують, що без визначеної і чіткої мотивації правове виховання старшокласників аж ніяк не буде ефективним та результативним: “Важливо так організувати правоохоронну діяльність, щоб вона викликала у дітей інтерес, приносила моральне задоволення, виховувала серйозне ставлення до питань правоохорони в суспільстві” [51, с. 29].

Зазначимо, що в період 1985 – 1991 рр. засади правового виховання суттєво не змінюються, а тільки закономірно доповнюються принципами диференціації та індивідуалізації, забезпечуючи при цьому реалізацію індивідуального підходу до дитячої особистості.

Зміст та педагогічний інструментарій правового виховання в той час визначався науковцями різнобічно – з урахуванням усіх відомих суб’єктів, форм, методів та чинників. Зважаючи на багатогранність та складність зазначеного процесу, вчені активно досліджують його *структуру* задля вичерпного з’ясування змісту та цілей: “Правове виховання – це не лише правова просвіта. Його механізм охоплює і правове навчання, і виховання правових почуттів, і формування переконаності в необхідності та доцільності норм радянського права, готовності їх точно і безумовно дотримуватися, і вироблення правильних критеріїв оцінки людських дій та вчинків” [274, с. 114].

Обґрунтовуючи особливості та специфіку правового виховання школярів, особливо старшокласників, дослідники увиразнюють його найбільш значущі та важливі ознаки: “Правове виховання обширне за обсягом і багатогранне за змістом. Воно включає як професійну підготовку юристів, так і масову популяризацію правових знань серед пересічних громадян. Правове виховання – процес багатоплановий. Він передбачає передусім знання правових норм, яке, проте, не може бути самоціллю.

Людина має визнати правові норми, тобто зрозуміти їх необхідність в умовах розвиненого соціалістичного суспільства” [274, с. 112 – 113]. Отже, педагоги наголошують на важливості охоплення правовим вихованням та правовою освітою широких верств населення, а не тільки правознавців. Проте найдієвішою і найдоступнішою інституцією в цьому сенсі залишалася масова загальноосвітня школа, яка володіла найкращим науковим та методичним потенціалом для реалізації поставлених завдань.

Вчені акцентують, що у IX – X класах характер діяльності школярів змінюється: вона нерідко “виходить за межі” школи, стає самостійнішою: “На основі накопичених правових знань набуває значної стрункості, систематичності і послідовності правове мислення старшокласників, що проявляється в їх умінні успішно застосовувати на практиці отримані знання, співвідносити з ними і контролювати власну поведінку” [166, с. 65].

Зміст тогочасної правової освіти був побудований таким чином, що учні отримували систематизовані знання з основ держави і права, які постійно поглиблювалися в процесі вивчення ними факультативного курсу. Це, зі свого боку, розширювало можливості правового виховання старшокласників, ще тісніше пов’язувало навчання з практикою суспільного будівництва та діяльністю правоохоронних органів.

Наступним, вищим рівнем знань, що ґрунтувався на отриманому учнями у старших класах мінімумі правової інформації, мало стати обов’язкове вивчення питань радянського законодавства в технікумах і училищах. “Такий курс, – доводять учені, – не передбачав дублювання курсу для школярів; його викладання мало бути більш поглибленим, спиратися на первинну підготовку слухачів, ураховувати необхідність широкого вивчення закріплених законодавством прав і обов’язків молодих фахівців, які прийдуть із середніх спеціальних навчальних закладів на виробництво” [166, с. 66].

У 70 – 80-х роках ХХ століття в середніх загальноосвітніх школах, педагогічних училищах і ВНЗ країни, зокрема УРСР, проводилася певна робота з правового виховання молоді, ознайомлення її з основами

радянського права. У 10-х класах середніх загальноосвітніх шкіл і в педагогічних училищах викладався навчальний курс “Суспільствознавство”, у рамках якого учні ознайомилися з правовими питаннями. У школах проводилися факультативні заняття з учнями 7–10 класів з основ радянського законодавства. У педагогічних вищих навчальних закладах студенти-історики опановували навчальну дисципліну “Основи Радянської держави і права” [51, с. 37].

Тогочасними педагогами був накопичений значний позитивний досвід правової просвіти і виховання в процесі позакласної та позашкільної роботи. Система правового виховання, яка сформувалася в період 1985 – 1991 рр., охоплювала “...лекційну пропаганду, народні університети правових знань, постійно діючі лекторії, юридичні консультації на громадських засадах, вечори запитань і відповідей з правової тематики, дні, декади та місячники пропаганди правових знань, правове навчання молоді (яка навчається та яка працює), виступи юристів у пресі, на радіо і телебаченні, видання науково-популярної юридичної літератури” [188, с. 25].

Проте в деяких загальноосвітніх закладах в організації правового виховання старшокласників простежувалася відсутність системності і диференційованого підходу. Зважаючи на це, науковці працювали над створенням циклів лекцій і бесід з правового виховання, об’єднаних спільною тематикою, які б проводилися організовано та планомірно, відповідно до чинних навчальних програм і планів [188, с. 5 – 6]. Серед основних вимог до проведення лекцій і бесід з правового виховання особливо виокремлювалася відповідність інтересам, потребам та рівню розвитку старшокласників. Адже якщо розрив між змістом лекції чи бесіди і рівнем знань учнів буде занадто великим, то ефективність таких заходів буде мінімальною. Фахівці закликали при підготовці до цих форм правовиховної роботи обов’язково зважати на вікові особливості аудиторії, загальноосвітню і винятково правову підготовку слухачів [188, с. 15 – 16]. Загальновідомо, що вільна і правильна орієнтація у сфері правових

стосунків можлива лише за умови, що особистість глибоко розумітиме соціальну природу права, знатиме його основні принципи і положення [188, с. 12].

Вважалося, що проведення лекцій із правової тематики передбачає певну підготовчу роботу – як власне лекторів, так і класних керівників, шкільної адміністрації. Перш ніж запрошувати промовця виступити з доповіддю, необхідно бути впевненим у його педагогічній майстерності й ораторських здібностях, а потім поінформувати його про шкільні справи, про порушення дисципліни і правопорушення, скоєні учнями цієї школи. Заздалегідь дізнавшись про такі факти, лектор матиме можливість пізніше використати деякі з них у своєму виступі [188, с. 15].

Наголошувалося, що лекції з правового виховання характеризуються деякими особливостями. По-перше, їм не слід надавати винятково описового характеру або зводити їх тільки до коментування і деталізації правових норм. Потрібно наводити приклади з тих сфер життя, які близькі і зрозумілі старшокласникам. У цьому плані найбільший інтерес становлять лекції тих працівників правоохоронних органів, які у великому обсязі використовують місцевий матеріал.

По-друге, не можна перетворювати лекцію у висвітлення питань боротьби зі злочинністю або у хроніку сенсаційних подій. Це, зі свого боку, може призвести до спотвореного уявлення про незадовільний стан правопорядку в країні і заподіяти непоправних збитків справі виховання. Потрібно аналізувати передусім позитивні приклади, навчати школярів на зразках правомірної поведінки.

У лекціях на кримінально-правові теми для старшокласників неприпустимо зловживати детальним описом конкретних злочинів. Хоча зовні такий виклад видається дуже цікавим, фактично він завдає великої шкоди слухачам, бо знижує рівень їх правосвідомості, збагачуючи пам'ять негативними фактами [188, с. 16 – 17].

Дослідники кінця ХХ століття справедливо наголошували на необхідності вести виховну роботу з опорою на позитивні приклади, здатні пробудити соціальну активність школярів, їх прагнення наслідувати кращі зразки поведінки. Факти позитивного ставлення до права, до закону, самовідданості і саможертвності у боротьбі проти правопорушників мають зайняти належне місце в лекціях із правової тематики.

З огляду на форми проведення правове виховання старшокласників неодмінно має задовольняти таку вимогу, як емоційність. Це важливо передусім тому, що відповідні почуття створюють передумови для інтенсивної інтелектуальної діяльності і, на думку психологів, значно підвищують (на 30 – 40 відсотків, і навіть більше) здатність учнів сприймати навчальний матеріал. Тому стимулювання позитивного емоційного ставлення до повідомленої інформації сприяє кращому її засвоєнню [188, с. 5 – 6].

З'ясування змісту та цілей правового виховання старшокласників у роботі загальноосвітньої школи дає підстави ученим визначити та обґрунтувати його *функції*: “Своє соціальне призначення воно [виховання] здійснює через основні функції правового впливу на громадські стосунки: регулятивну, що виражається у впорядкуванні громадських стосунків стосовно завдань комуністичного будівництва; охоронну, що полягає у правовій охороні громадських стосунків, відповідно до інтересів комуністичного будівництва, і у витісненні громадських стосунків, що їм не відповідають; виховну, що проявляється в позитивному ідеологічно-правовому нормуванні поведінки громадян, їх вихованні в дусі соціалістичної законності та радянського правопорядку, в сприянні розв’язанню одного найважливішого сучасного завдання – формування нової людини, гідного будівника комунізму” [274, с. 116].

Питанням функцій правової освіти та правосвідомості присвятили свої праці вчені досліджуваного періоду, наголошуючи на функціональній триєдиності цього процесу: “Як відомо, розрізняють три *основні функції*

правосвідомості: пізнавальну, оцінну і регулятивну, тобто пізнання правових норм людиною, їх особистісну оцінку і регулювання поведінки особи шляхом формування її правових переконань.

Досвід підтверджує, що пізнавальну й оцінну функції правосвідомості можна успішно досліджувати за допомогою таких методів, як анкетування, письмові роботи, бесіди, спостереження, незалежні характеристики.

Регулятивну функцію правосвідомості доцільно вивчати у процесі громадської діяльності людини, наприклад, правоохоронної і природоохоронної, застосовуючи різні методи дослідження” [51, с. 13 – 14].

Науковці доводять, що ефективність правовиховної діяльності старшокласників істотно підвищується, якщо враховуються певні *педагогічні умови її організації і проведення*:

– передовсім правоохоронна діяльність має стати органічною складовою єдиної системи навчально-виховної роботи школи. Це дасть змогу у процесі формування громадянської відповідальності учнів опиратися на знання, уміння і навички, засвоєні ними впродовж усього їх життя. Подібна діяльність має передбачати досягнення реальних суспільно значущих результатів;

– становлення правовиховної свідомості відбувається успішніше, якщо правоохоронна діяльність отримує позитивну оцінку, заохочується державними і громадськими організаціями, стає частиною роботи, що проводиться державними органами міста, району, селища;

– ця діяльність має ґрунтуватися на широкому самоврядуванні учнів, що передбачає виховання активу, формування у старшокласників якостей організаторів, майбутніх керівників;

– у роботі школи із правового виховання не слід забувати і про спеціальні педагогічні методи стимулювання правоохоронної діяльності. У школах багатьох союзних республік були ретельно розроблені і діяли різноманітні документи (статути, положення та ін.), що регламентували організацію правоохоронної та природоохоронної діяльності учнів;

– для членів відповідних загонів (штабів, секцій, гуртків) були уведені спеціальні посвідчення; їх права й обов’язки фіксувалися у відповідних пам’ятках; прийом у члени загону відбувався в урочистій обстановці; проводилися церемонії посвячення в члени загону (штабу, секції). Членам шкільних загонів видавали спеціальну форму, їх періодично збирали в табори, готували за спеціально розробленою програмою;

– старшокласники правоохоронних загонів проводили творчі звіти перед колективом школи, батьками, органами міліції, комсомольським активом. Для юних захисників закону були продумані система і форми заохочення за активну правоохоронну і природоохоронну діяльність [51, с. 34 – 36].

Розширюючи громадські контакти учнів, правоохоронна діяльність сприяє значному збагаченню їх життєвого досвіду, формуванню громадянської зрілості: “У процесі правоохоронної діяльності удосконалюються і морально-вольові характеристики школярів, у них розвивається почуття обов’язку і відповідальності перед школою, товаришами, суспільством” [51, с. 36].

Критичний аналіз теоретико-методичних засад організації процесу правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи другої половини ХХ століття дав нам підстави виокремити певні педагогічні умови, які детермінують його успіх. Серед них найважливішими є:

а) теоретичні знання учнів важливо постійно підкріплювати практичним аналізом, спонукати їх до активної діяльності;

б) правове виховання учнів необхідно тісно пов’язувати із сучасними їм подіями в країні і за кордоном [51, с. 46].

Аби правове виховання мало системний характер, необхідно дотримуватися послідовності на всіх етапах навчання, враховувати первинну базову інформацію особистості (аудиторії). Вивчення права в школі, технікумі, ВНЗ слід планувати так, щоб не допускати “нашарування”

однакової інформації, щоб знову отримані знання на подальших етапах доповнювали, розширювали, а головне – істотно поглиблювали знання, отримані раніше [166, с. 65].

Важливо, щоб теоретичні знання старшокласників з права сприяли дотриманню ними конкретних норм, могли бути застосовані в їх практичній діяльності з охорони правопорядку, у боротьбі з правопорушеннями.

Разом із бесідами на морально-правові теми доцільно використовувати й інші форми позаурочної роботи із правової просвіти і виховання школярів. Це цикли лекцій, зустрічі учнів з працівниками органів юстиції, суду, прокуратури, МВС; організація шкіл “юного юриста”, проведення тематичних вечорів, конференцій тощо [51, с. 38].

Керівникам органів народної освіти та шкіл, учителям, класним керівникам слід забезпечити повніше і глибше висвітлення питань держави та права у процесі викладання загальноосвітніх дисциплін і вжити заходів до уведення факультативних занять з основ радянського законодавства в ІХ – Х класах, а також систематично проводити в позакласній роботі з учнями 9 – 10 класів бесіди на морально-правові теми. Працівникам народної освіти разом з органами юстиції необхідно розробити і частіше організувати в школах цикли лекцій, вечори запитань і відповідей, диспути з правових питань [51, с. 40].

Правове виховання доповнює, посилює і збагачує інші види виховання, формує у людини здатність свідомо обирати правильну лінію поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях [51, с. 7].

Однобічний вибір форм і методів правовиховної роботи може призвести до небажаних результатів, до неправильного уявлення про право, його роль у житті суспільства, кожного громадянина. Бажано, щоб форми і методи правового виховання були різноманітними, гармонійно поєднувалися, не дублювали, а доповнювали один одного [186, с. 245].

Одноманітність та формалізм у роботі з'являється тоді, коли правове виховання молоді ведеться в плані або тільки кримінально-правовому, або

тільки цивільно-правовому. Молоді необхідно мати певний мінімум знань у різноманітних аспектах діючого права – цивільного, трудового, земельного тощо [274, с. 123].

Поінформованість молоді про закон та право, їх глибоке знання старшокласниками приводить, зрештою, до гармонізації суспільного співжиття і створення комфортного клімату у соціумі: “Знання закону може сприяти також суспільно корисній поведінці. Молода людина має знати, наприклад, які дії, згідно із законом, є не злочинними, а, навпаки, нормативно і морально виправданими, відповідно до певної статті Кримінального кодексу, якщо вони здійснені у стані необхідної оборони, тобто при захисті інтересів держави або особистості від суспільно небезпечного посягання шляхом спричинення шкоди нападникові” [274, с. 119].

Отже, у 1985 – 1990 рр. тривали розробка теоретичної бази правового виховання, його педагогічного інструментарію, подальший розвиток правової педагогіки, безпосередньо пов’язаних із процесами демократизації тогочасного вітчизняного суспільства.

Суттєво оновлюються мета, завдання та зміст правового виховання учнів із 1991 року, після проголошення державної незалежності України, коли розвиток національної науки та школи стає офіційним напрямом педагогіки. У цей час створюється національна система освіти з новими структурою та змістом, осмисленням традиційного педагогічного досвіду, феноменів, подій, персоналій, із розкриттям проблем вітчизняного навчально-виховного процесу. Відбувається трансформаційна криза педагогічної науки, яка потребує кардинального реформування та вдосконалення.

Доцільно підкреслити, що велике значення для розвитку правового виховання у навчальних закладах мала ратифікація Україною 27 лютого 1991 року (набула чинності 27 вересня 1991 року) Конвенції про права дитини, прийнятої Генеральною Асамблеєю Організації Об’єднаних Націй

20 листопада 1989 року. Вона стала першим в історії людства міжнародним документом, положення якого охоплюють увесь комплекс соціально-економічних і громадянських прав дитини. Тобто Конвенція захищає інтереси тих, кому не виповнилося 18 років, від дискримінації, а також проголошує право дитини на:

- ім'я і набуття громадянства;
- свободу думки, совісті, віросповідання;
- охорону здоров'я, освіту;
- відпочинок, розваги;
- захист від економічної експлуатації;
- гуманне ставлення до неї тощо.

Нам видається важливим той факт, що у наукових дослідженнях 90-х рр. ХХ століття простежується виразний підхід до правового виховання як до складової національної освіти. Відповідно до цього й визначається його *мета*, що передбачає формування у школярів правової культури громадянина України. Вона включає: а) свідоме ставлення особи до своїх прав і обов'язків перед суспільством та державою, закріплених у Конституції України; б) глибоку повагу до законів і правил людського співжиття; в) готовність виконувати закріплені в них вимоги, що виражають волю та інтереси народу; г) активну участь в управлінні державними справами; д) рішучу боротьбу з порушниками законів” [255, с. 271 – 272].

Сучасний дослідник П. Щербань зазначає, що однією з головних цілей національної педагогіки є виховання поваги до Конституції, законодавства, державної символіки; усвідомлення особою взаємозв'язку між ідеями свободи, правами та громадянською відповідальністю [273, с. 80]. Поряд з іншими громадянськими цінностями науковець визначає ще й такі: пошана до закону; самовідповідальність людини; права особи (на життя, повагу своєї гідності, безпеку, приватну власність тощо); недоторканість особи; право на свободу думки, совісті, релігії, участі в політичному житті;

готовність до захисту індивідуальних прав і свобод інших осіб тощо [273, с. 87].

Зауважимо, що у 90-ті рр. ХХ століття у нашій країні кардинально зміщуються акценти щодо розуміння сутності правового виховання, його мети, завдань та змістового наповнення. Адже кілька десятиліть тому (60 – 80-ті рр. ХХ століття) воно було спрямоване на забезпечення правомірної поведінки “згори”, тобто поведінки слухняного виконавця. Правове виховання наприкінці ХХ століття – це не контроль над свідомістю учня, а педагогічна та соціально-правова допомога молодій людині в розвитку її творчої індивідуальності, утвердженні її людської гідності, розуміння ролі права як засобу забезпечення її законних інтересів [38, с. 5].

Аналогічні погляди висловлює й Г. Неліп, наголошуючи, що сьогодні найважливішим завданням правового виховання є формування самосвідомості учнів, їх уміння орієнтуватися в різноманітних соціально-правових ситуаціях і приймати такі рішення, які відповідали б як власним, так і державним інтересам [157, с. 33].

Цікавими є й теоретичні напрацювання М. Фіцули, котрий дає своє визначення правового виховання, розглядаючи його як самостійний напрям виховання учнів, що включає кілька етапів. У методичному плані важливим є те, що науковець наполягає на проведенні правовиховної роботи у процесі вивчення практично всіх шкільних предметів (правознавства, історії, географії та ін.), а також у позакласній та позашкільній роботі [255, с. 60 – 61].

Подібний підхід до правового виховання притаманний і дослідниці Л. Нечепоренко, котра визначає його як організаційний системний вплив на свідомість людини. Крім того, авторка увиразнює такі критерії правового виховання як правові знання, правові почуття, правові вміння [107, с. 162].

Зі свого боку, М. Подберезський при постановці проблеми правової освіти в загальноосвітньому аспекті зазначав, що питання створення та дотримання законів і прав громадян виникло та розвивається разом із

цивілізацією, культурою, мистецтвом, але й на сьогодні ще не визначилось у повній мірі та потребує вичерпного з'ясування сутності, структури, системи, меж упровадження. Вчений слушно зауважував, що школа, ВНЗ, педагогічний колектив за умови чіткого усвідомлення відповідальності перед сучасним та майбутніми поколіннями можуть застерегти своїх вихованців від зловживань, проступків, правопорушень, якщо пропагуватимуть чітку систему дій, норм, правил, дотримання яких сприятиме гармонізації індивідуальної поведінки громадян і життєдіяльності колективів різноманітних навчальних та виробничих установ [175, с. 55].

Аналіз наявних науково-педагогічних джерел свідчить, що у 90-ті рр. ХХ століття для українських освітян переважна більшість завдань правового виховання учнів залишається традиційною:

- озброєння школярів правовими знаннями;
- виховання у старшокласників правосвідомості та законопослушності;
- попередження правопорушень неповнолітніх тощо.

Поряд з ними окреслюються й нові завдання правового виховання, зумовлені новим соціальним замовленням:

- формування у старшокласників правового світогляду;
- виховання у школярів уміння діяти в рамках закону, правильно реагувати на порушення своїх прав і відстоювати їх;
- вироблення в учнів уміння правильно застосовувати отримані правові знання та вдосконалювати їх.

Також слід звернути увагу й на те, що наприкінці ХХ століття у вітчизняному суспільстві більш чітко увиразнилася *мета правового виховання*, що полягає у формуванні правової культури учнів шляхом накопичення правових знань, формування правових переконань, установок, навичок правомірної поведінки [39, с. 23].

Принагідно зауважимо, що поряд із традиційними принципами науковості, систематичності і послідовності, доступності, урахування вікових та індивідуальних особливостей дітей, усебічне наукове обґрунтування щодо організації правового виховання старшокласників отримав принцип гуманізму. На думку Г. Жирської, гуманістична діяльність сприяє позитивним змінам у свідомості та поведінці старшокласників, що виявляються у:

– переоцінці вартостей, які визначають мотиви поведінки та зміст стосунків, у напрямі підвищення значущості гуманістичних цінностей і зниження прагматичних, егоїстичних;

– зростанні здатності критично оцінювати себе й інших як важливої умови виникнення емоційного переживання, проявів емпатичних реакцій, поглиблення взаєморозуміння;

– оволодінні зразками гуманістичного стилю спілкування, виробленні стійкого гуманного ставлення до інших [64, с. 152].

До нових засад правового виховання в освітніх закладах України у 90-ті рр. ХХ століття належать принципи толерантності та поваги до прав людини. Так, В. Сімеонова твердить, що право є “могутнім засобом для побудови цивілізованої демократичної держави й розвинутого громадянського суспільства” [212, с. 61].

Обґрунтовуючи зміст правового виховання у школі, Я. Кічук особливу роль слушно відводив курсу “Правознавство”. Серед активних форм та ефективних засобів організації пізнавальної діяльності старшокласників на уроках правознавства вчений виокремлював: проблемний виклад навчального матеріалу; широке використання логічних вправ; розв’язування правових завдань і правових ситуацій; різноманітні тематичні зустрічі із правознавцями та іншими представниками різноманітних галузей права; аналіз художніх творів на морально-правову тематику та ін. [104, с. 71].

На необхідність і важливість правового виховання у школі також вказує і Л. Барилкіна. Так, дослідниця підкреслює, що ознайомлення

старшокласників із Конвенцією “Про права дитини” має не лише оглядовий характер, а й є своєрідною “перепусткою” до їх навчання демократичних цінностей і прав людини. У результаті діти отримують повніше загальне уявлення про свої основні права, обов’язки та свободи, що закріпленні в цьому важливому міжнародному документі [12, с.23].

Необхідно зауважити, що теоретичні дискусії з проблем правового виховання активізувалися після появи поняття “правова просвіта” в Указі Президента України “Про заходи щодо відзначення другої річниці Конституції” (17 червня 1998 року). На сторінках численних наукових видань почалося активне обговорення питання про те, що саме потрібно здійснювати у школі: “правову просвіту” чи “правове виховання” [6, с. 97]. Ця проблема залишається актуальною і сьогодні.

Аналіз тогочасної науково-педагогічної літератури (І. Підласий, С. Смірнов, Л. Столяренко, І. Харламов) дає підстави стверджувати, що у 90-ті рр. ХХ століття далеко не всі дослідники використовували термін “правове виховання”.

Наприклад, І. Харламов у навчальному посібнику з педагогіки [261] зовсім не вживає зазначеного поняття. Ми вважаємо, що причиною цього є його критичне ставлення до авторитарного виховання, до якого він, можливо, залічував і правове. Проте, висвітлюючи, наприклад, питання свідомої дисципліни особистості, І. Харламов мимоволі звертається і до правовиховного компонента, коли йдеться про формування у людини обов’язкових норм і правил поведінки [261, с. 379 – 390]. Усе ж, у вченого правовиховний компонент простежується й у процесі колективного [261, с. 323 – 339], трудового [261, с. 363 – 378] та естетичного виховання [261, с. 402 – 403].

У підручнику С. Смірнова при розгляді методів формування соціального досвіду дітей, мотивації їхньої діяльності та поведінки, методів стимулювання та корекції принципів і методів колективного виховання [175, с. 304 – 345] також можна виявити правовиховні ідеї.

У навчальному посібнику Л. Столяренко саме у правовому аспекті аналізуються окремі типи негативного виховання в родині [223, с. 144 – 159].

Отже, опрацювання науково-педагогічних джерел 90-х рр. ХХ століття щодо розробки й реалізації питань правового виховання дає підстави зробити висновок про те, що в цей період відбулися певні позитивні зрушення в осмисленні сутності правового виховання як окремого виду педагогічної діяльності. Особливо акцентувалося на забезпеченні прав громадян незалежної України, підвищенні їхньої національної самосвідомості та поваги до законів, а також відповідальному ставленні до своїх громадянських обов'язків.

2.2. Особливості методики організації роботи щодо правового виховання старшокласників

Система *форм і методів* правового виховання школярів у досліджуваній період складалася на основі досягнень тогочасної педагогічної і психологічної наук у залежності від вікових та індивідуальних особливостей школярів, з урахуванням певних суспільних обставин, рівня їхньої культури та розвитку. Вчені-педагоги – дослідники проблем правового виховання школярів [57; 154; 155; 188; 207; 217; 274] наголошували на необхідності диференціації правовиховних форм роботи, акцентували увагу на використанні індивідуальних форм для роботи зі старшокласниками. Особливою умовою був *оптимальний добір комплексу методів* задля правового виховання школярів: “У вихованні дітей, підлітків і юнаків вирішальне значення має раціональне комплексування виховних форм, засобів і прийомів, чим пояснюється складність власне науки педагогіки” [207, с. 77]. Правовиховна діяльність розглядалася як продовження і доповнення цілісного процесу виховання особистості.

Висвітлюючи у параграфі 2.1. еволюцію мети, завдань та змісту правового виховання у досліджуваній період ми наголошували на їх поетапному розвитку та залежності від суспільно-політичних, соціально-економічних та організаційно-педагогічних змін у країні. Такий шлях розвитку характерний і для урочної та позакласної діяльності загальноосвітньої школи у другій половині ХХ століття, форм та методів її реалізації.

Зазначимо, що основною формою правового виховання старшокласників, яка забезпечувала оволодіння систематизованими правовими знаннями, сприяла профілактиці правопорушень, зміцненню дисципліни, підвищенню їхньої правосвідомості був *урок*, який також впродовж досліджуваного періоду зазнав певних змін, як і змістового наповнення, так і урізноманітнення форм і методів проведення.

Як свідчить аналіз архівних джерел [309; 310] на початку досліджуваного періоду ще не було чіткого розуміння змісту правового виховання старшокласників, не було й окремої навчальної дисципліни, яка б забезпечувала засвоєння учнями правових норм суспільного життя. Лише з 1959/1960 н. р. у десятих класах загальноосвітніх шкіл було введено курс Конституції СРСР, який викладався разом з історією та суспільствознавством. Як зазначають дослідники, такі уроки часто зводились до переказування основних положень Конституції як правового документа держави та основ окремих галузей права: трудового, цивільного, кримінального, сімейного, що будуть необхідні майбутнім працівникам у процесі трудової діяльності та життя [154, с. 15].

Вагомим кроком на шляху до визначення питань змісту правового виховання старшокласників та урізноманітнення форм і методів його реалізації стало введення у 8 класі загальноосвітньої школи предмета “Основи Радянської держави та права” [217, с. 16]. Так, в цей час вже поряд із традиційним уроком почали використовуватися: урок-лекція, урок-бесіда, урок-диспут, урок-ділова гра, урок-КВК, урок-брей-ринг, уроки-телепередачі, урок-екскурсія [57, с. 43].

Найбільш поширеними серед них у досліджуваний період були уроки-лекції та уроки-бесіди. Серед основних вимог до їхнього проведення визначалися уникнення “сухості викладу” навчального матеріалу, зайвої деталізації правових норм, врахування інтересів і потреб старшокласників та підсилення теоретичного матеріалу прикладами з тих сфер життя, які близькі і зрозумілі старшокласникам [188, с. 16 – 17].

Більш прогресивними для цього періоду були уроки-диспути – це уроки вільного обміну думками. На них старшокласники вчилися логіці, умінню оперувати фактами, доводити свою правоту, аргументовано переконувати. Для забезпечення ефективності таких уроків вчитель проводив попередні індивідуальні і групові бесіди з учнями. Їх сенс був не в “...заангажуванні школярів, не в завчасному розподілі їх виступів, а в тому,

щоб посилити інтерес до обговорюваної проблеми, спонукати до самостійних роздумів, психологічно підготувати до активної участі в обговоренні: звільнити від невпевненості, скутості, сором'язливості” [188, с. 29]. Обговорювались також правила проведення уроку-диспуту. Наприклад, в СШ № 40 м. Гомеля перед уроком-диспутом вивісили таку пам'ятку:

“1. На диспуті не повинно бути мовчунів, кожен присутній – активний учасник.

2. Кожен говорить тільки те, що думає.

3. Виступаючи, потрібно намагатися бути конкретним.

4. Ніхто не повинен висміювати товариша, звисока повчати інших, “приклеювати” образливі ярлики [188, с. 30]. Завдання вчителя полягало в тому, щоб в процесі дискусії помилкові думки були переконливо відкинуті.

Користувались популярністю серед старшокласників уроки-ділові ігри. Їх переваги над традиційними уроками-лекціями чи уроками-семінарами були очевидними. На таких заняттях розігрувались різноманітні життєві ситуації, шукався вихід з них виключно в правовому полі. Таким чином старшокласники мали змогу перевірити свої знання правових норм та набирались певного досвіду у вирішенні різноманітних життєвих ситуацій. У додатках нами подано план-конспект такого уроку (*Додаток В*).

Ефективним було і проведення уроків-телепередач, які сприяли більш глибокому засвоєнню учнями правових норм поведінки. Зазначимо, що у досліджуваний період була розроблена та впроваджена в життя програма телевізійних передач, у яких виступали юристи, депутати, робітники державних і суспільних організацій, демонструвалися фрагменти з художніх фільмів, репортажі та інші матеріали, що дозволяли провести заняття з права в більш доступній і емоційній формі. Транслявання цих телепередач проводилось у першій половині дня, тому зацікавлені у такій формі проведення уроку учителі права, могли заздалегідь узгодити розклад уроків із розкладом телепередач. Тематика цих телепередач відповідала змісту

навчальної дисципліни та включала такі теми: “Мораль і право”; “Система органів влади СРСР”; “Основні права та обов’язки громадян СРСР”; “Захист Вітчизни – священний обов’язок”; “Трудове право”; “Колгоспне право”; “Природоохоронна діяльність у нашій країні”; “Громадянське право”; “Сімейне право”; “Кримінальне право”; “Забезпечення закону та правопорядку – наша спільна справа”; “Система правоохоронних органів” [56, с. 46].

Для кращого засвоєння старшокласниками знань з основ права у загальноосвітніх школах використовувалися уроки-екскурсії, під час яких теоретичні положення наочно ілюструвалися практичним матеріалом. Такі уроки проводилися з метою закріплення теоретичного матеріалу з певних тем “Основ Радянської держави і права” [188, с. 17]. Для їхнього проведення вчителю необхідно було провести попередню роботу: “...заздалегідь ознайомитися зі змістом роботи місцевої Ради; поговорити з керівниками виконкому або головами постійних комісій, з депутатами; подивитися у секретаря виконкому плани і звіти роботи Ради, про засідання і рішення сесій; ознайомитися з публікаціям в місцевому друці про роботу Ради [188, с. 18]. Проведення такої роботи надавало педагогу можливість добре підготуватися до уроку-екскурсії і скласти чіткий план її проведення.

Варто також підкреслити, що в досліджуваній період оволодіння правовими знаннями відбувалось не тільки на уроках права, а й при вивченні курсів історії, природознавства, біології, літератури, які виступали допоміжною ланкою для формування цілісної системи правових поглядів і переконань [56, с. 21].

Оскільки ґрунтовний аналіз реалізації правового виховання старшокласників у процесі правового навчання та іншої навчальної діяльності у загальноосвітніх навчальних закладах України другої половини ХХ століття здійснений у дисертаційному дослідженні І. Криштак [123], то ми у своєму дослідженні більш детально зупинимось на розгляді

позакласної діяльності, якій приділялась особлива увага у процесі організації правовиховної роботи школи досліджуваного періоду.

Зазначимо, що проблема добору оптимального педагогічного інструментарію для реалізації завдань правового виховання старшокласників у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи була особливо важливою як для вчених-педагогів, так і для учителів-практиків.

Наше дослідження доводить, що *форм правового виховання старшокласників* у рамках позакласної виховної діяльності існувало значно більше, ніж у рамках традиційного уроку. Тут вони відзначалися креативністю, нестандартністю, поєднанням різноманітних прийомів виховання, певною не регламентованістю у часі, способі діяльності, кількісному та якісному складі учасників тощо.

Вчені-педагоги другої половини ХХ століття до загальних *форм правового виховання* відносять “усі види діяльності педагогічного та учнівського колективів, спрямованих на формування правосвідомості та підвищення правової культури учнів в цілому. Сюди відносяться:

- факультативні заняття з основ радянського законодавства (для учнів 9 – 10 класів, що вчаться середніх ПТУ, технікумах, де немає навчального курсу);
- школи, лекторії, кінолекторії та університети правових знань для учнів, їх батьків і педагогів;
- тематичні вечори на відповідні теми: “Моя міліція”, “Суд на варті закону”, “Праця в рядках закону” і т. д.;
- вечори зустрічі юристів з колективами учнів і їх батьками, вечори питань і відповідей;
- диспути, обговорення книг, статей і кінофільмів з морально-правової тематики;
- конкурси, олімпіади з питань права і чинного законодавства;

– бюлетені і стенди: “Нове у радянському законодавстві”, “Людина і закон”, “Молодь, твої права і обов’язки” і т. д.;

– стенди, виставки або куточки юридичної літератури у бібліотеках і гуртожитках учбових закладів;

– стінгазети і місцеві радіопередачі, що висвітлюють окремі питання правового життя навчальних колективів, сатиричні листки, де обговорюються правопорушення і правопорушників;

– діяльність учнівських профспілкових колективів;

– комсомольські оперативні загони, клуби “Дзержинець”, учнівські суди честі і т. д.;

– збори в класах, учбових тупах, учбових закладах, де обговорюються питання морально-правової поведінки учнів;

– спеціальні семінари, науково-практичні конференції для викладачів права і інших працівників навчальних закладів за методикою правового виховання учнів і по організації правильного режиму навчання, відпочинку і виробничої практики учнів;

– бесіди учителів і керівників виробничої практики учнів з питань техніки безпеки, трудової дисципліни і дбайливого ставлення до соціалістичної власності” [155, с. 7 – 8].

Всебічний аналіз методичної літератури з проблем правового виховання старшокласників у позакласній виховній діяльності дозволяє нам стверджувати, що *питання суб’єктності учня* стає важливою педагогічною проблемою і ретельно розглядається ученими. Усі форми правового виховання старшокласників педагоги поділяють *на пасивні та активні* з огляду на самостійність, активність, ініціативність, діяльну участь учня у них.

Зауважимо, що вчені обстоюють *використання як активних, так і пасивних форм*, усвідомлюючи важливість кожної з них для досягнення тієї чи іншої мети: “Форми правового виховання, віднесені нами до пасивних, виправдовують свою назву лише в тому, що йдеться про роль учнів як

слухачів і глядачів (лекція, перегляд кінофільму і т. д.). Інформація, що отримується таким шляхом, покликана принести користь слухачам в їх практичному житті. Очевидно, що в даному випадку передбачається передача суспільно-корисної інформації” [155, с. 9].

Задля добору оптимальних форм виховної роботи з правового виховання старшокласників у позакласній виховній діяльності педагога повинні були враховувати чимало факторів, серед яких важливими визначалися вікові особливості школярів, їхні особисті зацікавлення та інтереси, конкретні потреби у правових знаннях, певні традиції навчального закладу, можливість використання різних засобів наочності тощо: “Проте в основі сприйняття тих чи інших правових відомостей може бути й особистий інтерес конкретного індивіда або їх групи. Тоді індивід (група) сам шукає передбачуване джерело потрібної інформації (книгу, лекцію, кінофільм) і, знайшовши його, задовольняє свою потребу в знанні. Тому одна основних вимог до організації того чи іншого заходу пропагандистського характеру – це облік інтересів, потреб і рівень розвитку слухачів (глядачів) в певній галузі. Якщо розрив між змістом лекції і рівнем знань учнів занадто великий, то можна заздалегідь сказати, що зусилля, витрачені на проведення заходу, будуть марні. Зокрема, дослідження ленінградських соціологів і наші спостереження показують низьку ефективність лекційної пропаганди, особливо в молодіжних аудиторіях” [155, с. 9].

Слід також наголосити, що суб’єктність старшокласників у процесі правового виховання диктувалася специфікою суспільного життя, яке в означений період відзначалося авторитаризмом, перевагою колективного над індивідуальним, тотальним засиллям ідеології у справі освіти тощо. Сприяти становленню людини вільної і самостійної у тоталітарному суспільстві було справою складною, проте різноманіття форм і методів правовиховної роботи дає можливість говорити про реальні шанси

досягнення певної мети, що диктувалася тогочасним соціальним замовленням.

Позакласні форми правового виховання старшокласників стали особливо популярними й ефективними саме тому, що у правовиховну діяльність був унесений елемент творчості, свободи, вільного вибору діяльності і, головне, акцент ставився на суб'єктність особистості, її самостійність і відповідальність за результат діяльності.

Наше дослідження доводить, що кількість і якість форм правового виховання старшокласників у позакласній виховній діяльності була особливо варіативною і відзначалася новизною й оригінальністю: “До числа таких форм слід віднести: школи юного юриста, які діють у позакласній та неробочий час за особливо розробленим навчальним планом, що включає лекції, бесіди; перегляд тематичних кінофільмів; прослуховування судових процесів з подальшим обговоренням таких процесів спільно з суддями, прокурорами, адвокатами, що брали участь в розгляді відповідних кримінальних справ; робота в дитячих кімнатах міліції та ін.; клуби правового виховання молоді, в яких проводяться тематичні зустрічі, усні журнали, вечори питань і відповідей тощо; епізодичні лекції і бесіди на правові теми в аудиторіях молоді; цикли лекцій, що дають слухачам систему знань з відповідних проблем права; тематичні молодіжні конференції, наприклад, з серії “Дорогою батьків” на тему “Нехай життя його служить завжди тобі прикладом”, присвячені ветеранам радянської юстиції; такі конференції щорічно проводяться на базі юрфаку БРЕШУ; правові факультети робочої молоді, що навчаються, при університетах культури та ін. [274, с. 121 – 122].

Ретельний аналіз методичних джерел [155; 166; 186; 274] з проблематики правового виховання старшокласників позакласній виховній діяльності дає підстави говорити також про певні регіональні та внутрішкільні традиції його організації. Педагогічний колектив як правило спільно з старшокласниками розробляв тематику та форми цієї діяльності,

часто вони носили комплексний характер, поєднувалися із іншою діяльністю – економічною, суспільно-корисною, благодійною. Результати такої роботи залежали від вмілого та вдалого поєднання компонентів правовиховної роботи, а також статусу учасників. Якщо старшокласники обирали суб'єктну роль у процесі цієї роботи, то й результат її був значимішим і вагомішим.

А. Айзенберг, систематизуючи *форми правового* і морального виховання підлітків, виділяє масові форми виховної роботи (називаючи їх суспільно-масовими) та форми індивідуального характеру. У перелік суспільно-масових форм правового і морального виховання підлітків науковець включає лекції, бесіди, семінари, класні зайняття і інші форми виховання, передбачені навчальними планами шкіл, технікумів і ПТУ. У правовому навчанні і вихованні підлітків у досліджуваній період з успіхом використовуються також інші форми виховання, як от:

- зустрічі з працівниками прокуратури, народного суду, міліції, дружинниками;
- диспути на правові і моральні теми, вечори питань і відповідей;
- гуртки з правової і моральної тематики,
- клуби юного дружинника, юних друзів міліції, юного юриста [186, с. 211 – 212].

До *індивідуальних форм правового виховання* старшокласників у позакласній виховній діяльності А. Айзенберг відносить наставництво, шефство, обговорення на загальних зборах класу чи на засіданні комсомольського комітету аморального вчинку підлітка, розгляд в товариському суді справи про зроблене ним правопорушення, звіти членів ВЛКСМ на комсомольських зборах тощо [186, с. 212].

Попри існуючі суспільні суперечності щодо пріоритету колективного над індивідуальним, все ж у процесі правового виховання старшокласників у позакласній виховній діяльності акценти часто розставлялися навпаки. Вчені доводять, що “найбільш послідовно диференційований підхід

здійснюється при проведенні роботи з конкретною особою. У цьому випадку здійснюється якнайповніша індивідуалізація правового виховання, створюються сприятливі умови для усебічного розвитку особистих якостей, характеру, переконань, поглядів вихованця, а також особливостей тієї соціальної категорії, до якої він належить” [186, с. 215].

Розглядаючи питання диференційованого підходу до правовиховної роботи серед старшокласників, дослідники вказують на важливість врахування того факту, що *індивідуальні форми роботи* з конкретним школярем, тобто максимальна індивідуалізація правового виховання, хоча і мають багато переваг, проте їх значення не можна перебільшувати: “Звичайно, і в сучасних умовах бажано розширювати і покращувати застосування цих форм, особливо наставництва. Проте це не означає, що вони є досконалими: їх застосування має свої межі. Як би не велося правове виховання, не повинно виникати таке положення, при якому форми виховання конкретної особи знижували б ефективність форм правовиховної роботи з окремими категоріями або широкими масами населення. Різне поєднання форм роботи з конкретною особою, з групами населення і широкими масами дозволяє усебічно впливати на вихованців, а це підвищує ефективність правовиховної роботи” [186, с. 211 – 212].

Окрім спеціально організованої урочної та позаурочної роботи з правового виховання старшокласників в Україні у другій половині ХХ століття діяли також *народні університети правових знань*, які виникли на базі університетів культури, створених народною ініціативою. До кінця ХХ століття вони набули широкого розповсюдження і активно залучали до роботи старшокласників [173, с. 163]. У цих громадських інституціях організовувалися лекторії для широкого кола слухачів з метою надання необхідного мінімуму правових знань і навичок, враховуючи при цьому психологічні та вікові особливості слухачів [173, с. 167].

Аналогічні університети правових знань засновувались та успішно діяли при загальноосвітніх школах. Так, в школі № 15 м. Херсона до роботи

університету правових знань активно долучались працівники суду і прокуратури, дитячої кімнати міліції та працівники ДАІ. Отже, старшокласники мали можливість ознайомитися з роботою вище названих органів, готували короткі реферати з окремих правових питань. Аналіз цього досвіду правового виховання показав, що дана форма роботи серед молоді себе виправдовувала, а заняття, при належній організації, викликали живий інтерес у слухачів і здійснювали вплив на формування їхньої правосвідомості [51, с. 40].

Так, аналіз архівної спадщини свідчить про те, що "...при Львівському палаці піонерів працювала трьохрічна школа правових знань, громадським деканом якої був завідуючий кафедрою кримінального права і процесу Львівського державного університету ім. І. Франка, кандидат юридичних наук В. Лісіцин. У цій школі навчалось близько 240 старшокласників, до викладання було залучено 25 кваліфікованих викладачів шкіл, працівників міліції. При цьому палаці також відбувалися правові лекторії для батьків, який щомісячно відвідувало 250 – 300 чоловік" [314, арк. 15].

На початку 90-х років ХХ ст. в Україні особливе розповсюдження набула діяльність юридичних ліцеїв при юридичних університетах. Прикладом може бути позитивний досвід роботи такого ліцею при Київському університеті імені Тараса Шевченка [38, с. 28].

Певний практичний інтерес для нашого дослідження викликає і створення на Одещині в досліджуваний період "Шкіл соціальної грамоти" для неповнолітніх, у межах яких вирішувалися питання щодо подолання труднощів у дітей при спілкуванні, позитивної самооцінки, переборення схильності до агресії, кінцевою метою яких було формування правової культури [38, с. 26].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних джерел [51; 57; 60; 208; 210] приводить до висновку, що за радянських часів при будинках піонерів, бібліотеках, гуртожитках, парках, школах для учнів організовувалися *клуби правових знань*, які мали назви: "Азбука права",

“Говорить 02” тощо. У програми роботи клубів включались як загальні питання права, так і приватні: з окремих питань права з урахуванням особливостей морально-правового виховання різних вікових груп молоді.

Помітне місце у правовиховній роботі школи посів правовий клуб “Щит і меч”, який мав свій девіз і статут. Значну допомогу в роботі клубу надавали голова народного суду, адвокати, працівники райвідділів внутрішніх справ. Члени клубу вивчали: основи держави та права, моралі, етики та психології сімейного життя [38, с. 46].

Однак, як свідчить аналіз правової статистики [38], кожен другий підлітковий правовий клуб в Україні з 1991 по 2000 рік було закрито. Це сприяло помітному погіршенню соціально-педагогічних умов правового виховання молоді в даний період.

В досліджуваний період при клубах, будинках культури, бібліотеках, у молодіжних гуртожитках, школах організовувались і *юридичні читання*. Юридичні читання супроводжувались засобами емоційного впливу, а саме: літературно-музичними композиціями, виступами майстрів мистецтв та художньої самодіяльності, переглядами кінофільмів. Їхня тематика була найрізноманітнішою: “Розмова про сім’ю”, “Не проходите байдужими”, “Ні, миритися не будемо”, “Ким бути та як бути?”, “Твої права, твій обов’язок”. Все це одночасно допомагало впливати не лише на свідомість, але й на відчуття слухачів [51, 16].

Пропагуючи ті чи інші форми правового виховання старшокласників у позакласній виховній діяльності вчені-дослідники та учителі-практики відзначають також комунікативний, соціальний та економічний аспекти такої роботи: “Виховання в групі або одночасно з широкими масами значно економічніше. До того ж такі форми мають і ряд інших переваг. Вони створюють сприятливі умови для широкого обміну думками, дискусій, для позитивної дії колективу, громадської думки на окремих осіб, у тому числі важковиховуваних, для виховання почуття товариства, дружби, колективізму. У цих умовах багато вихованців самі залучаються до правової

практики, активно включаються в проведення правовиховної роботи серед населення” [186, с. 215 – 216]. Слід також наголосити, що *проблема оптимального добору форм та методів правового виховання старшокласників у позакласній виховній діяльності* була важливим аспектом радянської педагогіки. Вона була плановою, виваженою, мала під собою як наукове, так і економічне підґрунтя.

У рамках правового виховання старшокласників у позакласній виховній діяльності для вирішення поставлених завдань у досліджуваний період активно використовуються такі форми усної агітації, як збори, мітинги, виступи перед населенням партійно-радянського активу, тематичні вечори, бесіди [173, с. 98].

Важливими складовими правового виховання старшокласників стали такі напрями: *правове навчання, правова пропаганда й організована та контрольована соціально-правова практика населення*. Звідси чітко зрозуміло, що власне позакласна виховна діяльність займала частку у правовиховній роботі у розмірі двох третин.

Кожному такому напрямку правового виховання були властиві певні специфічні форми. Так, до специфічних форм *правового навчання* вчені відносили семінари, *правової пропаганди* – бесіди, диспути тощо, до *соціально-правової практики* – виконання певних доручень, активна право виховна діяльність, участь громадськості у вирішенні юридичних проблем населення тощо.

Поруч з цим існували й *загальні, універсальні форми правового виховання старшокласників*, властиві кільком з названих напрямів, стосовно кожного конкретного напрямку вони набували певних особливостей. Так, наприклад, навчальна лекція була властива правовому навчанню, а публічна лекція – правовій пропаганді. Звичайно, як і будь-яка класифікація, ця також є певною мірою умовною [186, с. 212 – 213].

За умов посиленої уваги до проблем правового виховання старшокласників виникла необхідність розширення заходів позакласної

роботи й урізноманітнення її форм. За таких обставин з'явилися *факультативні заняття*, як доповнення до урочних форм роботи: “На найближчі роки існує також завдання розширення факультативних занять з основ радянського законодавства в 9-х і 10-х класах загальноосвітніх шкіл, уведення в практику позакласної роботи з учнями систематичних бесід на моральні і правові теми” [173, с. 179]. Наше дослідження доводить, що така практика успішно реалізувалася у позакласній правовиховній роботі зі старшокласниками.

Задля системності та науковості правового виховання старшокласників у позакласній виховній діяльності у другій половині ХХ століття була розроблена та впроваджена у практику *спеціальна факультативна програма* з вивчення основ радянського законодавства: “Таке додаткове навчання старшокласників було введено упродовж останніх років у багатьох середніх школах країни. Заняття проводять не лише шкільні викладачі, але і юристи” [173, с. 174 – 175]. Авторство цього курсу належало Барнаульському юридичному факультету. У 1971 році була розроблена, рекомендована і розіслана в усі республіки СРСР примірні програма і методичні рекомендації для проведення факультативних занять з учнями старших класів загальноосвітніх шкіл і ПТУ.

Курс був розрахований на 26 годин і передбачав вивчення загальних положень теорії держави і права, принципів законодавства про адміністративну відповідальність, трудове і сімейне право; відповідальність за шкоду, заподіяну неповнолітнім; про злочин і покарання; про необхідну оборону, захист честі і гідності громадян, злочини проти особи; про роль науки в розкритті злочинів; про роль громадськості в попередженні злочинності неповнолітніх [173, с. 174 – 175]. Досить широкий спектр правових питань давав можливість старшокласникам засвоїти основи правових знань і сформувані вміння користуватися ними на практиці.

У рамках факультативних занять із школярами проводились бесіди з морально-правових питань, обговорювались публікації, питання правового

характеру, які їх цікавили. Факультативні курси допомагали учням правильно визначити свою громадянську позицію у боротьбі з проявами егоїзму, споживчого ставлення до життя, порушеннями громадського порядку, розвивали у школярів інтерес до вивчення права.

Для пояснення положень радянського законодавства у досліджуваній період використовувалась третя (навчальна) програма Центрального телебачення. По ній транслювалась серія передач, які стосувались правових питань держави, а також передачі для школярів, які відвідували факультативи “Основи радянського законодавства”. Цикл телепередач для дев’ятикласників включав такі вісімнадцять тем: “Вступна бесіда”, “Походження та суть держави та права”, “Соціалістична держава та право”, “Мораль і право”, “Конституція – основний закон СРСР”, “Економічна та політична основи СРСР”, “Державний устрій СРСР”, “Система органів Радянської держави” (2 передачі), “Суд і органи юстиції”, “Радянська прокуратура”, “Основні права та обов’язки радянських громадян”, “Захист Вітчизни – священний обов’язок”, “Адміністративне законодавство”, “Радянська міліція”, “Радянське громадянське право”, “Право власності, договори”, “Розгляд громадянських справ у суді”.

До циклу телепередач для десятикласників входило одинадцять тем: “Радянське сімейне право”, “Правові взаємовідносини членів сім’ї”, “Трудовий договір”, “Трудова дисципліна”, “Соціалістичний принцип оплати праці”, “Трудові спори”, “Охорона праці”, “Основи кримінального законодавства” (2 передачі), “Кримінальний процес”, “Роль радянського соціалістичного права в комуністичному будівництві” [57, с. 53].

Окрім того, по різних програмах Центрального телебачення щорічно показувалося понад 200 фільмів і спектаклів, присвячених морально-правовій проблематиці, діяльності органів міліції, суду, прокуратури, юстиції. Широку популярність здобули, багатосерійні фільми “Слідство ведуть знавці” і “Народжена революцією” (про історію радянської міліції), “Місце зустрічі змінити не можна” та ін. [188, с. 25].

У багатьох школах уміло використовувалися в правовому вихованні учнів телепередачі. Керівники факультативів заздалегідь ознайомилися з програмою телебачення, а потім організували їх перегляд на факультативному занятті. Передачі, які транслювались у вечірній час учням рекомендували переглянути вдома, а наступного дня на занятті обговорювався зміст побаченого, аналізувались проблеми, які були в них поставлені. Багато телепередач в школах записували на відеомагнітофони і показували в потрібний момент по шкільному телебаченню [188, с. 26].

Зазначимо, що у тогочасній літературі широко пропагувався факультатив як форма позаурочної правовиховної роботи, наводилися приклади його проведення в різних куточках Радянського Союзу.

Ось, приклад проведення правового факультативного заняття в школі презентований у навчально-методичному посібнику В. Альхіменка і А. Козловського “Правове виховання молодого покоління”. “Тема факультативного заняття “Відповідальність неповнолітніх за здійснення адміністративних проступків і кримінальних злочинів”. Проходило заняття у формі бесіди, яку з учнями проводили працівники районного суду. Вони в доступній формі на конкретних прикладах розповіли школярам про зміст радянських законів і їх застосування, пояснили гуманність радянського законодавства, особливо по відношенню до неповнолітніх. З великим інтересом слухали школярі розповідь про введення в законодавство такої міри, як відстрочення виконання вироку, яка дозволяє багатьом неповнолітнім залишатися на волі після винесення їм вироку суду. Доповідачі наголосили на тому, що практика підтвердила високу ефективність цього заходу, бо більшість засуджених своєю зразковою поведінкою доводять, що провину свою усвідомили” [4, с. 36].

Слід відзначити, що запрошення на заняття факультативу працівників правоохоронних органів, було характерним для організації правового факультативу у досліджуваній період. Загалом перевага правових факультативів над традиційними уроками права полягала в ширших

можливостях використання нестандартних методів та прийомів в процесі їх проведення, що своєю чергою спонукало старшокласників до активності та самостійності у глибокому пізнанні права, конкретних законів, вироблення вміння орієнтуватися в різних деталях законодавства.

Оцінюючи особливості правового виховання старшокласників у досліджуваній період зазначаємо, що *основною формою правового навчання та виховання молоді, що вчиться, все ж залишалася лекційна підготовка*, що здійснювалася шляхом читання окремих лекцій і проведення бесід з правової тематики, або ж реалізувалася засобом проведення *циклів лекцій та бесід* зі спеціально вибраних конкретних тем чи спеціальної програми: “Практикується організація лекторіїв, народних правових університетів для школярів і інші форми позашкільного навчання, де лекційна робота поєднується з різними методами правового навчання. У цілях покращення постановки щодо правового виховання школярів за певними школами закріплювались юристи, де вони постійно читали лекції і проводили бесіди на юридичні теми” [173, с. 176] .

Лекторії з правової тематики організовувалися в колективах, клубах, будинках і палацах культури. Вони дозволяли зібрати широку аудиторію, залучити до читання лекцій найбільш підготовлені лекторські кадри. У низці випадків лекції супроводжуються демонстрацією засобів наочній агітації і кінофільмів.

У досліджуваній період існувала значна різноманітність форм постійнодіючих лекторіїв, розрахованих на певну аудиторію, зокрема старшокласників. Тут школярі мали змогу не лише прослухати певну інформацію у галузі права, але й одержували відповіді на питання, що їх хвилювали. І хоч такі форми роботи часто мали у своїй основі не зовсім добровільний характер, все ж гарантували кваліфіковану допомогу та фахову поінформованість школярам.

Вони мали відповідні назви: “Товариш підліток”, “Юний дзержинець”, “Підліток і закон”, “Говорять юристи” тощо. Тематичними

планами лекторію передбачалися цикли лекцій з юридичною спрямованістю, а саме: про демократію та законність; про трудове, кримінальне, цивільне законодавство; про права та обов'язки учнівської молоді та деякі інші.

Зазначимо, що виховний ефект правових лекторіїв багато в чому залежав від *методики організації лекцій*: “Щоб викликати справжній інтерес до лекції, слід спиратися на потребу учнів у конкретній правовій інформації, вміло пов'язувати її з інтересами та щоденним життям і діяльністю учнів. А для цього треба попередньо ознайомитися, з аудиторією, виявити правові інтереси школярів” [256, с. 62].

Результати нашого дослідження дозволяють стверджувати, що у досліджуваній період правова культура старшокласників та їхнє правове виховання реалізувалися різноманітними засобами, зокрема технічними. Оснащення тогочасних навчально-виховних закладів технічними засобами навчання було на особливо високому рівні і дозволяло усіляко ілюструвати навчально-виховний процес. Часто такі заняття супроводжувалися *демонстрацією кінофільмів*, пов'язаних з пропагандою законності і діяльності правоохоронних органів. Саме це і спричинило виникнення нової форми правового навчання та виховання школярів – *кінолекторію*.

Проведення кінолекторію відбувалось за чітким планом: “...перед демонстрацією кінофільму виступав лектор з бесідою (15 – 20 хвилин) і розповідав про ті проблеми, які було піднято у фільмі, приєднуючи їх до конкретних питань права. Потім демонструвався художній кінофільм. Згодом два-три короткометражні науково-популярні і документальні фільми, після яких лектор відповідав на запитання, аналізував з точки зору права ситуації, показані на екрані” [188, с. 23 – 24].

Серед числа художніх фільмів, що зачіпали правові проблеми, у яких розповідалось про складну і відповідальну роботу співробітників правоохоронних органів, і які з цікавістю переглядали старшокласники були: “Звинувачуються у вбивстві” (отримав Державну премію), “Три дні

Віктора Чернишева”, “Калина червона”, “Сільський детектив”, “Без права на помилку”, “Місто прийняло”, “Петрівка, 38”, “Огарьова, 6” та ін. Позитивний вплив мав також перегляд науково-популярних і документальних фільмів з правової тематики. Однак тогочасні науковці вказували на їх недостатню кількість [188, с. 23].

Кінолекторії як правило організовувалися з урахуванням інтересів певної аудиторії, найчастіше старшокласників. Так, при кінотеатрах функціонували кінолекторії “Людина і закон” для старшокласників загальноосвітніх шкіл. Щомісячно читалися лекції на різні правові теми, зокрема: “Я – громадянин Радянського Союзу”, “Твій робочий день”, “Основи військового законодавства”, “Суд не лише судить”, “Побут – не приватна справа”, “Закон про шлюб і сім’ю”, “Це і твоя справа, товаришу!”. Лекції супроводжувалися кінофільмами (“Навчання і праця взаємопов’язані”, “Я буду солдатом Батьківщини”, “До служби військової готові”, “Репортаж із залу суду”, “Етюд про шлюб”, “Підліток” і ін.) [173, с. 95 – 96].

Опубліковані результати опитування школярів щодо їхнього ставлення до правових лекторій у дослідженні В. Альхіменка показують, що школярам дійсно була цікавою така форма правовиховної роботи, яка спонукала їх до роздумів і пережиття. Ось деякі відповіді учнів: “Лекторій – це цікаво”; “Добре, що разом з лекціями показують фільми”; “Раніше я не ходив на лекції – нудно було, зараз не пропускаю жодного сеансу, дізнався багато цікавого” і т. ін. [4, с. 51].

Отже, тогочасні науковці небезпідставно вважали, що “...правильно організований кінолекторій є ефективним засобом дії на раціональну і емоційну сторони свідомості підлітків. Саме цей подвійний вплив дозволяє ставити перед вихованцями багато питань морального і правового характеру, що накладає відбиток і на їх поведінку” [155, с. 10].

Таким чином, *лекторії* стали комплексним заходом формування правовиховної культури школярів, дали змогу поєднати різні методи виховання і зробити цю діяльність масовим явищем.

Необхідно зазначити, що різноманітність форм та методів правового виховання у досліджуваний період сприяла результативності означеного процесу та його ефективності. Також однією із ефективних форм виховання стали семінари, на яких, своєю чергою, практикувалося використання різноманітних виховних методів. Старшокласники, як стверджують дослідники, активно брали участь в *семінарах*, самостійно проводили бесіди, наприклад: “Громадянином бути зобов’язаний”, вивчали важливі постанови партії і уряду, читали і організовували обговорення книг, зокрема Г. Мединського “Честь”, “Не опускаючи очей” та ін. За участю педагогів організовувалися і проводилися у школі вечори на правові теми, такі як: “Право і мораль”, “Наш радянський закон”, “Радянська міліція у боротьбі за Радянську владу”, “Героїзм працівників міліції” тощо [51, с. 34].

Критичний аналіз практики правового виховання старшокласників у позакласній виховній діяльності у другій половині ХХ століття дозволяє нам стверджувати, що методична база цього процесу була досить досконалою. Вона презентувалася, поруч із традиційними, значною кількістю різноманітних оригінальних форм позакласної виховної діяльності: “Іншими формами правового виховання молоді є вечори-зустрічі з працівниками міліції, суду, прокуратури, ветеранами цих органів; конференції на морально-етичні теми з постановкою, приміром, таких тем, як “Чи правильно ти живеш?”, “Я відповідаю за все!”, “Бережи честь змолоду”; різні диспути і вікторини. На базі дитячих бібліотек з підлітками проводяться бесіди, огляди книг, читацькі конференції, літературні ранки і вечори, виставки популярної літератури про нові радянські закони. У палацах піонерів працюють юридичні секції, при районних будинках піонерів – правові школи” [173, с. 178].

У позакласній виховній діяльності досліджуваного періоду широко практикувалися нетрадиційні, нестандартні, оригінальні форми роботи, головною метою яких було створення цікавої, захоплюючої атмосфери, залучення школярів до активної діяльності. Акцентування уваги на *колективних творчих справах* (у результаті навіть з'явилася спеціальна технологія І. Іванова) сприяло залученню великої кількості старшокласників до правовиховної діяльності і забезпечувало певний рівень правових знань старшокласників: “Відвідування школи юного юриста, участь в диспутах, обговорення книги, статті, кінофільму з морально-правовим змістом дозволяють не лише поповнити запас правових знань, але і формувати своє ставлення до цих знань. Бо давно відомо, що в суперечці, в обміні думками утверджуються найбільш важливі і суспільно значимі поняття та істини” [155, с. 12].

Зважаючи на тенденцію індивідуалізації правовиховної роботи серед старшокласників у досліджуваній період активно використовується *диспут*. Його розглядали одним із шляхів формування правових уявлень, поглядів і переконань. Предметом диспуту, як правило, обирали важливу морально-правову проблему, яка викликала різні судження, пов'язані з пошуком відповідей на запитання, та була цікавою для старшокласників [188, с. 28].

У процесі диспуту учні вчилися самостійно оцінювати ті чи інші судження, обстоювати свої погляди, аргументувати їх, диспут підтримував певну оптимістичну та активну атмосферу спілкування, формувал громадську думку тощо.

Саме у цей період була визначена методика його проведення, розширювалася тематика з урахуванням тогочасного соціального замовлення: “Диспут, як правило, починається по заздалегідь підготовленій темі і з попередньої вказаних конкретних питань. Наприклад, *диспут* на тему “Громадський порядок і свобода особистості” вимагає постановки таких питань, як: 1. Що таке громадський порядок? 2. Що таке свобода особистості? 3. Особливості свободи особистості у буржуазному і

соціалістичному суспільстві? 4. У чому проявляється взаємозалежність свободи як усвідомленої необхідності і громадського порядку в соціалістичному суспільстві? 5. Хто вільніший: людина, що порушує норми права, чи людина, що виконує їх неухильно?” [155, с. 12].

Користь від диспуту полягала не лише у тому, що тут змагалися різні погляди і бачення проблем права. Під час дискусії учасники взаємно збагачувалися новими знаннями в галузі права, долали помилки у розумінні певних фактів та явищ. Добре підготовлений диспут, доводять педагоги, сприяє більш тісним контактам педагогів з учнями, створюючи додаткові можливості для врахування індивідуальних особливостей учнів при засвоєнні ними матеріалу у галузі права [256, с. 69]

Однак, М. Фіцула стверджує, що у досліджуваній період *диспут* недостатньо використовувався у практиці тогочасної школи: “Та шкода, і сьогодні диспут у школі – надто рідке явище. Окремі вчителі ще живуть багажем учорашнього дня, не розуміють проблем молоді, не бажають перейнятися тим, що хвилює сьогодні хлопців і дівчат, не кажучи вже про те, щоб спільно обговорити складні життєві ситуації, довести свої погляди і позиції, вислухати думки інших. Некомпетентність таких педагогів породжує в них страх вільно обговорювати наболілі питання” [256, с. 69]. У додатках нами подано план-конспект диспуту (*Додаток Д*).

Задля реалізації завдань правового виховання старшокласників у позаурочній виховній роботі школи часто використовувалася така *форма роботи як зустрічі з представниками правоохоронних органів*. Була також розроблена спеціальна методика їх організації та проведення. На вечорах зустрічей і тематичних вечорах зазвичай присутніми були гості – компетентні працівники правоохоронних органів, члени добровільних народних дружин, комсомольських оперативних загонів та ін. Як правило, пріоритет в інформуванні щодо питань права і закону надавався власне гостям цих зустрічей, поряд з цим передбачалася можливість поставити гостям питання.

Активна участь старшокласників, дієвий характер запитань ставили учня у статус суб'єктності, допомагали йому свідомо прийняти ті чи інші правові позиції. Вчені засуджували практику однобічності в організації таких форм роботи і пропонували акцентувати увагу на активності та свідомості учнів: “Тоді зустріч вийде взаємно цікавою, а не односторонньою. На практиці ж частіше буває так: прийде працівник міліції або прокуратури в актовий зал, де зібрані учні, розповість декілька страшних і не завжди повчальних історій і відразу після виступу йде. А у молодих людей виникло багато питань, які іноді у своєму колі інтерпретуються в дуже далекі від істинних поняття” [155, с. 10 – 11].

Отже, до зустрічей з практичними працівникам правозахисних органів пред'являлися такі основні вимоги:

– виступи практичних працівників-юристів мають бути педагогічно грамотні і не носити характеру залякування або розбору присутніх в залі, хай і не самих кращих учнів;

– зустріч має бути двосторонньою, щоб учні грали активну роль співдоповідачів або опонентів. А для цього потрібна попередня підготовка, як потрібна вона і при організації тематичних вечорів під певними правовими девізами [155, с. 10 – 11].

Значні можливості для правового виховання старшокласників у позакласній виховній роботі були закладені в зустрічах з *працівниками виробництва, ветеранами війни та праці*. Такі зустрічі покликані були формувати правову культуру особистості, збагачувати її правові знання, готувати до життя у правовій державі.

Популярною формою пропагування правових знань були *вечори запитань і відповідей та тематичні вечори*. Зазвичай вони проводились під певними девізами або назвами: “Жити, відповідаючи за все”, “Твій громадянський обов'язок”, “Закон є закон” і т. ін.

З метою удосконалення таких форм роботи науковці радили урізноманітнювати методи і засоби впливу на школярів, використовуючи

при цьому: виступи працівників суду, прокуратури, міліції, демонструвати кінофільми, виступи колишніх правопорушників: “Усе це дає можливість зробити вечори цікавими, правову інформацію дохідливою, переконливою, насиченою яскравими прикладами з життя. Особливо активізує процес сприймання правової інформації, примушує учнів пережити почуте виступ на вечорі колишнього правопорушника про те, що привело його на лаву підсудних, про людей, які допомогли йому статі на правильний життєвий шлях” [256, с. 73].

Ефективною позакласною формою правового виховання старшокласників у другій половині ХХ століття була *екскурсія*, в ході якої теоретичні положення наочно підкріплювались практичним матеріалом. Ми вже відзначали ефективність її використання при вивченні певних тем курсу “Основи Радянської держави та права” та при проведенні факультативних занять.

Великий пізнавальний і виховний ефект давали, наприклад, екскурсії у виконком Ради народних депутатів, де можна було конкретно познайомити старшокласників із змістом роботи місцевих органів державної влади. Під час цієї екскурсії учні дізнавалися, як задовольняються матеріальні та духовні потреби населення міста (району, селища, села), які плани його соціального та культурного розвитку на найближчий час. У додатках нами подано план-конспект такої екскурсії (*Додаток Е*).

Про здійснення цієї форми правового виховання старшокласників свідчить аналіз архівних матеріалів Львівської області, зокрема, в 1952/1953 н.р. працівники шкіл систематично практикували проведення екскурсій учнів на фабрики, заводи, електростанції, колгоспи тощо [310, 81 – 90 арк.].

Чималий пізнавальний і виховний ефект мали екскурсії на підприємства. Вони відрізнялись від екскурсій, що проводились з метою професійної орієнтації і допомагали розширити можливості школи у формуванні в учнів комуністичного ставлення до трудової діяльності, в

швидшому набутті навичок до праці. Науковці наголошували, що “...зустрічаючись в цехах підприємства з передовиками виробництва, підлітки починали усвідомлювати ту роль, яку відіграють трудові колективи в економічному житті країни, в здійсненні соціалістичної демократії, в комуністичному вихованні” [4, с. 58].

Педагоги позитивно оцінювали вплив такої форми виховання старшокласників і вважали її однією з ефективних серед позакласних засобів впливу на правосвідомість школярів.

Варто також звернути увагу й на те, що на наступних етапах розвитку та вдосконалення правового виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів постало питання про доцільність проведення шкільної екскурсії до судової зони. Зокрема, А. Тарас зазначав, що присутність школярів на цьому процесі має для них велике виховне значення, а саме: “...дозволяє учням познайомитись із практикою роботи народного суду, слугує уроком громадянськості, вчить поважати діюче законодавство, сприяє кращому засвоєнню законів, оскільки “...процес суду – це найкраща, конкретна агітація, яку ніде у практичному житті не можна так добре агітувати, як на судових процесах” [236, с. 25].

Натомість, не можна не враховувати, що сама процедура такого процесу, оточення й умови судового слухання можуть справити на школяра сильний емоційний вплив, викликати неправильні оцінки, негативні уявлення. Тому рішення про використання цієї форми правового виховання повинне бути добре продуманим. Виходячи з цього, потрібно знайомити учнів лише з тими процесами, організація та проведення яких відповідають ряду умов: близькість справи, що розглядається, до життя неповнолітніх; її моральне значення; зразкова організація процесу; проведення його досвідченим суддею.

За переконанням фахівців, доцільно було б, щоб народний суддя, який вів процес, після його закінчення провів би бесіду з присутніми на ньому школярами та відповів на запитання, що в них виникли. Також не

рекомендувалось відвідувати учням однакових за характером судових процесів. Потрібно було також пам'ятати й про те, що відповідно до закону, особи, що молодші 16 років, не допускаються до зали судового засідання, якщо вони не є підсудними, потерпілими або свідками [236, с. 29].

Серед активних форм правового виховання старшокласників вигідно вирізнялися *конкурси та олімпіади з правових знань*: “Перевагою конкурсів й олімпіад по праву є те, що вони дозволяють молодим людям активно поповнювати свої правові знання, піднімають інтерес до цих знань, закріплюють їх емоційними переживаннями і, отже, роблять їх стійкішими і усвідомленими” [155, с. 13]. У додатках нами подано план-конспект проведення шкільної олімпіади з правознавства (*Додаток Ж*).

До активних методів правового виховання старшокласників відносимо також *вікторини з правової тематики*. Обґрунтовуючи методику проведення таких вікторин вчені зазначають, що: “Для підготовки вікторини створюють спеціальну групу, до складу якої залучають працівників правоохоронних органів, учителів та учнівський актив. Група розробляє програму і умови вікторини, проводить її, визначає переможців.

Формулюючи запитання вікторини, намагаються, щоб вони не виходили за межі навчальної програми, охоплювали найістотніші поняття і положення, важливі для виявлення рівня правової культури учнів” [256, с. 71].

Цікавою формою правовиховної роботи зі старшокласниками був *усний журнал*. Він присвячувався, як правило, певній правовій проблемі чи комплексу різних питань, тобто міг бути тематичним або оглядовим. Його зміст розкривався на імпровізованих стилістичних сторінках, “кожна з яких є стислим усним повідомленням з якогось правового питання”. Зміст сторінки відображав певний елемент цілісної форми правової роботи. Сторінка могла бути ілюстрованою експонатами, фрагментами з кінофільмів, діапозитивами, віршами, піснями тощо [256, с. 71].

Поширеною формою правового виховання учнів стала також *читацька конференція*. Вибір теми конференції визначався, як правило, завданнями правового виховання учнів та їх інтересами (“Право і мораль”, “Конституція України – Основний Закон моєї Батьківщини”, “Мої права й обов’язки” та ін.). Читацька конференція ретельно готувалася учнями та вчителями з урахуванням усіх атрибутів цієї форми роботи: “Щоб якомога більше учнів залучити до підготовки і проведення конференції, їм доручають оформлення оголошення, плакатів, альбомів, виставок книжок, випуск стінгазети, складання запитань для вікторини, добір кінофільмів, запрошення і гостей тощо” [256, с. 72].

Загальною тенденцією правового виховання старшокласників у виховній роботі школи досліджуваного періоду було залучення школярів до діяльності. Особливо масовими у 1960 – 1985 рр. були правоохоронні *загони “Юний дзержинець”*, які створювалися зі старшокласників та учнів ПТУ (від 14 до 18 років). Члени цих загонів надавали велику допомогу інспекціям у справах неповнолітніх, народним дружинам, брали активну участь у рейдах із запобігання бездоглядності, бешкетування та правопорушень із боку своїх однолітків, підтримували суспільний порядок у дитячих кінотеатрах, за місцем проживання, залучалися до роботи з перевиховання “тяжких” підлітків. Як свідчать архівні дані [311], “у результаті цієї правовиховної роботи у школі за останні роки немає правопорушень”.

За типом “Юних дзержинців” у окремих школах створювалися загони *“Юних макаренців”, “Юних дружинників”, “Юних інспекторів руху”*. Ці загони також організовувались при клубах, за місцем проживання, в них могли вступати школярі у віці від 12 до 16 років.

Із метою виховання в підлітків громадянськості, мужності, організовувались і *юнацькі добровільні пожежні дружини*. Їх завданням було проведення роботи з попередження пожеж, надання допомоги дорослому населенню при тушінні пожеж, першої допомоги постраждалим. Членами дружин могли бути діти від 10 до 17 років.

Варто підкреслити, що вказані загони мали свою структуру, символіку, форму одягу, ритуали, традиції, організовувалися за принципом самоуправління. Керували цими загонами вчителі, організатори позакласної та позашкільної роботи, дільничні інспектори, вихователі дитячих кімнат міліції, суспільні вихователі з числа військовослужбовців, ветерани міліції [236, с. 46 – 57].

У багатьох школах створювалися *гуртки* “Юний юрист”, де досвідчені юристи читали лекції, проводили семінарські заняття, організовували дискусії та обговорення актуальних правових питань, відбувався перегляд кінофільмів на правову тематику та відбувалося обговорення реальних питань. Старшокласники працювали над рефератами, організовували тематичні вечори, виставки, виступали з творчими звітами, допомагали працівникам право виховних органів у справах неповнолітніх, працювали важковиховуваними учнями, випускали бюлетені і стінгазети, організовували конкурси й вікторини [256, с. 74 – 75]. Усе це сприяло створенню сприятливого ділового клімату у колективі старшокласників, допомагало реально засвоїти правовиховні норми суспільного життя та сформувати вміння використовувати їх у щоденному житті.

Особлива увага з боку науковців та педагогів-практиків – організаторів правового виховання старшокласників у позаурочний час та у позакласній виховній діяльності була зосереджена на методиці організації цього процесу. Особливо це стосувалося *методів правового виховання старшокласників*: “Методи правового виховання – це певна сукупність прийомів і способів впливу на свідомість і поведінку людей з метою виховання їх у дусі поваги і суворого дотримання законів, формування у них розвиненої соціалістичної правосвідомості, прищеплення їм навичок правової поведінки і підвищення їх соціально-правової активності [186, с. 224].

Методи правового виховання старшокласників у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи вирізнялися специфічністю тому, що

регламентувалися принципами свободи вибору, самостійності та ініціативності учнів, колективності, творчості. Наше дослідження доводить, що мета правового виховання старшокласників у позакласній виховній діяльності досягалася лише у тому випадку, коли ставився акцент на активність і самодіяльність старшокласників.

Питання застосування методів правового виховання старшокласників у позакласній виховній діяльності було важливим з точки зору досягнення результатів, тобто формування правової культури особистості при певному соціальному замовленні, яке в СРСР відзначалося ідеологічним нашаруванням.

Наше дослідження довело, що в арсенал методів правового виховання старшокласників входили передовсім методи пропагандистського характеру, серед них особливо значущими були усні методи виховної роботи, попри активне поширення технічних засобів навчання, ЗМІ, розвиток телебачення й кіно: “Широке використання масових засобів пропаганди, якими є друковані органи, радіо і телебачення, не витісняє і навіть не відводить на другий план такої традиційної форми усної пропаганди, як лекція і доповідь на правову тему” [173, с. 93].

Вчені-педагоги та вчителі-практики обстоюють важливість *усних методів правового виховання*, правової пропаганди і правового навчання, вказуючи на можливість у ході лекцій, бесід, у процесі вечору питань і відповідей обмінятися думками, висловити свою думку й обстоювати її, вступити в дискусію: “Ніщо не може замінити безпосереднього спілкування вихователів і вихованців. Усні форми пропаганди і навчання дають можливість проводити правовиховну роботу особливо дохідливо і емоційно. До хорошого лектора завжди з’являється інтерес, зустріч з ним викликає активність слухачів, бажання у них з’ясувати ті або інші положення законів, обговорити конкретні ситуації і дати їм правову оцінку. Особливо високі вимоги ми повинні пред’являти до якості політичної агітації і пропаганди – не лише до їх змісту, але і до емоційності, дохідливості” [186, с. 219].

Серед ефективних методів правового виховання старшокласників у позакласній виховній діяльності важлива роль належала бесіди, ефективність якої передовсім залежала від дотримання низки методичних умов. Педагогам практикам передусім необхідно було визначити цілі, план і перелік конкретних питань, що підлягатимуть з'ясуванню, визначити місце і час бесіди. Зважаючи на індивідуальні особливості школярів педагог повинен був установити контакт зі школярем, “спонукати його до щирих відповідей на питання”. Для відповідних висновків і проєкції майбутньої діяльності після бесіди її результати ретельно записувалися та аналізувалися. Важливим вважалося також спостереження за учнями під час бесіди, оскільки воно цілісно доповнювало її результати [51, с. 15]. Зауважимо, що комплексність у застосуванні доцільних методів та прийомів правовиховної роботи з чітко визначеною ціллю забезпечували відповідний результат.

Вчені-педагоги доводять, що *бесіди* доцільно ілюструвати прикладами з художньої, наукової, юридичної літератури, газет і журналів, кіно і телебачення, а також відомими учням прикладами з життя колективу класу, школи, села чи міста. Підібрати такі приклади старші учні вже можуть самі [256, с. 61]. Опертя певних законодавчих положень, фактів, правових явищ на життєвий досвід старшокласника мало позитивний ефект, бо сприяло тісному зв'язку юридичної наукою із реальним життям конкретної людини.

У правовиховній роботі як ілюстративний матеріал активно використовувався *метод виховання прикладом та на прикладі*, яким могли бути батьки, педагоги, вихователі, представники громадськості. Життя певної конкретної людини могло стати для старшокласників взірцем для наслідування, визначити його життєві орієнтири, іноді й професійне спрямування. а також активну участь кожного в правовому житті громадських організацій, трудових колективів, державних органів, суспільства в цілому. Вчені при цьому наголошували, що важливо при

цьому добирати такі приклади і факти, які б не викликали в учнів сумнівів: “Позитивний приклад викликає прагнення наслідувати пропонований взірець, якщо він подається у яскравій формі, емоційно, глибоко хвилює учнів” [256, с. 65].

Педагоги також обстоюють думку про те, що учнів можна навчати правових знань і на негативних прикладах, слід лише оптимально дозувати таку інформацію: “На помилках друга можна і треба вчити і виховувати. Інше питання – в яких дозах, в якій формі використати для виховання різні негативні факти” [51, с. 11].

Важливим, на думку вчених, є комплексний підхід до питань правового виховання старшокласників, коли у їх розв’язанні беруть участь усі чинники та виховні інституції (сім’я, школа, громадські організації, правоохоронні органи, громадські активісти та ін.).

Проте такий підхід, як доводить наше дослідження, перебував у досліджуваній період лише на стадії розробки: “На жаль, потрібної уваги цим питанням доки не приділяється, за винятком батьківських зборів. На батьківських зборах роз’яснюються не лише ті закони, які охороняють права неповнолітніх, але і ті, які передбачають відповідальність батьків за погане виховання дітей, читаються лекції на юридичні теми, пов’язані з правовим вихованням дітей” [173, с. 185 – 186].

Вище йшлося про те, що правове виховання старшокласників розглядалася з позиції ролі у ньому власне учня. Активність, самостійність, дієвість, творчість старшокласників були запорукою успішного формування правової культури школярів. Задля реалізації цього завдання широко використовувалися активні методи. Серед них найпопулярнішими у досліджуваній період були: *вікторини, конференції, олімпіади, усні журнали*. Науково-методична література досліджуваного період свідчить про широке запровадження названих методів роботи у практику загальноосвітніх шкіл: “Учні 9 – 10 класів самостійно роблять огляди журналу “Людина і закон”, випускають бюлетень “Ти і закон”, підбирають

матеріал для виставок на правові теми, оформляють загальношкільну вітрину з поточними постановами державних органів” [51, с. 34].

Дієвим чинником правового виховання старшокласників була прикладна правова діяльність, а саме: *виготовлення плакатів, лозунгів, стендів, фотогазет, стінгазет тощо*.

Існувала також і спеціальна методика такої роботи. З нею детально знайомилися педагоги для роботи зі старшокласниками у позаурочній виховній роботі. Сутність її полягала у наступному: “Оформлення бюлетенів, стендів з правової тематики слід робити яскраво, з чітким шрифтом, показувати закони і виставляти літературу, що відносяться до навчання, праці і відпочинку учнів” [155, с. 10].

Ретельний та всебічний аналіз науково-методичної літератури з проблеми дослідження дозволяє стверджувати, що у другій половині ХХ століття активно використовувалися *методи активної діяльності школярів*. Найчастіше вони реалізувалися шляхом залучення до правоохоронної та природоохоронної діяльності, у процесі роботи гуртків та клубів.

Формуванню реальних навичок правовиховної роботи сприяла активна участь старшокласників у роботі комсомольського патруля, комсомольського оперативного загону, штабу право охорони, суспільно корисній, правоохоронній і природоохоронній діяльності та ін. [51, с. 12 – 14].

Важливе місце у правовому вихованні школярів посідали *рольові ігри*. Вони дозволяли учням на практиці застосовувати теоретичні знання, виробляти на їх основі навички правової поведінки, уміння самостійно приймати правильні рішення в конкретних життєвих ситуаціях: “У спеціально створених умовах учні зіставляють свої правові знання з конкретними умовами поведінки, звіряють правильність власних рішень з тим типом поведінки, який відповідає правовим нормам, емоційно переживають ситуацію гри, набувають досвіду правомірної поведінки. Виконуючи ролі суддів, адвокатів, прокурорів, учні глибше усвідомлюють

певні вимоги права, навчаються діяти відповідно до них” – доводить М. Фіцула [256, с. 74 – 75].

Намагаючись визначити оптимальні методи правового виховання у виховній роботі загальноосвітньої школи вчені зазначають, що основним методом слід уважати *метод переконання*, а також *метод примусу*: “Широко розповсюджена точка зору, доводять педагоги, згідно якої основним методом правового виховання є також примус” [186, с. 224].

Механізм дії означеного методу вченими визначався таким чином: “Примус нав’язує волю суспільства, класу або колективу підвладним особам, загальмовувавши у них мотиви антигромадської поведінки. Підвладна особа підпорядковує свої дії вимогам імперативних правил, що діють в суспільстві (колективі), керуючись не власними моральними мотивами, а в результаті зовнішнього впливу (уникаючи засудження громадською думкою, покарання і т. п.). [186, с. 231]. У цьому випадку очевидними стають виключно зовнішні мотиви, вплив яких не може цілковито гарантувати успіху правового виховання. З огляду на це М. Галимов і О. Мураметс не визнають і того, що примус може застосовуватися в правовому вихованні навіть як виняток, оскільки в цьому випадку людина може утримуватися від правопорушень тільки з почуття страху, боязні покарання [186, с. 226]. Власне тому педагогам-практикам рекомендували цей метод використовувати якомога рідше, а частіше опиратися на глибоке усвідомлення правових проблем старшокласниками, їхню активну діяльність та організацію спілкування на правовиховну тематику.

Враховуючи залежність успіху правового виховання старшокласників від соціальних обставин слід наголосити, що у досліджуваний період попри панування авторитаризму у суспільному житті ця діяльність будувалася на ґрунті широкого самоврядування учнів, що передбачало виховання лідерів, формування організаторів, керівників. Старшокласники, які ставали членами правоохоронних загонів, періодично проводили творчі звіти перед

колективом школи, батьками, органами міліції, громадськими та державними органами [51, с. 34 – 36].

Доцільно також підкреслити, що ефективність реалізації завдань правового виховання старшокласників забезпечувалась завдяки чіткому плануванню цього виду роботи у загальноосвітніх школах.

На основі аналізу тогочасних публікацій нами з'ясовано, що при плануванні правовиховної діяльності педагогам необхідно було:

- враховувати всі чинники, що сприяли правовому вихованню, реальний стан законності і правопорядку у країні, потреби і запити населення;

- визначити основні напрями і конкретні заходи відповідної роботи, визначити її засоби, форми та методи, а також передбачити організаційне і матеріальне забезпечення зазначеної діяльності;

- скоординувати дії різних суб'єктів правоохоронної роботи (щодо термінів, місця, аудиторії), узгоджувати її з питаннями соціально-економічного розвитку й ідеологічними завданнями у рамках єдиного комплексного плану;

- забезпечити систему контролю, критерії оцінки і підведення підсумків виконаної роботи для фіксування досягнутих успіхів, поширення накопиченого позитивного досвіду, усунення наявних недоліків та визначення реальних перспектив морально-правового виховання [114, с. 23 – 24].

Власне реалізація окреслених завдань і слугувала своєрідним вектором поетапного здійснення правовиховної роботи загальноосвітніх шкіл досліджуваного періоду. Пропонуємо більш детальну характеристику кожного її етапу.

Перший період – підготовчий – включає ретельний аналіз, стану законності і правопорядку в Україні упродовж досліджуваних часових рамок, облік усіх чинників морально-правового виховання старшокласників, вивчення їхніх потреб і запитів. Для прикладу, аналіз тогочасних планів

правовиховної роботи засвідчив посилений інтерес школярів до знання норм кримінального, сімейного та адміністративного права та відсутність зацікавлення старшокласників питаннями державного, трудового і колгоспного права [163, с. 124].

Під час підготовчого етапу склалися орієнтовні плани правовиховної роботи, водночас обов'язково враховувалися завдання соціально-економічного розвитку, виробничі проблеми, соціально-демографічна структура і рух населення, значущі суспільно-політичні події (наприклад, вибори до Рад народних депутатів), а також ідеологічна політика у країні [114, с. 23 – 24].

Другий етап передбачав безпосереднє увиразнення й конкретизацію правового виховання старшокласників у вітчизняних ЗОШ досліджуваного періоду: у контексті реальних умов та обставин визначалися основні напрями правовиховної роботи, планувалися численні заходи, вказувалися засоби, форми і методи їх проведення, висвітлювалося їх організаційне та матеріальне забезпечення тощо [114, с. 24].

Важливим елементом планування на цьому етапі поставало організаційне і матеріальне забезпечення заходів, що проводилися. Тобто слід було чітко продумати, де проходитиме той або той захід, чи відповідають належним вимогам приміщення, місце для лектора тощо, чи є необхідні наочні посібники і т. д. [114, с. 25].

Важливого значення при плануванні правовиховних лекцій та бесід надавалося їх тематиці. Проаналізувавши тогочасні наукові дослідження з'ясовуємо, що головним недоліком право виховної роботи зі старшокласниками був формальний підхід до неї, тобто ігнорувалися інтереси та потреби школярів. Тому фахівці неодноразово наголошували на необхідності обов'язково враховувати вікові особливості аудиторії, загальноосвітню і суто правову підготовку слухачів [188, с. 15 – 16]. Адже загальновідомо, що вільна і правильна орієнтація у сфері правових стосунків можлива лише за умови глибокого розуміння особистістю соціальної

природи права, усвідомлення його основних принципів і положень [188, с. 12].

Науковці акцентували також і на тому, що проведення лекцій із правової тематики передбачає спеціальну підготовчу роботу як власне лекторів, так і класних керівників, шкільної адміністрації. Перш ніж запрошувати певну особу виступити з відповідною лекцією (промовою, доповіддю, бесідою), необхідно бути впевненим у педагогічній майстерності промовця, його ораторських здібностях. Обов'язково слід проінформувати лектора про шкільні справи, про дисциплінарні проступки і правопорушення учнів цього навчального закладу. Оперуючи такими фактами, лектор зможе пізніше використати деякі з них у своєму виступі і таким чином ефективніше впливати на своїх слухачів [188, с. 15].

Третій етап правовиховної роботи охоплює координування дій, узгодження численних пропозицій, ідей та задумів у рамках єдиного комплексного плану. При цьому основний обсяг роботи мають здійснювати координуючі центри, передусім методичні ради з правової пропаганди. Саме вони зобов'язані зібрати, проаналізувати й систематизувати окремі плани в контексті єдиного спільного стратегічного напрямку. Звичайно, кожен суб'єкт правовиховної роботи при складанні її комплексного плану повинен узгоджувати свою діяльність з іншими суб'єктами під керівництвом єдиного координуючого центру [114, с. 25 – 26].

Завершальний, четвертий етап правовиховної роботи включає розробку системи контролю за здійсненням запланованих заходів, підведення підсумків виконання плану. До речі, у кожному з них передбачалося узагальнення інформації про проведені заходи, їх оцінювання. Йшлося як про окремі заходи (за відповідними темами, напрямами, формами і методами роботи), так і про всю загальну правовиховну діяльність школи за певний період. Такі узагальнення давали змогу виявити досягнення і недоліки правової пропаганди, поширювати

позитивний досвід і усунути наявні помилки, “закріпити успіх” та розробити перспективи правового виховання старшокласників [114, с. 26].

Реалізація окреслених етапів планової правовиховної роботи загальноосвітніх шкіл досліджуваного періоду забезпечувалася чітким дотриманням певних організаційно-педагогічних умов, що й гарантувало її ефективність.

Особливо важливою серед них, на нашу думку, є системність правовиховної діяльності, що передбачає цілеспрямований систематичний педагогічний вплив на особистість старшокласника з урахуванням його індивідуальних та вікових особливостей із залученням широкого арсеналу форм, методів і засобів позаурочної діяльності.

Не менш значущим чинником правової просвіти старшокласників вважаємо її комплексний характер, консолідацію зусиль педагогічного колективу та громадськості. Як засвідчують тогочасні джерела, у досліджуваній період взаємодія школи з правоохоронними органами та різноманітними підприємствами була організована на належному рівні. Також проводилася дієва правовиховна робота за місцем проживання старшокласників у тісній взаємодії з сім'ями.

Однак, аналізуючи тогочасну практичну організацію правового виховання школярів, фахівці вказували на різні рівні розвитку основних компонентів їх правової культури. Тобто, в одних учнів щире прагнення брати активну участь у правоохоронній діяльності гальмувалося їх недостатніми правовими знаннями і уміннями, що іноді призводило до неправомірних дій старшокласників. У інших, навпаки, належний рівень правових знань поєднувався з небажанням застосовувати їх знання на практиці, з пасивністю у громадській діяльності [163, с. 124]. З огляду на зазначені суперечливі тенденції, науковці обґрунтовували необхідність формування у старшокласників активної громадянської позиції, яка передбачає нерозривний зв'язок правової інформації з її практичною реалізацією в повсякденному житті, а саме наполегливе й систематичне

привчання школярів до соціальної оцінки своїх учинків, до відповідальності за них, залучення до розв'язання практичних завдань зміцнення правопорядку.

Власне тому ефективною компонентою правовиховної роботи загальноосвітніх шкіл досліджуваного періоду постає формування у кожного старшокласника активної позиції, що уможливорює прояви ним ініціативи, запевняливості, самостійності, незалежності і т. д. Це сприяє самоствердженню в колективі однолітків, завоюванню авторитету в оточуючих. Така активна громадянська позиція дає змогу учням глибше усвідомити і засвоїти правові норми, зміцнює почуття відповідальності, увиразнює зв'язок із колективом тощо. І навпаки, пасивна позиція рядового виконавця, від якого мало що залежить і думка якого нікого не цікавить, спричиняє у старшокласників відчуття відвертого незадоволення і спонукає їх зрештою взагалі уникати будь-якої участі у суспільних заходах.

Наступною умовою педагогічно правильної організації правовиховної роботи є створення позитивного емоційного ставлення до неї учнів. Адже будь-яка позакласна діяльність за своєю суттю є добровільною. Тому необхідно ретельно обдумувати, як найкраще надихнути і захопити старшокласників роботою з охорони громадського порядку. Досвід підтверджує, що формуванню позитивного "іміджу" правоохоронної діяльності сприяють дві обставини: розкриття школярам її громадської значущості і цікавий зміст самої діяльності.

Наступна важлива умова організації ефективної правоохоронної діяльності старшокласників постає систематичний аналіз і оцінка вже виконаної роботи. Будь-який захід (чергування, рейд, патрулювання, тренування, лекція тощо) має обов'язково завершуватися його ретельним аналізом та об'єктивною оцінкою дій кожного учасника. Це, зі свого боку, сприяє поліпшенню організації такої роботи і формуванню здорового колективу, оптимізує формування моральної та правової свідомості старшокласників [186, с. 34 – 35].

2.3. Засоби правового виховання старшокласників

Синтезувавши погляди педагогів досліджуваного періоду ми приходимо до висновку про те, що реалізувати завдання правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи вдавалося шляхом використання цілого арсеналу методів, форм та засобів виховання.

Власне *засоби виховання* були важливою складовою процесу правової освіти, їм на сторінках науково-методичних видань визначалося чимало місця: давалася їхня детальна характеристика, аналізувалися їхні функції та можливості, пропонувалися конкретні поради для їхнього використання для правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи.

Найпопулярнішими та найдієвішими у досліджуваний період були газети, радіо, телебачення, театр, кіно. Останнє стало масовим засобом отримання інформації мільйонів жителів країни: “Читання газет, журналів, перегляд телепередач, слухання радіо стало невід’ємною частиною повсякденного життя радянської людини, джерелами різної, у тому числі правової, інформації. Перегляд телепередач ефективно впливає на глядача і сприяє швидкому перетворенню отриманих відомостей на знання і стійкі оцінки. Серед засобів правового виховання все більше місце займає кіно. Цікавість робить його улюбленою формою дозвілля людей, і це посилює ефективність цього джерела правових знань” [186, с. 219].

Використання засобів масової інформації у досліджуваний період стає необхідною умовою для успішної реалізації завдань правового виховання старшокласників і дає можливість так організувати право виховну роботу, щоб викликати зацікавлення в учнів і сформувати позитивну мотивацію. Газети та журнали у другій половині ХХ століття стали тими засобами

масової інформації, які дозволили здійснювати правове виховання практично усього населення країни.

Намагаючись визначити головні функції друкованих ЗМІ, вчені доводять, що їхня інформативна та пропагандистська сутність є вагомим важелем правового виховання громадян: “Водночас періодичні видання мають достатню оперативність, щоб залишатися одним з головних джерел поточної інформації. Це підтверджують і соціологічні дослідження. Вивчення, проведене кілька років тому в дванадцяти областях і містах країни, показало, що, більше 86 % опитаних громадян, що у більшості користуються радіо та телебаченням, все ж вважають газету основним джерелом інформації” [173, с. 43].

Детальний аналіз друкованих ЗМІ другої половини ХХ століття дозволяє нам говорити про спеціально організоване, систематичне й науково обґрунтоване правове виховання та правову освіту молоді, зокрема старшокласників. Так, у газетах і журналах існували спеціальні рубрики, що презентувати правовиховну тематику, зокрема – “Консультації юриста”, “Відповіді на питання читачів” тощо.

Цикли публікацій у центральній пресі (газети “Правда”, “Вісті”) присвячувалися пропаганді діяльності правоохоронних органів; пропагувалися переваги радянського права, публікувалося чимало нарисів, фейлетонів на правові і морально-етичні теми тощо.

Кожне друковане видання, маючи специфічне спрямування, публікувало матеріали на ту правову тематику, яка найбільше відображала ту чи іншу галузь права (цивільне, кримінальне, виробниче, сімейне тощо). Так, газета “Вісті” більше уваги приділяла офіційним правовим матеріалам; газета “Труд” – питанням трудового законодавства і діяльності профспілкових органів щодо питань охорони прав трудящих і виховання соціалістичної дисципліни праці; “Комсомольська правда” висвітлювала проблеми виховання молоді, “Економічна газета” презентувала публікації, присвячені темі господарського права; “Сільське життя” – правовим

питанням, що пов'язані з земельним і колгоспним правом; “Учительська газета”, “Медичний працівник”, “Гудок” та інші публікували матеріали, які стосувалися врегулювання правових відносин у певних галузях народного господарства тощо і, як правило, була розрахована на читача певної професії.

Вивчення характеру публікацій па правову тематику, розміщених в період 1968 – 1969 рр. в таких газетах, як “Правда”, “Вісті”, “Літературна газета”, “Комсомольська правда”, “Вчительська газета”, “Праця”, “Радянська Росія”, “Ленінський прапор”, свідчить про те, що переважна їх більшість використовувала у правовиховних публікаціях три публіцистичні жанри: судові хроніки (44 %), нарис (42 %), фейлетон (8 %), тоді як коментарі до законодавства і консультації на правові теми склали всього близько 3 %.

Особливе місце серед друкованих видань, які реалізували завдання правового виховання молоді, зокрема старшокласників займали такі тижневики як “Літературна газета”, “Літературна Росія”, “Тиждень”, “За рубежом”. Специфіка цих газет була такою, що вони інформували громадян про підсумки тижня, що минав і були орієнтовані на вільний час вихідного дня громадян. Цією особливістю, доводять дослідники, пояснюється і специфіка правової пропаганди, яка ними ведеться головно шляхом публікації об'ємних нарисів, що піднімають значимі морально-етичні та правові проблеми, для прочитання і осмислення яких потрібно час: “Соціологічні дослідження свідчать про те, що читач тижневиків виявляє підвищену зацікавленість в першу чергу до матеріалів пізнавального характеру, розважального жанру (куди входить і публікація на детективно-пригодницькі теми), інформаційних повідомлень і коментарів, а також публікацій морально-виховного характеру” [173, с. 66 – 68].

Названі тижневики мали ще одну важливу особливість – вони слугували матеріалом для сімейного читання, сприяли обговоренню прочитаного у сімейному чи родинному колі, серед друзів, сусідів,

знайомих. Специфічні інтереси читачів, характер читання диктують і особливі вимоги до роботи тижневиків з правового виховання, до спрямованості і літературного жанру публікацій на правові теми. Вважалося, що в інтересах підвищення ефективності правової пропаганди і щоденним газетам доцільно так розташовувати публікацію матеріалів на правову тематику по днях тижня, щоб нариси і кореспонденції, що вимагають осмислення або призначені для сімейного читання, поміщалися в номерах, що виходять у кінці тижня [173, с. 66 – 68].

Особливе місце у правовій пропаганді належить *журналам* – суспільно-політичним, науково-популярним і спеціальним. У другій половині ХХ століття у царині правової пропаганди та правового виховання дітей та молоді активно публікуються такими журналами як “Комуніст”, “Агітатор”, “Політична самоосвіта”, “Молодий комуніст”, “Ради депутатів трудящих”, “Наука і життя” (розділ “Юридичні читання”), “Соціалістична праця”, “Робітниця” та ін. Ці матеріали стосуються різноманітних галузей права, автори пропонують читачам шляхи вирішення правових проблем, інформують про ті зміни, які відбуваються у законодавстві країни.

Власне правове спрямування і глибокий фаховий підхід до справи був відображений у спеціальному юридичному науково-популярному журналі “Людина і закон”. У рубриці “Правовий університет” тут публікувалися матеріали, що мали на меті дати цілісне уявлення про усі галузі радянського права, систему і функції правоохоронних органів, широко інформували громадськість про зміни та новини в законодавстві.

Уведення спеціальних розділів і рубрик з питань права та правового виховання в усіх суспільно-політичних журналах сприяло цілісній та цілеспрямованій роботі щодо пропаганди права та формування правосвідомості громадян.

Значна кількість матеріалів правової тематики стосувалися конкретного споживача – старшокласників, людей, які вступають у доросле життя і повинні мати чітке уявлення про правила громадянського співжиття: “Це і

кореспонденції про нове трудове законодавство і заходи по усуненню його порушень, і матеріали, що роз'яснюють окремі питання шлюбно-сімейного законодавства, відповідальності неповнолітніх, у тому числі за найбільш поширені в їх середовищі злочини – хуліганство, крадіжки, викрадення автотранспортних засобів, а також за заподіяний ними матеріальний збиток. Роз'яснювалися правові норми боротьби з хуліганством, у тому числі з так званим радіохуліганством, пияцтвом, розкраданнями соціалістичної власності” [173, с. 71].

Питання правового виховання старшокласників розглядалися також на сторінках журналів крізь призму діяльності самодіяльних організацій, метою яких було дотримання правопорядку у селі, районі, мікрорайоні міста, вулиці тощо. Молодь активно долучалася до їхньої роботи.

Важливими розділами, які сприяли правовиховній роботі серед дітей та молоді стали матеріали, які пропагували передовий досвід діяльності трудових колективів, профспілкових, комсомольських, громадських організацій, а також відображали індивідуальну правоохоронну діяльність громадян щодо зміцнення законності і боротьби з правопорушеннями. Окремі публікації інформували про досвід використання різних форм виховної роботи, зокрема: за місцем проживання, з важковиховуваними підлітками, про використання у правовиховній роботі школярів трудової та природоохоронної діяльності тощо, що мало профілактичне значення для боротьби з правопорушеннями.

Важливе значення в підвищенні правосвідомості старшокласників відігравали нариси і фейлетони на морально-етичні теми, в яких, разом з іншими проблемами, висвітлювалися і правові питання. У рамках організації позакласної виховної роботи загальноосвітньої школи з правового виховання старшокласників активно розглядалися теми виховання позитивного відношення до праці; ощадливості до державної власності; боротьби з шкідливими звичками (алкоголізм, тютюнопаління тощо);

дотримання правил громадянського співжиття; формування вміння відстоювати свої права та свободи тощо.

Як зазначали тогочасні дослідники, значна частина (75 %) старшокласників самостійно читала газети і журнали, що було яскравим свідченням їхньої допитливості, прагненням пізнати різні сторони життя. Такий стан речей дослідники пов'язували з впливом школи у зв'язку з опрацюванням поточної періодики під час вивчення окремих навчальних дисциплін і в позакласних заходах. Результати опитування тогочасних старшокласників, підтверджують ефективність періодичної преси як засобу правового виховання: “учні відзначають підвищений інтерес до преси, до аналізу й оцінки, опублікованих на її сторінках подій. Адже спільне обговорення, роздуми над ними сприяють формуванню певних морально-правових оцінок і переконань” [256, с. 84].

Для того, щоб залучити всіх учнів до самостійного читання періодичної преси, зокрема матеріалів правового змісту, науковці рекомендували залучати учнів до збирання газетних вирізок з правової тематики, які б вони мали змогу використати під час бесід, доповідей на класних годинах.

Загалом аналізуючи періодичну пресу 90-х рр. ХХ століття дослідники відзначали, що матеріали з правової тематики характеризувалися високим юридичним і літературним рівнем, різноманітністю журналістських прийомів і форм подачі матеріалу.

Ефективним засобом, який практикувався в багатьох школах і користувався незмінною увагою старшокласників була *газетна вітрина* “Прочитай! Це цікаво”. Про її регулярне поновлення дбали самі учні. Великий емоційний вплив на дітей справляли нариси і репортажі під рубриками: “З місця подій”, “Із залу суду” і т. ін.

Важливе місце у правовому вихованні займали учнівські стінні газети (“Юний правознавець”, “Право в твоєму житті” тощо). Їх випускали гуртки і клуби, які займались вивченням права. Правова газета мала окремі рубрики,

в яких групувалися замітки про справи в школі, про будні міліції, про благородні вчинки. Особливе місце в газеті відводилось висвітленню життя школи і класів.

У багатьох школах практикувалося виділення в стінних газетах спеціальної колонки (“Їжачок”, “Колючка” чи “Терпут”), в якій критикувалися порушники шкільної дисципліни і порядку. Окрім того, тут вміщували дотепні гуморески, які редколегія знаходила у сатиричних журналах і на сторінках газет, що висміювали негативні випадки з навколишнього життя.

Цінність стінної учнівської газети полягала в тому, що вона дуже оперативно висвітлювала питання, пов’язані з навчальною діяльністю учнів, розповідала про події з шкільного життя, порушувала питання, які цікавили школярів, матеріал на її шпальтах було викладено в доступній формі. Виховна цінність стіннівки полягала у систематичних виступах на її сторінках представників правоохоронних органів, які надавали юридичні консультації та у наявності постійних рубрик з публікаціями на морально-правову тематику.

На жаль, мусимо констатувати, що сьогодні учнівська стінна газета у школі перестала відігравати відведену їй роль. Найчастіше вона слугує одним із елементів інтер’єру, на який мало хто звертає увагу. Адже коли номер газети висить кілька місяців на стіні, його інформація застаріла, в ній не має новин, то вона й нікого не приваблює. Хоча все залежить від педагогічного колективу та учнівського самоврядування кожної окремої школи, яким під силу поживити роботу стіннівки, зробивши її оперативною та інформативною.

Одним із популярних і, як довела практика, досить результативних засобів правового виховання старшокласників у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи були *радіопередачі*. Цей засіб виховання був доступний для усіх верств населення і у другій половині ХХ століття став

активним помічником педагогів у реалізації завдань правового виховання старшокласників.

Основними формами радіомовлення, зокрема у сфері правового виховання стали інформація, бесіди і репортажі.

Радіоінформація слугувала засобом швидкого інформування громадян про нове у законодавстві, нові державні правові документи, різноманітні важливі події дня, що стосувалися правової проблематики.

Бесіди з правових питань також використовувалися для популяризації права і діяльності правоохоронних державних органів та громадських організацій. Зміст таких бесід був різноманітним. Вони передбачали не лише інформування громадян щодо правової політики держави, але передбачали відповіді на питання радіослухачів, юридичне консультування у режимі он-лайн, пропагували результативний досвід щодо збереження і дотримання законності тощо.

Особливе місце займали цикли радіопередач, присвячених певній темі: “Всесоюзним радіо, наприклад, після прийняття “Основ законодавства про працю” була організована серія передач, що пояснювала положення цього важливого для усіх слухачів закону. Оцінюючи значущість таких циклів передач, можна віднести їх форми до засобів радіопропаганди і в правовому навчанні населення” [173, с. 85 – 86].

Особливо тогочасні дослідники відзначали роботу радіожурналу “Право”, який “...будував свою роботу у формі цікавих нарисів, коментарів до діючого законодавства, відповідей на запитання та листи громадян, виступів спеціалістів, представників громадськості, репортажів з місця подій тощо” [256, с. 82].

Аналізуючи специфіку правового виховання старшокласників у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи слід також наголосити, що були результативним засобом пропаганди практичної сторони діяльності правоохоронних органів і громадськості, вони сприяли підвищенню активності населення у галузі правової діяльності та вирішення

правових питань: “Репортажі із залу суду і штабу народної дружини, з чергової частини міліції і патрульної автомашини, із засідання товариського суду і комісії виконкому місцевої Ради – такі передачі створюють для радіослухача атмосферу присутності при практичній роботі тих важливих в Радянській державі органів, з якими переважна частина населення зазвичай не стикається, але сприяння діяльності яких є запорукою успіху у справі зміцнення соціалістичної законності” [173, с. 85 – 86].

Зазначимо, що у досліджуваній період створювались радіоцентри у школах. Самі старшокласники, виступаючи у ролі юних дикторів, передавали невеликі радіоінформації на великих перервах про важливі події, в тому числі й про події та факти правового характеру, які мали місце в Україні. У школах практикувалися спеціальні радіопередачі про стан дисципліни і порядку в класних колективах, про тих, хто допускає аморальні вчинки і правопорушення, про роботу комісії з дисципліни і порядку, про окремі положення Статуту загальноосвітньої школи, розповідалося, як вони виконуються учнями школи. Шкільне радіо передавало репортажі із засідань учнівського самоврядування, інформацію з питань права [256, с. 82]. Зазначимо, що все це значною мірою впливало на формування у школярів активної соціальної позиції.

Зазначимо, що значну роль у правовому вихованні у досліджуваній період відіграло і *телебачення*. “Залучення не лише розуму, але і людських емоцій на бік закону з усіх засобів масової інформації і пропаганди найбільшою мірою сприяє телебачення” – так педагоги визначили й охарактеризували роль нового засобу масової інформації у досліджуваній період [173, с. 90]. Саме телебачення у другій половині ХХ століття стало масовим явищем, яким захоплювалися діти й дорослі, звідки найбільше черпалася інформація, зокрема й правовиховна.

Одночасне використання значної кількості аналізаторів у сприйманні інформації давали можливість максимально збільшити ефект присутності глядача у програмі, що демонструється. Видовищність та емоційність, що

були притаманні природі телепередач широко використовувалися не лише для інформування громадян, але стали вагомим чинником правової пропаганди та швидкого поширення правових знань.

Низка тележурналів: “Людина, суспільство, закон”, “02 слухає”, “За безпеку руху” та інші досить результативно реалізували завдання правового виховання старшокласників у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи. До телепередач залучалися громадські активісти, працівники правоохоронних органів, ветерани праці, відомі громадські діячі та ін. Під час передач проводилися бесіди з важковиховуваними підлітками, їхніми батьками, педагогами. Чимало телепередач адресувалися власне старшокласникам. До них відносимо передачі “Підліток і виробництво”, “Підліток і вулиця”, “Підліток і сім’я”. Вони були покликані сприяти вихованню старшокласників, формувати їхню правову культуру, здійснювати завдання правового виховання у позакласній виховній роботі.

За часів незалежної України аналогічну роботу у 90-ті рр. ХХ століття проводило українське телебачення. Так, інформаційні програми “Хроніка МВС”, “УТН” та інші інформували про прийняття законів та інших нормативних актів. На жаль, ці нові нормативні акти не завжди достатньою мірою коментувалися спеціалістами. Натомість дослідники відзначали телевізійний журнал “Право”, який був багатий повчальною інформацією. Передачі з питань законодавства, які входили до нього супроводжувалися ілюструванням у формі уривків з художніх і документальних фільмів, різних ігрових епізодів. Цикли передач цього телевізійного журналу користувалися популярністю у старшокласників та відігравали значну роль у формуванні їх правової культури.

Як свідчать тогочасні джерела, для ефективного використання телебачення у правовиховній роботі з старшокласниками вчителі заздалегідь вивішували у класі програму телебачення з тими передачами, які пропонувалися учням для перегляду. Пізніше на класній годині вчителі обговорювали з учнями побачене [256, с. 84].

Наше дослідження доводить, що у практиці правового виховання старшокласників у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи активно використовувався такий засіб як *кіно*. Друга половина ХХ століття знаменується тим, що на замовлення держави знімаються фільми, які були покликані відобразити зміни у новому суспільстві, державі СРСР. Вони, звичайно, несли значне ідеологічне нашарування, проте відзначаємо їхню вагомість у справі правового виховання дітей та молоді. Позаяк дані тогочасних соціологічних досліджень свідчать, що середньостатистичний школяр дві третини вільного часу віддає кінематографу, тобто перед екраном телевізора чи кінотеатру учень проводить стільки часу, скільки в стінах школи [256, с. 86].

Створення художніх, науково-популярних і хронікально-документальних фільмів, присвячених питанням моралі, права, діяльності адміністративних органів позитивно впливало на розв'язання проблем правового виховання старшокласників. Особливо чітко ця тенденція прослідковується у 70-х роках ХХ століття. У цей час на екранах країни демонструвалися художні фільми “Повернення Святого Луки”, “В цьому південному місті”, “Розв'язка”, “Опікун”, “Звинувачуються у вбивстві” (удостоєний Державній премії 1971 року) та інші. У 1971 році світ побачили “Крадіжка”, “Інспектор кримінального розшуку”, “Я – слідчий”, а у 1972 – “Джентльмени удачі” та інші. Вчені-дослідники та вчителі-практики, проте, зазначають недостатню їх кількість: “Проте хороших фільмів, здатних переконливо і ненав'язливо вести роботу по правовому вихованню, ще не так багато. З 130 художніх фільмів, що щорічно випускаються кіностудіями країни, тільки 3 – 5 присвячені правовій темі, головним чином показу роботи органів міліції. З 150 науково-популярних і 330 хронікально-документальних фільмів, що випускаються щороку, відповідно тільки по 5 – 6 і 6 – 7 стрічок мають відношення до правової теми” [173, с. 109].

Тогочасні дослідження містять інформацію про те, що старшокласники з інтересом дивились фільми детективного змісту, в яких

йшлося про різні правопорушення і злочини, акцентувалася увага на необхідності боротьби з ними. Успішне використання кіно в правовиховній роботі забезпечувалось тим, що учнів навчали глибоко і критично сприймати побачене на екрані, давати оцінку вчинкам героїв, подіям, явищам з правильних морально-правових позицій, сприймати з екрана його високі моральні, правові і художні цінності. Внаслідок чого в старшокласників формується правильне уявлення про правила поведінки, норми моралі і права, непримиренність до порушників цих норм, виробляються певні звички правомірної поведінки [51, с. 19].

Принагідно зазначимо, що усі фільми, які були спродуковані у радянський час демонстрували перемогу справедливості і закону, показували роботу правоохоронних органів з найвигіднішого ракурсу, кожен фільм закінчувався традиційною перемогою добра над злом, таким чином формуючи переконання у старшокласників про те, що справедливість повинна восторжествувати. Відмінність сучасного кінематографу від тогочасного очевидна, проте нові ідеали не можуть сформувати адекватної загальнолюдської системи цінностей у підростаючого покоління, хоч не заперечуємо, що і стара, радянська, була далекою від ідеалу. Недотримання законності у країні беззаперечно веде до руйнування державних засад і, що найстрашніше, знищує особистість.

У зв'язку з тим, що кіно як засіб правового виховання старшокласників стало широко використовуватися у практиці загальноосвітньої школи, визріла проблема розробки методики його використання. Остання знайшла своє відображення на сторінках науково-методичних видань, що обґрунтовували цю проблематику. Там, зокрема, зазначається: “Кінофільми можуть використовуватись по-різному. Демонструють цілий кінофільм або його фрагменти в ході бесіди чи лекції, щоб краще і переконливіше звучали ті чи інші положення права. Іноді спочатку проводять бесіду, а фільм демонструють наостанок. Якщо кінофільми достатньою мірою інформативні, то досить прокоментувати їх

матеріал, поставити учням запитання, зосередити їхню увагу на головному” [256, с. 68]. Художні фільми, та герої, що були відображені у них, часто ставали ідеалом для школярів, а їхні вчинки слугували певним мотиваційним джерелом для вчинків та правовиховної діяльності.

Зазначимо, що у досліджуваній період певні виховні можливості були закладені і в науково-популярних, хронічно-документальних і навчальних фільмах. Їх уміло використовували класні керівники під час проведення класних годин. Наприклад, для ознайомлення учнів з роботою міліції під час бесід демонстрували науково-популярні кінофільми: “Іменем фізики”, “Справа №...”; хронікально-документальні фільми: “Наша міліція”, “Час схаменутися”. На тематичному вечорі “Від пияцтва до злочину – один крок” демонстрували науково-популярний фільм “Без нас вони не прокинуться” і хронікально-документальний фільм “Справжні друзі”. На диспуті “Праця і щастя людини” старшокласники переглядали короткометражні художні і мультиплікаційні фільми: “Паразит”, “З ножем за пазухою” та ін. [256, с. 88].

Особливо корисним у правовому вихованні старшокласників, як зазначають дослідники, вважалось використання кінофільмів, у яких критикувалися особи, дії яких були несумісними з прийнятими в тогочасному радянському суспільстві нормами моралі і права.

Наше дослідження яскраво свідчить про те, що у радянський період засобам навчання, зокрема технічним, приділялося набагато більше уваги, ніж зараз. Ця робота мала у своєму підґрунті науковий характер, навчальні фільми будувалися з урахуванням усіх правил методики і давали реальний позитивний, очікуваний результат.

Помітне місце у правовому вихованні в досліджуваній період належало і *театру*. Театральне мистецтво у рамках системного підходу до правового виховання молоді було поставлене на службу формування правовиховної культури школярів. Цілий цикл спектаклів митці присвятили питанням права і закону. Так, у театральному сезоні 1971/72 рр. йшло сім

спектаклів на правові теми і стільки ж, що порушували окремі питання права і охорони правопорядку. Чотири такі спектаклі з успіхом йшли в театрах Москви. Серед них п'єса Э. Раннета “Кримінальне танго”, яка була поставлена Малим театром, п'єса Л. Митрофанова “З повинною” театру імені Єрмолової, п'єса А. Чхеїдзе “Міст” театру імені Станіславського [173, с. 109]. Театри менших міст також працювали над правовою тематикою, яка була адресована передовсім старшокласникам.

Важливе місце у правовому вихованні старшокласників у досліджуваний період займала *художня та науково-популярна література з морально-правової тематики*. У післявоєнний період держава почала робити спеціальне замовлення видавництвам та окремим авторам щодо написання літератури, яка б відповідала вимогам соціалістичного суспільства. Критику на адресу видавців спонукала їх до випуску спеціальної літератури: “У цій області, все ж, справи ідуть далеко не благополучно. Докір в адресу видавництв у тому, що на книжковий ринок, у спеціалізовані бібліотечні заклади не поступає необхідна художня і цільова літературна продукція, яка активно допомагала б формувати і розвивати у молоді необхідне їй для вступу у самостійне життя юридичне розуміння, забезпечити юнацтво мінімумом правових знань, – цей докір не вичерпує усіх претензій до нашого письменницького стану, рівно як і до літературних популяризаторів радянського права” [207, с. 87]. Подібні вимоги не носили рекомендаційного характеру, а ставали керівництвом до термінового виконання. Такий стиль роботи давав можливість реалізувати виховні завдання швидко і результативно, хоч ідеологічна складова викривлювала істинні уявлення про свободу, демократію і самовідповідальність.

У зв'язку з цим було створено видавництво “Юридична література”, завданням якого був випуск і популяризація спеціальної літератури у галузі права для підростаючого покоління. Активно також у роботу щодо правової культури та правового виховання включилися видавництва “Молода гвардія”, Профвидав, молодіжні газети й журнали.

Важливим засобом правового виховання старшокласників вважалася також *художня література*, в основі якої лежала правова та юридична тематика. Художні засоби були покликані засобом почуттів молодої людини сформувати стійкі переконання й уявлення. Через відповідні сюжети і образи автори повинні були культивувати у підлітків повагу до права, підкреслювали ідею законності, викривали правовий нігілізм тощо. Радянська художня література продукувалася як категоричне заперечення “буржуазної культури”. Серед художніх творів, на основі яких можна було сформувати “правильні” правові погляди і переконання учням рекомендувалися для читання і обговорення “Педагогічна поема” А.Макаренка, “Честь” Г. Мединського, “Змова байдужих” Б. Ясенського, “Бригантіна” О.Гончара, “Вуркагани” і “Ранок” І. Микитенка, “Друзі і вороги Анатолія Русакова” Г.Тушкана та ін. У процесі обговорення творів художньої літератури старшокласників спрямовували на правильне розуміння складних життєвих ситуацій, мотивів вчинків героїв, їхнє моральне обличчя, допущені помилки і можливі шляхи їх уникнення.

До пропагування правових знань за допомогою книги залучалась і *шкільні бібліотеки*. Їх розглядали не тільки як центр, де була акумульована уся література з означеної проблематики, а й заклад, що провадив активну виховну та організаційну роботу серед школярів, організовував різноманітні виховні заходи для дітей та молоді, брав активну участь у житті школи, класу, групи, колективу, окремого школяра. Вони піклувались про поновлення книжкових фондів правової літератури, влаштовували виставки такої літератури, складали списки рекомендованої для школярів літератури, організовували огляди нової правової літератури. Завдяки такій роботі учні ознайомлювались з цікавими популярними виданнями.

На цьому також акцентували увагу вчені, які безпосередньо працювали над проблематикою правового виховання школярів в означений період: “Велика роль в цьому плані відводиться бібліотекам учбових закладів, де доцільно мати добірку юридичних книг для педагогів і для

учнів. Список рекомендованої літератури з тих або інших правових питань доцільно вивісити на видному місці у бібліотеці і в класі, де проводиться зайняття по праву. Поза сумнівом, що добір юридичної літератури у бібліотеці і список рекомендованих книг повинні узгоджуватися з викладачем права і заступником директори по навчально-виховній роботі, які в першу чергу несуть відповідальність за організацію правового виховання в навчальному закладі” [155, с. 10].

Попри те вчені наголошували й на необхідності покращення використання бібліотек у правовому вихованні школярів, констатуючи при цьому незначний відсоток книг з правої тематики у загальному обсязі книжкового фонду шкільних бібліотек, відсутність у деяких школах юридичних журналів [256, с. 89].

У виховній роботі загальноосвітньої школи у досліджуваній період широко використовувалися різноманітні засоби наочної агітації, які у повоєнний період набули значного розповсюдження та популярності: плакати, гасла, виставки, стенди, діаграми, фотогазети. Усі ці засоби в тій чи іншій мірі застосовувалися для реалізації цілей правового виховання старшокласників передовсім тому, що це активізувало роботу учнів, активно включало їх у процес, де для кожного знаходилася посиljena та цікава діяльність.

До числа засобів наочної агітації по праву відносяться передусім, тематичні стенди, які, для прикладу, у радянський період були присвячені таким питанням: “Конституція СРСР – основний закон нашої країни”; “Державний устрій СРСР”; “Радянський державний апарат, основні принципи його організації і діяльності”; “Найвищі і місцеві органи державної влади і управління в СРСР”; “Кримінальна відповідальність неповнолітніх”; “Судова система в СРСР”; “Ленінські принципи соціалістичного правосуддя”; “Система органів прокуратури в СРСР”; “Система радянського соціалістичного права”; “Види власності в СРСР”; “Цивільно-правові договори і їх види”; “Основні види адміністративних

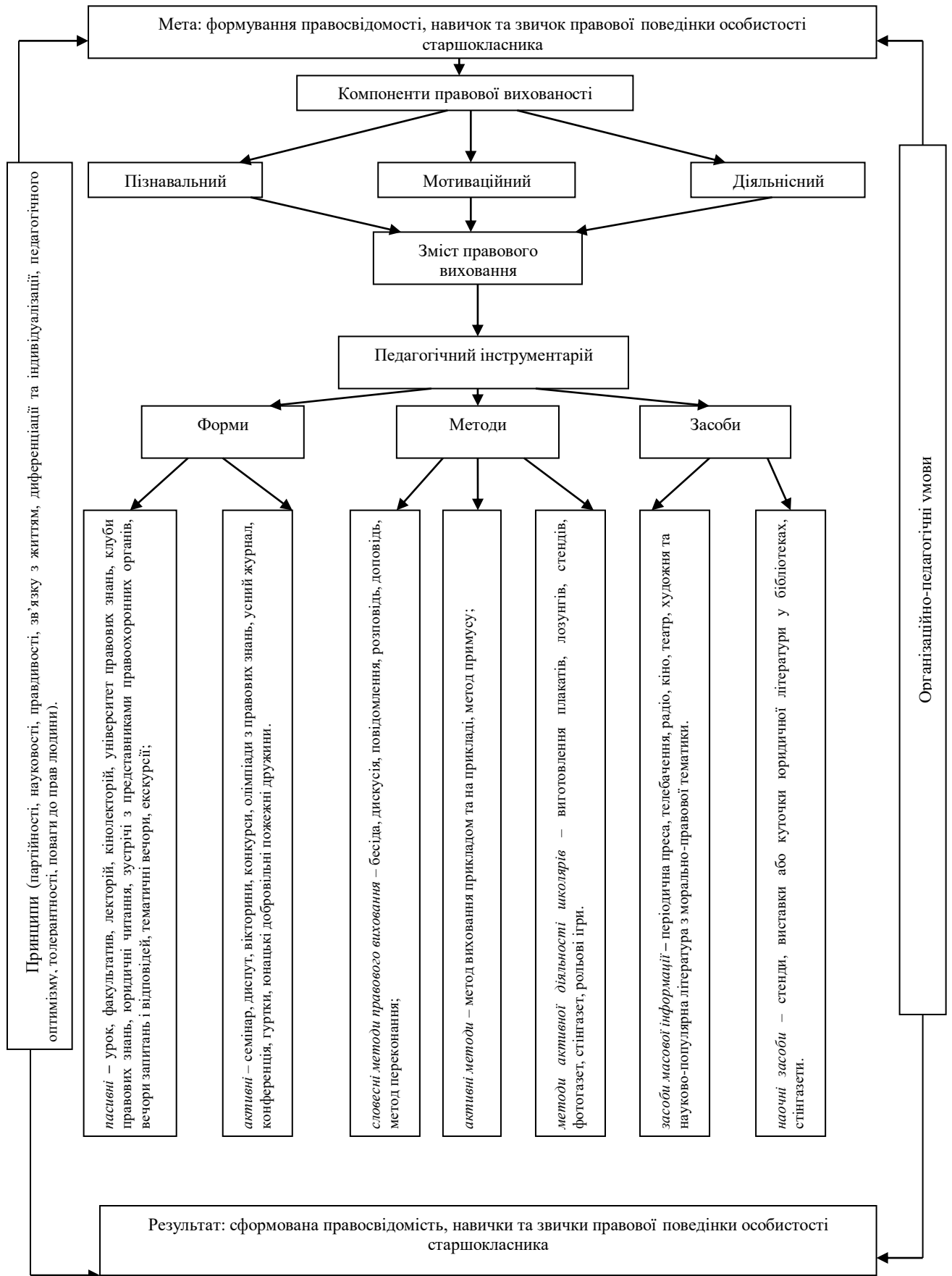
правопорушень і відповідальність за них”; “Нові нормативні акти” і т.д. Окрім тематичних стендів, практикувалися також теки тематично підібраних вирізок з газетними і журнальними статтями, спеціальна література, реферати учнів на правові теми, діафільми і вузькометражні кінофільми, магнітофонні записи бесід, лекцій, виступів керівних діячів партії і держави. Увесь цей матеріал збирали і оформляли учні за участю викладачів курсу “Основ Радянської держави і права” [188, с. 32 – 33].

У період незалежної України в багатьох школах почали оформляти тематичну вітрину “Підліток і закон” чи “Закон і ми”. На таких вітринах вміщували матеріали під рубриками: “Закон і ти”, “Юридичний словник”, “Не тільки заради сміху”, “Запитуй відповідаємо”. Матеріали таких рубрик не тільки надавали учням правову інформацію, а й справляли великий виховний вплив, розвивали у них інтерес до норм моралі і права.

Також практикувалось оформлення змінних стендів, присвячених окремим датам, подіям. Наприклад, до дня міліції виставляли стенд “Наша міліція”, на якому розкривали зміст її роботи щодо забезпечення громадського порядку в місті чи селі, а також участь у цій справі громадськості та учнів даної школи. Оформляли й оновлювали стенди ініціативні та ерудовані учні, під керівництвом вчителів, працівників шкільної бібліотеки та батьків [256, с. 90].

Викладене вище дає підстави говорити про різноманітність та достатньо високу результативність означених засобів правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи. Зазначаємо, що у радянський період ця діяльність набула державного значення і всіляко заохочувалася освітнім, громадськими та державними інституціями. Попри все наголошуємо на панування ідеології у цих процесах і вважаємо це негативним чинником у справі правового виховання громадян – тоталітарна держава стримувала й обмежувала розвиток свідомого і діяльного громадянина, без чого побудова демократичного державного устрою була неможлива.

Узагальнено досвід правового виховання у виховній роботі загальноосвітньої школи України другої половини ХХ століття графічно представлено на рис. 2.1.

2.1. Модель правового виховання школярів (друга пол. XX ст.)

2.4. Сучасна концепція правового виховання старшокласників та її роль у розбудові громадянського суспільства в Україні

Державні документи у царині освіти, а саме: Закон України “Про освіту”, Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”), “Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти”, “Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності” та інші акцентують увагу держави, громадськості та освітян на проблемі громадянського виховання дітей та молоді, яке, власне, безпосередньо пов’язане із правовим, оскільки формування повноцінного свідомого громадянина неможливе без усвідомлення та знання ним прав та обов’язків, без досконалих вмінь правового захисту себе та інших людей у складних умовах сьогодення. В Україні за роки незалежності також створені громадські організації “Фонд “Освіта для демократії”, Інститут громадянської освіти при Національному університеті Києво-Могилянської академії, який запровадив кілька проектів з громадянської освіти в Україні. Але питання правового виховання надзвичайно складне і складність полягає скоріше не в декларативному (теоретичному), а в його практичному вирішенні.

Зазначимо, що для України, як для пострадянської держави, формування громадянського суспільства є сьогодні необхідною умовою їх переходу до ринкової економіки та правової державності. Всі спроби негайно ввести принципи правової держави ще до створення елементів громадянського суспільства з високим рівнем правової культури громадян не можуть увінчатись успіхами. Адже громадянське суспільство – одночасно є і метою, і засобом правового виховання особистості.

Учені доводять, що формування в Україні національної системи правової освіти та правового виховання, що спирається на багатовікові традиції вітчизняної правової думки, розпочалося водночас із здобуттям

державної незалежності: “Успішна реалізація Національної програми правової освіти в Україні сприятиме становленню і розвитку демократичної, соціальної, правової держави, національної правової системи та демократичного правового суспільства” [61, с. 703].

Питання правового виховання дітей та молоді стали сьогодні предметом уваги не лише школи, батьків чи правозахисних органів, ця проблема, з огляду на свою актуальність, знайшла відображення і у державних документах. Так, Указом Президента України у 2001 році була затверджена Національна програма правової освіти населення, яка передбачила “дальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації” [156]. Метою цього документу є підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права [156].

У цій програмі деталізовано основні завдання правового виховання; обґрунтовано основні напрями її реалізації; окреслено заходи, що повинні бути здійснені для забезпечення виконання цього державного документу тощо.

Пріоритетними завданнями Національної програми правової освіти населення визначено такі:

– підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику;

– створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов’язки;

– широке інформування населення про правову політику держави та законодавство;

– забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації;

– вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері [156].

Дослідники проблеми правового виховання дітей та молоді доводять, що саме державі належить одна із найважливіших ролей у справі регулювання та реалізації завдань правової політики та правового просвітництва своїх громадян. Історія становлення чи розпаду держав та світових імперій доводить, що правова освіта та виховання відіграли у цьому сенсі важливу роль. Становлення у суспільстві людини вільної, діяльної, свідомої, творчої, відповідальної вимагає зміни напрямку життя держави до демократії і навпаки.

Про важливість усвідомлення свободи як найважливішого чинника становлення особистості говорив К. Ушинський, вказуючи, що без прагнення до вільної, самостійної, відповідальної діяльності виростити справжнього свідомого громадянина держави неможливо: “Справжнє падіння раба, – говорить британський психолог Броун, – починається не тоді, коли він втратив свободу, але лише тоді, коли він втратив саме бажання свободи, і починає спокійно дивитися на себе як на одухотворене знаряддя бажань іншого” [252, с. 492 – 500].

На неналежну ситуацію щодо реалізації завдань правового виховання суттєво вплинули процеси переходу до самостійного державотворення в Україні. Стара держава не виконала своїх зобов’язань перед громадянами щодо побудови досконалого суспільства для людини, а молода незалежна Україна лише робить перші спроби громадянського і правового виховання своїх громадян. При цьому зауважимо, що молоде покоління засвоює ці правила значно легше і швидше, ніж дорослі, у яких форми і способи життя є усталеними, а процес виховання й освіти відбувається уповільнено. На

цьому наголошують українські вчені-педагоги, дослідники питань правового виховання: “Сьогодні ми стикнулися з ситуацією, яка є вкрай драматичною. Ідеологія “життя заради світлого майбутнього” виявилася повністю зруйнованою протягом дуже короткого періоду. Але й уміння повноцінно, повнокровно жити без “казки” – не сформувалось. Ця ситуація, складна навіть для дорослих, виявилася надскладною, надкризовою для підлітків і юнацтва” [170, с. 12]. Сьогодні лише засвоєння правових знань недостатньо для того, щоб відстоювати свої права і будувати громадянське суспільство. Тому важливим завданням школи і педагогіки є формування свідомого, дієвого, відповідального та знаючого закони громадянина.

Вчені-педагоги стверджують, що життя та діяльність громадян в умовах розбудови держави та формування її демократичних засад неможливе без знання законів цієї країни, сформованої правосвідомості, володіння механізмами втілення і перетворення конкретних правових знань у правові дії та вчинки. Особливо сприйнятливими до правового виховання є сучасні школярі, які мають можливість не лише познайомитися із правами і обов’язками громадянина і вивчити певні закони чи правові акти, а й на практиці апробувати їх у конкретній правовій діяльності, різноманітних формах урочної та позаурочної діяльності: акціях, брейн-рингах, дебатах, рольових іграх, інтерактивних формах роботи тощо.

Не усвідомлення дорослими важливості правового виховання для школярів приведе, беззаперечно, до формування пасивної людини, яка не готова виконувати закони і відстоювати свої права: “Активну в правовому відношенні людину необхідно формувати змалку, особливо у шкільному віці. Саме через школу проходить все підростаюче покоління. Тому перед школою стоїть завдання розширити правові знання молоді, сформувати в неї високу відповідальність перед суспільством і державою, виховати молодих людей у дусі безумовного дотримання норм права і моралі” [256, с. 5].

Отже, проблема правового виховання молоді в умовах сьогодення детермінується процесами державотворення та популяризацією особистісно-

орієнтованої освіти, яка декларує школяра як суб'єкта, людину вільну, самостійну, відповідальну, творчу. Свобода, як основний критерій розвитку гуманної і демократичної держави повинна стимулювати молоду людину до прагнення здобувати правові знання і вміти ними користуватися у житті. Реалізація державних документів у цій царині сприятиме “підвищенню рівня правової культури як окремих громадян, так і суспільства в цілому; формуванню у громадян поваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, а також подоланню правового нігілізму; поліпшенню якості підготовки викладачів правових дисциплін та підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти; підвищенню рівня правової поінформованості населення” [156]. Це головні і пріоритетні завдання правового виховання школярів в умовах сьогодення і вони потребують розробки теоретико-методичної бази для їх розв'язання.

З метою вивчення практичної реалізації завдань правового виховання старшокласників у реаліях сьогодення ми ознайомились із досвідом правовиховної роботи в Дрогобицькому педагогічному ліцеї, яку представляють педагоги ліцею. Ми детально ознайомилися з науково-практичним доробком Асєєвої Галини Володимирівни, вчителя історії та правознавства, спеціаліста вищої категорії, старшого вчителя. Розробки лише декількох її виховних заходів представлені нами в додатках (Додаток К).

Значимим є те, що цей навчальний заклад має свою Конституцію (Додаток Л), у якій чітко прописані правові аспекти діяльності т.зв. громадян ліцею. У її першій статті зазначається, що ліцей є демократичною організацією, яка заснована на пошані особистості, її волевиявленні та має мету будувати вільне, справедливе, солідарне суспільство.

Визначені в Конституції завдання ліцею гарантують максимальне розкриття потенціалу та здібностей ліцеїстів, а також розвиток та удосконалення їхніх знань; гарантію прав і свобод громадян ліцею; захист демократичних принципів, забезпечення та стимулювання участі учнів ліцею у розв'язанні різноманітних проблем; усунення будь-яких перешкод, які обмежують свободу та рівність громадян ліцею, заважають розвитку особи та ефективної участі всіх ліцеїстів у організації свого життя. Про важливість Конституції свідчить її пошанування, адже День прийняття Конституції ліцею є святом навчального закладу – Днем Конституції ліцею, яке святкується щороку.

Серед форм та методів правовиховної роботи у ліцеї мають місце тижні правознавства, конкурси-захисти науково-дослідницьких робіт, брейн-ринги, олімпіади з базових дисциплін з історій та правознавства, турніри “Юний правознавець”, правові конкурси тощо.

Ознайомлення з реалізацією вище названих форм та методів правовиховної роботи дає підстави стверджувати, що пріоритетною у ліцеї є наукова робота. Вона допомагає виявити творчу, обдаровану молодь на основі щорічного підбиття підсумків конкурсу-захисту наукових робіт. Сам конкурс-захист є підсумком відносно тривалої роботи учнів над своїм науковим проектом. Організація конкурсу передбачає створення мережі наукових товариств. Так в Дрогобицькому педагогічному ліцеї діє Наукове товариство.

Наукова робота є одним із перших самостійних наукових досліджень, які виконують учні ліцею. Проводячи наукове дослідження, учень не лише поглиблює свої знання з конкретної проблеми і розвиває уміння узагальнювати досвід попередників, але й вчиться проводити самостійний науковий пошук, аналізувати та порівнювати певні проблеми і що важливо – пропонує власні шляхи її вирішення. Кожна робота повинна ґрунтуватися на певній науковій базі, містити дані власних пошуків і спостережень,

посилання на відповідні джерела і літературу, відобразити власну позицію дослідника.

Пізнавальний процес побудований таким способом, що учень сам або за допомогою вчителя обирає тему, яка як правило, містить елементи проблемності. Виконуючи науково-дослідницькі роботи, учні вчаться: самостійно працювати з літературою; використовувати необхідні методи дослідження; розробляти гіпотезу; аналізувати та систематизувати отримані дані; робити висновки. Основною метою виконання науково-дослідницьких робіт є залучення учнів до самостійної наукової роботи, ознайомлення їх із широким спектром проблем, прищеплення і розвиток навиків дослідницької роботи, вміння працювати з науковою літературою та джерелами, узагальнювати матеріал та робити на цій основі висновки. Виконання наукового дослідження передбачає планомірну і наполегливу роботу – певною мірою одноманітну, рутинну. І тому треба налаштовувати учнів що належний результат приносить лише систематична, добросовісна і відповідальна робота.

Робота, на переконання педагогів, має бути творчою, самостійною. Загалом наявність власних ідей, висновків, суджень є головною передумовою успіху роботи. Слід добиватися, щоб жоден факт, жодне твердження (крім загальновідомих або загальновизнаних) не залишалися без посилання на відповідне джерело інформації. Приклади тем творчих робіт (“Ювенальна юстиція в Україні: PRO ET CONTRA”, “Право на евтаназію: міжнародний досвід та перспективи легалізації в Україні”, “Стан правопорушень і злочинності серед неповнолітніх м. Дрогобича”, “Доступ до публічної інформації в Україні: основні здобутки та проблеми правового регулювання”, “Конституційна-правова природа виборчих систем в Україні”, “Суд присяжних та проблеми його запровадження в Україні” і т.ін.) свідчать про актуальність та прикладний характер наукової діяльності ліцеїстів.

У ліцеї є спеціалізований правничий клас для якого навчальним планом передбачене проходження тижневої правничої практики. В її рамках ліцеїсти беруть участь у практикумах по темах “Кримінальне право”, “Трудове право”, у рольових іграх “Судовий процес”, “Вибори”, “Прийняття на роботу”. Вважаємо, що діяльність Дрогобицького педагогічного ліцею у царині правового виховання старшокласників має значний як навчальний, так і розвивально-діяльнісний потенціал і може слугувати прикладом правовиховної роботи зі старшокласниками для інших навчальних закладів України.

Цікавим з точки зору досліджуваної нами проблематики є досвід організації позаурочної роботи з правознавства в гімназії № 143 Оболонського району м. Києва. У грудні 1996 р. з метою поглиблення правових знань учнів в гімназії створене товариство “Правознавець”. Воно об’єднало у своїх лавах учнів старших класів, які виявляють зацікавленість правознавством. Керівним органом товариства є Рада. Склад Ради товариства налічує 8 осіб на чолі з демократично вибраним головою товариства. Рада є основним помічником вчителів у проведенні позаурочної правовиховної роботи в гімназії. Товариство має свою емблему, гімн, що “...з одного боку є його своєрідною візиткою, а з іншого – слугує засобом емоційного єднання колективу товариства, дозволяючи всім разом і кожному окремо виразно відчувати приналежність до товариства, більш глибоко усвідомити його цілі й завдання” [89, с. 9]. У своїй діяльності товариство використовує такі форми правознавчої роботи, як диспути, семінари, конференції, “круглі столи”, екскурсії, вечори зустрічей, проводить учнівські олімпіади з правознавства, конкурси-захисти науково-дослідних робіт.

Доволі популярною в гімназії є традиція проведення тижнів правових знань, у ході яких по суті відбувається своєрідне об’єднання багатьох із вищезазначених позаурочних заходів (випуск стіннівок, зустрічі з цікавими особистостями, проведення лекцій, організація тематичних вечорів тощо),

до яких залучається більш широка, ніж зазвичай, учнівська аудиторія. В гімназії також є кабінет правознавства, який добре оснащений правознавчою літературою. У позаурочні години кабінет стає центром тяжіння усіх зацікавлених у вивченні права, а у шкільні години він є прекрасною опорою для вчителів, які викладають предмети суспільних дисциплін [89, с. 115].

Зазначимо, що члени товариства “Правознавець” докладають чимало зусиль для того, щоб зацікавити учнів 5 – 9 класів правознавством, сприяють формуванню у них право свідомої громадянської позиції. Зважаючи на вікову специфіку, зокрема те, що учням середніх класів належить одержати лише початкові, так би мовити, елементарні знання з правознавства, особливого значення у роботі серед цієї вікової категорії набувають інтелектуальні змагання, проведені у формі ігор. Так, незмінною популярністю в гімназії № 143 м. Києва користується інтелектуальна гра “Орбіта”, що проводиться серед учнів п’ятих класів і має на меті засвоєння основних положень Конституції України. Товариство “Правознавець” виступає безпосереднім організатором цієї інтелектуальної гри для п’ятикласників [89, с. 90].

Зазначимо, що попри всі позитиви правовиховної роботи у представлених нами вище закладах освіти вважаємо, що вона переважно спрямована на здобуття ґрунтовних знань в галузі права найкращими учнями, зацікавленими в їх отриманні, однак не повною мірою забезпечує формування правосвідомої поведінки серед учнівського загалу. Формування правових компетенцій учнями, на наше переконання, повинно стати головною метою виховної та навчальної роботи у цьому сенсі.

Вважаємо, що в цьому контексті підґрунтям має слугувати значний науковий доробок учених та практичний досвід вчителів другої половини ХХ століття. Адже саме тоді було напрацьовано педагогічний інструментарій правового виховання старшокласників, який забезпечував вагомі результати, відкидати які сьогодні не можна.

Розглядаючи у параграфі 2.2. особливості методики організації роботи щодо правового виховання старшокласників, ми зазначили, що основною формою його реалізації був урок (“Основи Радянської держави і права”). В сучасній Україні також передбачено вивчення самостійної навчальної дисципліни “Основи правознавства”, призначення якої подати учням основні поняття про відносини, в які неминуче вступає кожен старшокласник у сім’ї, в суспільстві, в державі, переконати молодь у необхідності виховувати в себе внутрішню дисципліну, самоконтроль, відчуття обов’язку, вміння протистояти негативному впливу, сформувати у них якості громадянина демократичного суспільства.

Однак, на вивчення навчальної дисципліни “Основи правознавства” у дев’ятому класі загальноосвітньої школи відводиться всього 51 година, що вважаємо недостатнім. Доцільним, на нашу думку, було б продовжувати вивчати дану дисципліну і у старших (10 – 11) класах загальноосвітньої школи. Вартим наслідування вважаємо і реалізацію основних завдань правового виховання під час викладення інших предметів шкільного циклу (при вивченні курсів історії, природознавства, біології, літератури та ін). Загалом ефективність правового виховання посилилась би, якщо б воно на практиці здійснювалося відповідно до основних положень Національної програми правової освіти населення впродовж всього життя, починаючи з дошкільного віку.

Окрім цього, формуванню правосвідомості старшокласників, як переконливо доводить аналіз теорії та практики правового виховання учнів старшого шкільного віку в другій половині ХХ століття, сприяло б введення курсу факультативних занять з правознавства, призначенням якого було б поглиблення та розширення правових знань, отриманих школярами на уроках правознавства. Зважаючи на те, що на факультативних заняттях є більші можливості для застосування активних засобів навчання, самостійної роботи над літературою, організації диспутів і дискусій, зустрічей із працівниками правоохоронних органів, проведення вечорів питань і

відповідей, олімпіад, бесід за “круглим столом”, юридичних читань, такий підхід був би логічним та забезпечував би цілісність системи правового виховання старшокласників у школі.

Вартим уваги є і діяльність народних університетів правових знань, які в другій половині ХХ століття, організовувались і діяли при навчальних і культурно-освітніх закладах. Вважаємо, що аналоги таких форм роботи з правового виховання старшокласників можна було б використовувати і в умовах сьогодення, заохочуючи різноманітними методами правовиховної роботи, до навчання у них школярів. На нашу думку, цікавим і корисним для них було б в рамках діяльності народних університетів, ознайомлення з роботою міліції, прокуратури, народного суду. Такі форми роботи, при належній організації, викликали б живий інтерес у старшокласників і впливали б на формування їхньої правосвідомості.

Значні виховні можливості полягають і у спільній роботі загальноосвітньої школи з вищими педагогічними навчальними закладами. Залучення до правового виховання майбутніх педагогів має взаємовигідний характер, із одного боку, сприяє посиленню виховного впливу на учнів, а, з іншого, – розширенню педагогічного кола студентів, формуванню в них необхідних навичок для майбутньої діяльності. Цьому можуть слугувати такі спільні форми правовиховної роботи студентів з школярами, як тематичні вечори й вечори запитань та відповідей, антиалкогольні клуби, лекторії, юридичні читання, екскурсії, усні журнали та інші.

Одним із важливих напрямів правовиховної роботи в другій половині ХХ століття, особливо у радянський період, було правове виховання підлітків за місцем проживання, зокрема в мікрорайоні. В його організації поряд із працівниками юридичних органів, тоді активну участь брали викладачі курсу правознавства. Така робота забезпечувала систематичний і безперервний вплив на правосвідомість школярів, сприяла організації їхнього дозвілля. На сьогодні, на жаль, цей досвід втрачено. Однак, таку роботу можуть проводити правоохоронні загоони створені з

старшокласників, які мають активну громадську позицію. Вони будуть надавати велику допомогу інспекціям у справах неповнолітніх, брати участь в рейдах із запобігання бездоглядності, бешкетування та правопорушень із боку своїх однолітків, підтримувати суспільний порядок за місцем проживання, залучати до роботи з перевиховання підлітків у правосвідомості яких є елементи неправомірної поведінки.

Співробітництво школи, сім'ї у вихованні школярів, на нашу думку, повинно стати одним із основних принципів правового виховання, оскільки правова культура старшокласників бере свої витoki саме із загальної та правової культури батьків.

Отже, правове виховання в сім'ї повинно передбачати чітке дотримання правових норм самими батьками та особами, що їх замінюють, здійснення певного контролю над собою, своїми думками, почуттями та вчинками. Тому, поряд із обов'язковим вихованням учнів, сьогодні наріла необхідність створення спеціалізованих лекторських груп, організація методичних центрів із пропаганди правових знань, а також консультативних пунктів для батьків. Варто підкреслити, що з батьками так званих «важких» дітей, які допускають відхилення від норм поведінки, правове виховання потрібно проводити за спеціальною програмою.

На нашу думку, важливе значення для реалізації завдань взаємодії школи та сім'ї під час правового виховання має підвищення рівня відповідальності батьків за виховання своїх дітей та участь їх у виховному процесі, а до батьків, які не виконують своїх прямих обов'язків щодо виховання дітей, потрібно застосовувати певний вплив.

Вважаємо, що досвід правового виховання старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах України другої половини ХХ століття не втратив своєї актуальності. Його використання у сучасних загальноосвітніх школах, на нашу думку, є не лише можливим, але й необхідним і доцільним, оскільки це допоможе збагатити зміст сучасного правового виховання учнів як в навчальний, так і позанавчальний час. Таку

ж позицію висловлюють українські учені, зокрема М. Требін. Він вважає що: “ ... на сьогодні в Україні втрачені ті форми правового виховання, які використовувалися раніше для правової підготовки громадського активу. В умовах же становлення громадянського суспільства ... громадських організацій у житті суспільства виникає гостра потреба в пошуку ефективних форм правового виховання найбільш активних громадян нашого соціуму, готових перетворювати на практиці ідею розбудови у побудову правової держави” [247, с. 102].

Модель правового виховання старшокласників узагальнено представляємо у рис.2.2.

Рис. 2.2.. Модель правового виховання старшокласників у виховній роботі сучасної школи

Висновки до другого розділу

У розділі з огляду на кардинальні зміни суспільно-політичних, соціально-економічних та організаційно-педагогічних чинників у країні, простежено еволюцію мети, завдань та змісту правового виховання в школі упродовж досліджуваного часового відрізка в рамках виокремлених нами періодів:

1) 1959 р. – 1991 р. – період становлення і розвитку теоретично-методичних засад правового виховання у радянській педагогіці. У межах цього періоду нами виділено два підперіоди: – 1959 – 1984 рр. – становлення правового виховання як педагогічної проблеми. Зазначений підперіод характеризується виокремленням правового виховання як складової частини комуністичного. Цілі та завдання першого повністю відповідали панівній ідеології вітчизняного суспільства і загальній меті комуністичного виховання молодого покоління. Однак, незважаючи на це, правове виховання вже пов'язується з формуванням правової свідомості, навичок та звичок правомірної поведінки особистості. Воно поступово стає самостійним виховним напрямом, який досліджується багатьма науковцями.

– 1984 – 1991 рр. – розвиток теоретичних засад правового виховання, послаблення його заідеологізованості, демократизація та гуманізація навчального процесу в школах, індивідуалізація ставлення до учня як до неповторної особистості, варіативність підходів до правового виховання як важливого компонента морального, ідейного та громадянського виховання, конкретизація та вдосконалення його завдань. Особливо цінним у контексті нашого дослідження на цьому етапі видається посилення уваги до правового виховання старшокласників, розробка методичного інструментарію його реалізації в роботі загальноосвітніх установ.

2) 1991 – 2001 рр. характеризуються активним розвитком правового виховання як системи з виокремленням суб'єктів та об'єктів педагогічного впливу, визначенням його мети та завдань, що чітко відбивають специфіку правового виховання як самостійного напрямку виховання, збагаченням

принципів правового виховання (принципами толерантності, поваги до прав людини).

Здійснений нами аналіз наукових джерел дає підстави для ствердження, що у другій половині ХХ століття правове виховання старшокласників реалізувалось через такі форми правовиховної роботи як: урок, факультатив, правові лекторії, клуби й університети правових знань, правові лекторії та юридичні читання, а також вечори запитань і відповідей, тематичні диспути, теоретичні конференції, усні журнали, конкурси та вікторини, олімпіади правових знань; різноманітні загони (“Юні дзержинці”, “Юні макаренці”, “Юні дружинники”, “Юні інспектори руху”). Різноманітним був і арсенал методів (бесіди, рольові ігри, виховання прикладом та на прикладі, переконання, примусу, активної діяльності школярів) та засобів (періодична преса, телебачення, радіо, кіно, театр, художня та науково-популярна література з морально-правової тематики; стенди, виставки, куточки юридичної літератури у бібліотеках, стінгазети) правового виховання старшокласників, які використовувалися в процесі як урочної так і позаурочних форм діяльності загальноосвітньої школи в другій половині ХХ століття. Таке розмаїття форм, методів та засобів правового виховання старшокласників позитивно впливало на формування їхньої правової свідомості та правомірної поведінки, вміння самостійно приймати рішення в конкретних життєвих ситуаціях.

Доведено, що правове виховання було частиною цілісного педагогічного процесу, а реалізація його завдань забезпечувалася чітким плануванням правовиховної роботи у вітчизняних загальноосвітніх школах та дотриманням певних організаційно-педагогічних умов (системності, комплексності, забезпечення можливостей для формування активної громадської позиції, створення позитивного емоційного ставлення до правоохоронної діяльності, систематичний аналіз і оцінка проведених заходів), що й гарантувало її ефективність.

У розділі проаналізовано низку державних документів, які на законодавчому рівні визначили пріоритетність правового виховання сучасної молоді (Закон України “Про освіту”, Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”), “Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти”, “Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності” тощо). Правове виховання згідно з ними розглядається у контексті розв’язання основних завдань національної школи: формування у майбутніх громадян нашої країни високої духовності, фізичної досконалості, моральної, естетичної, трудової, екологічної та правової культури.

Особливу увагу приділено аналізу Національної програми правової освіти населення (2001 р.), її основних завдань (підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обраних народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов’язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері).

Наголошено на тому, що проблема правового виховання молоді в умовах сьогодення детермінується процесами державотворення та популяризацією особистісно-орієнтованої освіти, яка визнає школяра суб’єктом, людиною вільною, самостійною, відповідальною, творчою. Свобода як основний критерій розвитку гуманної і демократичної держави повинна стимулювати молоду людину до прагнення здобувати правові знання і вміти ними користуватися у житті.

Узагальнюючи результати нашого дослідження в історичній ретроспективі та з урахуванням сучасних реалій відзначаємо, що до основних шляхів творчого використання досвіду правового виховання учнів старшого шкільного віку сучасними загальноосвітніми закладами нами віднесено: удосконалення системи правового навчання; введення курсів факультативних занять із питань права; широке залучення студентів педагогічних ВНЗ до правоохоронної діяльності; масове використання форм пропаганди правових знань (клуби правових знань, тематичні вечори, екскурсії, олімпіади тощо); взаємодія школи та правоохоронних органів; організація виховання за місцем проживання; об'єднання зусиль школи та сім'ї, щодо здійснення правовиховної діяльності.

Вважаємо, що досвід правового виховання старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах України другої половини ХХ століття не втратив своєї актуальності. Його використання у сучасних загальноосвітніх школах, на нашу думку, є не лише можливим, але й необхідним і доцільним, оскільки це допоможе збагатити зміст сучасного правового виховання учнів як в навчальний, так і позанавчальний час.

Основні положення розділу викладено у таких публікаціях автора:

1. Кащук М.Г. Зміст та завдання правового виховання старшокласників / М.Г. Кащук // Наукові записки : [збірник наукових статей] / Міністерство освіти і науки України, Нац. пед. ун-тет імені М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск ХСІХ (99). – С. 88 – 93.

2. Кащук М.Г. Засоби правового виховання старшокласників у позаурочній виховній роботі (друга половина ХХ століття) / М.Г. Кащук // Наукові записки : [збірник наукових статей] / Міністерство освіти і науки України, Нац. пед. ун-тет імені М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – Випуск СV (105). – С. 77 – 82.

3. Кашук М.Г. Організаційно-педагогічні засади правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи (друга половина ХХ століття) / М.Г. Кашук / Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів : ЧНПУ, 2015. – Випуск 124. – С. 269 – 272.

4. Кашук М.Г. Методи правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи другої половини ХХ століття / М.Г. Кашук // Молодь і ринок. – Дрогобич, 2015. – № 7 (126) – С. 146 – 150.

5. Кашук М.Г. Правове виховання старшокласників та його роль у розбудові громадянського суспільства в Україні / М.Г. Кашук // Наука сьогодні : теорія, методологія, практика : збірник наукових доповідей. – Вроцлав, 2013. – Ч. 3/1. – С. 19 – 21.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено наукову проблему правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи другої половини ХХ ст. і запропоновано можливості використання історичного досвіду для становлення сучасної системи освіти України та побудови громадянського суспільства, що, своєю чергою, дало підстави для таких загальних висновків:

1. Здійснений історико-педагогічний аналіз соціально-історичних умов дав змогу з'ясувати особливості та виявити специфіку системи правового виховання загальноосвітньої школи України у другій половині ХХ ст. та виокремити два періоди розвитку окресленої проблеми, а саме:

І період – 50-і рр. – початок 90-х рр. ХХ ст. У його межах нами було виділено два субперіоди: 1959 р. – 1984 р. та 1984 – 1991 рр.

Перший субперіод характеризується широким запровадженням і розповсюдженням терміну “правове виховання”; попри існування традиційного погляду на правове виховання як складову комуністичного виховання, виокремлення його як одного з важливих самостійних напрямів виховної роботи загальноосвітньої школи радянської України; другий субперіод відзначається інтенсивним розвитком науково-теоретичних засад правового виховання: розробкою принципів правового виховання (демократизація і гуманізація навчального процесу в школах, індивідуалізація підходів до дитини як до неповторної особистості), варіативністю підходів до проблеми правового виховання (підхід до правового виховання як складової морального, ідейного та громадянського виховання), конкретизацією і вдосконаленням завдань правового виховання.

Другий період – розпочинається з проголошення незалежності України у 1991 р. і продовжується до наших днів. На практичному рівні він детермінується кардинальними соціально-економічними та політичними змінами, які відбулися в Україні у 90-ті рр. ХХ ст., що, своєю чергою, зумовили перегляд змісту та механізмів правового виховання різних вікових

груп населення, зокрема старшокласників, на законодавчому рівні. У цей період розроблено і прийнято Національну програму правової освіти населення України, в якій визначено обов'язковість правового виховання в усіх закладах освіти, в тому числі і загальноосвітніх. На теоретичному рівні цей період відзначається інтенсивним розвитком правової педагогіки; обґрунтуванням методології та методики правового виховання школярів; чітким визначенням змісту правової освіти в загальноосвітній школі; обґрунтуванням мети правового виховання з урахуванням його специфіки; суттєвим розширенням його завдань, збагаченням принципів, форм і методів здійснення правового виховання.

2. У ході наукового пошуку з'ясовано еволюцію цілей, змісту та принципів правового виховання старшокласників у досліджуваній період, яку розглядаємо в контексті двох основних історіографічних періодів.

У перший період – 1959 – 1991 рр. – цілі та завдання правового виховання повністю відповідали панівній ідеології держави і загальній меті комуністичного виховання молодого покоління. Однак, незважаючи на це, правове виховання вже пов'язувалося з формуванням правової свідомості, навичок та звичок правомірної поведінки особистості.

У другий період – період утвердження незалежної України. Розбудова нової держави зумовила перегляд фундаментальних підходів передовсім до її функціонування як демократичної і правової інституції, а також вимагала трансформацію змісту правового виховання дітей та молоді. У цей час кардинально зміщуються акценти щодо розуміння сутності правового виховання, його мети, завдань і змістового наповнення; відбувається поступове розширення суб'єктів і об'єктів педагогічного впливу, принципів, форм та методів роботи і наповнення їх правовиховним змістом; основний акцент робиться на застосуванні у правовому вихованні старшокласників активних форм і методів правовиховної роботи з метою забезпечення педагогічної й соціально-правової допомоги зростаючої особистості в розвитку її творчої

індивідуальності, утвердженні її людської гідності, розуміння ролі права як засобу забезпечення її законних інтересів.

Доведено, що правове виховання було важливою складовою педагогічного процесу, а реалізація його завдань забезпечувалася чітким плануванням правовиховної роботи у вітчизняних загальноосвітніх школах та дотриманням певних організаційно-педагогічних принципів (системності, комплексності, забезпечення можливостей для формування активної громадської позиції, створення позитивного емоційного ставлення до правоохоронної діяльності, систематичний аналіз і оцінка проведених заходів), що гарантувало її ефективність.

3. Проведений аналіз значної кількості наукових джерел дає підстави для ствердження, що у другій половині ХХ ст. правове виховання старшокласників реалізувалося засобом таких форм правовиховної роботи, як: урок, факультатив, правові лекторії, клуби й університети правових знань, юридичні читання, а також вечори запитань і відповідей, тематичні диспути, теоретичні конференції, усні журнали, конкурси та вікторини, олімпіади правових знань; різноманітні загони (“Юні дзержинці”, “Юні макаренці”, “Юні дружинники”, “Юні інспектори руху”). Різноманітним був і арсенал методів (бесіди, рольові ігри, виховання прикладом і на прикладі, переконання, примусу, активної діяльності школярів) і засобів (періодична преса, телебачення, радіо, кіно, театр, художня й науково-популярна література з морально-правової тематики; стенди, виставки, куточки юридичної літератури у бібліотеках, стінгазети) правового виховання старшокласників, які використовувалися в процесі як урочної, так і позаурочної діяльності загальноосвітньої школи.

Таке розмаїття форм, методів і засобів правового виховання старшокласників позитивно впливало на формування їхньої правової свідомості та поведінки, вміння самостійно приймати рішення в конкретних життєвих ситуаціях, вимагало від молодих людей не лише знання прав і

обов'язків громадянина, а й формувало вміння відповідної правової поведінки.

4. У дослідженні виокремлено такі педагогічно цінні надбання правовиховної діяльності другої половини ХХ ст., що можуть бути використані у сьогоденні:

- здійснення правового навчання як цілісної системи, що ґрунтується на принципах послідовності й наступності, систематичності, об'єднавши зусилля всіх навчально-виховних закладів;

- поглиблення знань старшокласників з основ правознавства, шляхом уведення в загальноосвітніх школах правознавчих факультативів;

- відновлення діяльності народних університетів правових знань, які в другій половині ХХ ст. організовувалися і діяли при навчальних і культурно-освітніх закладах та ознайолювали старшокласників з діяльністю правоохоронних (міліція, прокуратура) та судових органів народного суду;

- співпраця загальноосвітніх шкіл з педагогічними ВНЗ, в межах якої доцільними були б такі спільні форми правовиховної роботи студентів зі школярами, як тематичні вікторина, вечори запитань та відповідей, антиалкогольні клуби, лекторії, юридичні читання, екскурсії, усні журнали тощо;

- організація правоохоронної діяльності старшокласників за місцем проживання, яка полягала в допомозі інспекціям у справах неповнолітніх, участі в рейдах із запобігання бездоглядності, проявів девіантної поведінки із боку своїх однолітків, підтриманні суспільного порядку за місцем проживання, залученні до роботи з перевиховання “важких” підлітків, з низьким рівнем правосвідомості;

- співробітництво школи, сім'ї та громадських організацій у правовому вихованні школярів, що передбачає підвищення рівня відповідальності батьків за виховання дітей, шляхом створення спеціалізованих лекторських груп, організація методичних центрів із пропаганди правових знань, а також консультативних пунктів поширення правових знань.

Уважаємо, що розв'язання задекларованих завдань дослідження дало можливість реалізувати його мету. Водночас переконані, що окремі його аспекти залишаються перспективними й актуальними і можуть стати предметом наступних досліджень, зокрема: роль позашкільних інституцій у процесі правового виховання старшокласників в означений період; особливості правового виховання молоді у зарубіжних країнах; специфіка участі дітей та молоді у розбудові правового суспільства; обґрунтування ролі сучасних ЗМІ у процесі формування правознавчих компетенцій молоді та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агешин Ю. А. Правовые знания и культура человека / Ю. А. Агешин. – М. : Юридическая литература, 1973. – 64 с.
2. Айзенберг А. М. Задачи и формы правового и нравственного воспитания подростков / А. М. Айзенберг. – М. : Знание, 1975. – 304 с.
3. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом обществе / С. С. Алексеев. – М. : Наука, 1966. – 215 с.
4. Алексеев С. С. Право и наша жизнь / С. С. Алексеев. – М. : Наука, 1978. – 30 с.
5. Альхименко В. В. Правовое воспитание молодого поколения / В. В. Альхименко, А. Б. Козловский. – М. : Моск. рабочий, 1985. – 95 с.
6. Андрейцев В. Проблеми реформування юридичної освіти в Україні / В. Андрейцев // Право України. – 1998. – № 2. – С. 97 – 105.
7. Андрух І. І. Деякі особливості формування правосвідомості учнів суспільно-гуманітарних класів загальноосвітніх шкіл / І. І. Андрух // Вісник Луган. держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. – 2001. – № 5. – С. 51 – 55.
8. Анисимов В. Н. Некоторые теоретические аспекты формирования государственной политики в сфере обеспечения прав ребенка / В. Н. Анисимов. – Харьков : Национальная юрид. академ. Украины, 2001. – 179 с.
9. Баженов В. Г. Формування морально-правових переконань учнів / В. Г. Баженов // Радянська школа. – 1984. – № 3. – С. 40 – 44.
10. Балюк В. А. Правовое воспитание учащихся / В. А. Балюк. – Новосибирск : НГПИ, 1986. – 100 с.
11. Барабашева Н. С. Право и учеба молодежи / Н. С. Барабашева, А. В. Ярхо. – М. : Знание, 1982. – 80 с.
12. Барылкина Л. П. Опыт правового воспитания и образования в начальной школе / Л. П. Барылкина // Начальная школа. – 1998. – № 2. – С. 22 – 25.

13. Бардінов О. Формування правосвідомості школярів як проблема громадянського виховання / О. Бардінов // Імідж сучасного педагога. – 2003. – № 3. – С. 57 – 59.
14. Бариховская Е. Г. Концепция правового образования школьников / Е. Г. Бариховская и др. – С.-П. : Санкт-Петербургский гос. ун-т пед. мастерства, 1995. – 105 с.
15. Благікін В. М. Готовність вчителів загальноосвітніх шкіл до формування правової свідомості учнів / В. М. Благікін, І. В. Половко // Наукові записки. Психол.-пед. науки. – 2002. – № 4. – Ч. 2. – С. 108 – 110.
16. Блинов В. М. Нет прав без обязанностей / В. М. Блинов. – М. : Мол. гвардия, 1979. – 127 с.
17. Бойков А. Д. Некоторые вопросы теории правового воспитания : правовая культура и вопросы правового воспитания / А. Д. Бойков. – М. : Наука, 1984. – 214 с.
18. Болдырев Н. И. Методика воспитательной работы в школе / Н. И. Болдырев. – М. : Знание, 1974. – 271 с.
19. Быховский И. Е. Правовая пропаганда среди молодежи / И. Е. Быховский. – М. : Знание, 1977. – 173 с.
20. Васянович Г. П. Морально-правова відповідальність педагога (Теоретико-методологічний аспект) : Монографія / Г. П. Васянович // Вибрані твори : В. 5-ти т. – Т. 2. – Львів : Сполом, 2010. – 356 с.
21. Ветров Н. И. Если бы я знал закон : пособие / Н. И. Ветров. – М. : Знание, 1976. – 93 с.
22. Ветров Н. И. Знать и уважать закон : о проблемах правового воспитания молодежи / Н. И. Ветров. – М. : Сов. Россия, 1977. – 160 с.
23. Ветров Н. И. Когда в ответе родители : проблемы правового воспитания) / Н. И. Ветров. – М. : Знание, 1973. – 127 с.
24. Ветров Н. И. Профилактика правонарушений среди молодежи / Н. И. Ветров. – М. : Юрид. лит., 1980. – 184 с.

25. Взаємодія школи і сім'ї у правовому вихованні учнів // Виховання учнівської молоді в умовах розбудови незалежної України. – К., 1992. – С. 26 – 32.
26. Вишневецький О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : посіб. [для студентів вищих навч. закладів]. Вид. друге доопр. і доповнене / О. І. Вишневецький. – Дрогобич : Коло, 2006. – 608 с.
27. Владимірова В. І. Концептуальні підходи до формування правової культури освітян в умовах демократизації суспільства / В. І. Владимірова // Наукові записки. – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2002. – Вип. 41. – Сер. : Пед. науки. – С. 26 – 30.
28. Владимірова В. І. Нові підходи до проблеми правової культури в контексті національної освіти / В. І. Владимірова // Наук. вісник Ізмаїл. держ. пед. ін-ту. – Ізмаїл, 2000. – № 8. – С. 23 – 26.
29. Владимірова В. І. Педагогічні проблеми формування правової культури вчителя в історії вищої педагогічної школи (1917 – 2002 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Луганськ, 2003. – 21 с.
30. Волкова Н. П. Педагогіка : посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / Н. П. Волкова. – К. : Академія, 2001. – 576 с.
31. Вопросы теории и практики правового воспитания : сб. научн. трудов. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1976. – 188 с.
32. Вопросы эффективности правового воспитания : сб. научн. трудов. – М. : Всесоюзный ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1977. – 194 с.
33. Вульфів Б. Политическую культуру – старшокласникам / Б. Вульфів, В. Іванов // Воспитание школьников. – 1989. – № 3. – С. 61 – 69.
34. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский – М. : Наука, 1967. – 393 с.

35. Гавриленко Д. А. Правовое государство и дисциплина / Д. А. Гавриленко. – Минск : Навука і тэхніка, 1991. – 150 с.
36. Гойман В. И. Формирование правовой активности личности как составная часть коммунистического воспитания / В. И. Гойман – М. : Высш. шк., 1988. – 150 с.
37. Голикова Н. И. Из опыта правового обучения и воспитания учащихся / Н. И. Голикова, Т. Ф. Кириленко. // Нач. шк. – 2001. – № 7. – С. 14 – 19.
38. Головченко В. В. Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики / В. В. Головченко. – К. : Укр. Цендсі б.р., 1993. – 137 с.
39. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения / В. В. Головченко. – М. : Наук. думка, 1985. – 128 с.
40. Голубева Г. А. Взаимодействие нравственного и правового воспитания в социалистическом обществе (социально-философский анализ) / Г. А. Голубева. – М. : Высшая школа, 1989. – 158 с.
41. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Основа, 1997. – 374 с.
42. Городиський М. І Педагогічні умови забезпечення змісту правової освіти майбутнього вчителя : дис. ... канд. пед наук. – Харків, 1998. – 167 с.
43. Горчакова О. А. Гуманистическая направленность педагогических взглядов Н. И. Пирогова : дис... канд. пед. наук. – Одесса, 2000.
44. Гриник І. М. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до правового захисту дітей у Німеччині : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ігор Миронович Гриник. – Дрогобич, 2013. – 301 с.
45. Гриценчук О. Формування громадянської свідомості / О. Гриценчук // Рідна школа. – 2002. – № 10 (жовтень). – С. 8 – 9.

46. Гулицкая Н. И. Нравственность, здоровье и право / Н. И. Гулицкая, В. И. Сидорик. – Мн. : Высшая школа, 1981. – 158 с.
47. Гурій М. Громадянське виховання старшокласників у Великій Британії : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Марія Гурій. – Дрогобич, 2008. – 242 с.
48. Гурин В. Е. Формирование нравственного сознания и поведения старшеклассников / В. Е. Гурин. – М. : Педагогика, 1988. – 136 с.
49. Гурич В. О. Правові питання в соціальній педагогіці / В. О. Гурич // Педагогічні науки : зб. статей. – Херсон, 1999. – С. 117 – 122.
50. Давиденко Л. М. Колектив : правове виховання і попередження правопорушень / Л. М. Давиденко. – К. : Знання, 1980. – 48 с.
51. Давыдов Г. П. Правовое воспитание в системе работы школы / Г. П. Давыдов Г.П., В. М. Обухов. – М. : Педагогика, 1976. – 48 с.
52. Декларация прав ребенка : 20 ноября 1959 г. / Народное образование. – 1993. – № 5. – С. 22 – 40.
53. Декларація прав людини очима дітей. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 31 с.
54. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»), затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896. – К. : Райдуга. – 1994. – 62 с.
55. Дидактика современной школы : пособие [для учителя] / под ред. В. А. Онищука. – К. : Радянська школа, 1987. – 351 с.
56. Долгова А. Правовое воспитание несовершеннолетних / А. Долгова, А. Кожевникова, А. Медведев. – М. : Знание, 1977. – 96 с.
57. Долгова А. И. Правовое воспитание молодежи / А. И. Долгова. – М. : Знание, 1979. – 47 с.
58. Дубровський В. Ф. Педагогічні умови формування правової культури старшокласників : автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1997. – 16 с.

59. Дулов А. В. Право и коммунистическое воспитание. Новые задачи – новые средства. – Минск : Высшая школа, 1987. – 37 с.
60. Емильянов Ю. Н. Общественное воспитание несовершеннолетних / Ю. Н. Емильянов. – М. : Юридическая литература, 1974. – 84 с.
61. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
62. Єременко В. О. Час сплачувати борги : проблеми правового виховання учнів / В. О. Єременко // Радянська школа. – 1990. – № 7. – С. 20 – 25.
63. Жадько В. О. Політичне інформування учнів / В. О. Жадько. – К. : Т-во “Знання” УРСР, 1989. – 32 с.
64. Жирська Г. Я. Формування гуманістичних цінностей в старшокласників у позаурочній роботі / Г. Я. Жирська // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4. – С. 147 – 152.
65. Жодан І. Концепція громадянської освіти в Україні / І. Жодан та ін. // Імідж сучасного педагога. – 2001. – № 7 – 8. – С. 2 – 8.
66. Завалевський Ю. Громадянське становлення учнів у процесі виховної діяльності / Ю. Завалевський // Рідна школа. – 2003. – № 6. – С. 17 – 19.
67. Завалевський Ю. Деякі аспекти формування громадянської спрямованості старшокласників у процесі виховної роботи / Ю. Завалевський // Педагогіка. – 2003. – № 3. – С. 11 – 19.
68. Завгородня Т. К. Підвищувати дієвість політичного інформування старшокласників / Т. К. Завгородня // Радянська школа. – 1987. – № 12. – С. 32 – 36.
69. Загальна Декларація прав людини // Права людини: Міжнародні договори України. – К., 1992.
70. Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. – К. : Основа, 1997. – 317 с.

71. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. проф. М. В. Цвіка та ін. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
72. Заграєва В. Виховання в учнів поваги до законів і права / В. Заграєва // Рідна школа. – 2002. – № 10. – С. 65 – 67.
73. Заграєва В. Я. Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Укр. Ін-т проблем виховання. – К., 2002. – 19 с.
74. Зайчук В. И. Дальнейшее совершенствование правового воспитания / В. И. Зайчук. – К. : Знание, 1984. – 47 с.
75. Закон і право // Позакласний час. – 2001. – № 29 (жовтень). – С. 17 – 25.
76. Закон України “Про Загальну середню освіту” // Відомості Верховної Ради, 1999. – № 28. – С. 230.
77. Запорожан І. Г. Педагогічні основи правовиховної роботи з молодшими школярами : дис... канд. пед. наук. – Тернопіль, 2002. – 281 с.
78. Запорожан І. Г. Теоретичні засади правового виховання молодших школярів / І. Г. Запорожан // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. – Сер. : Педагогіка. – 2000. – № 10. – С. 21 – 25.
79. Запорожан О. Нові аспекти правового виховання молодших школярів / О. Запорожан // Наук. зап. Терноп. пед. ун-ту. – Сер. : Педагогіка. – 1991. – № 1. – С. 41 – 44.
80. Захаренко О. А. Про превентивне виховання : хрестоматія / уклад. : Л. І. Прокопенко [та ін.]; за ред. А. І. Кузьмінського. – Черкаси : Вид-во від ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – 104 с.
81. Иванов В. М. Конституция СССР и вопросы правового воспитания / В. М. Иванов. – Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1978. – 167 с.
82. Иванов М. А. Родители, подросток, закон / М. А. Иванов. – М. : Педагогика, 1980. – 239 с.

83. Изучение в школе Конституции СССР : пособие [для учителей] / под ред. М. П. Кашина. – М. : Просвещение, 1978. – 176 с.
84. Иофе Э. Р. Вихоуваць павагу да закона / Э. Р. Иофе.– Мн. : Нар. асвета, 1978. – 120 с.
85. Івашина Ю. О. Форми і методи правовиховної роботи / Ю. О. Івашина, І. І. Ліпінський // Виховна робота. – 2005. – № 11 (12) листопад. – С. 17 – 28
86. Іова В. Ю. Правове виховання та правовий захист учнів : навч.-метод. посіб. / В. Ю. Іова, Л. В. Красномовець. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 200 с.
87. Калинин М. И. О коммунистическом воспитании / М. И. Калинин. – М. : Молодая гвардия, 1958. – 231 с.
88. Калинин М. И. О коммунистическом воспитании и обучении. Доклад на собрании партийного актива г. Москвы, 2 октября 1940 г. – М., 1948. – 52 с.
89. Караваєва О. Я. Організація позаурочної роботи з правознавства в школі : навч.-метод. посіб. / О. Я. Караваєва. – Х. : Вид. група “Основа”, 2008. – 143 с.
90. Кашук М. Г. Засоби правового виховання старшокласників у позаурочній виховній роботі (друга половина ХХ століття) / М. Г. Кашук // Наукові записки : зб. наук. ст. / Міністерство освіти і науки України, Нац. пед. ун-тет імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Випуск CV (105). – С. 77 – 82. – *(Серія педагогічні та історичні науки)*
91. Кашук М. Г. Зміст та завдання правового виховання старшокласників / М. Г. Кашук // Наукові записки : зб. наук. ст. / Міністерство освіти і науки України, Нац. пед. ун-тет імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Випуск XCIX (99). – С. 88 – 93. – *(Серія педагогічні та історичні науки)*

92. Кащук М. Г. Методи правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи другої половини ХХ століття / М. Г. Кащук // Молодь і ринок. – Дрогобич, 2015. – № 7 (126) – С. 146 – 150.

93. Кащук М. Г. Організаційно-педагогічні засади правового виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи (друга половина ХХ століття) / М. Г. Кащук / Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів : ЧНПУ, 2015. – Випуск 124. – С. 269 – 272.

94. Кащук М. Г. Основні принципи реалізації завдань правового виховання старшокласників у другій половині ХХ століття / М. Г. Кащук // Науковий журнал “Молодий вчений”. – Херсон, 2014. – № 12 (15). – С. 301 – 303.

95. Кащук М. Г. Педагогічний інструментарій правового виховання старшокласників / М. Г. Кащук // Розвиток сучасної освіти та науки : результати, проблеми, перспективи : Матеріали Міжнародного наук.-практ. конф. молодих вчених 21 – 22 листопада 2013 р. – Дрогобич, 2013. – С. 199 – 200.

96. Кащук М. Г. Правове виховання дітей та молоді (компаративний аспект) / М. Г. Кащук // Педагогика. Обсуждения современной науки : сборник научных докладов. – Люблин, 2015. – С. 15 – 19.

97. Кащук М. Г. Правове виховання старшокласників та його роль у розбудові громадянського суспільства в Україні / М. Г. Кащук // Наука сегодня : теория, методология, практика : сборник научных докладов. – Вроцлав, 2013. – Ч. 3/1. – С. 19 – 21.

98. Кащук М. Г. Правове виховання старшокласників у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи : монографія / М. Г. Кащук. – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. – 136 с.

99. Кащук М. Г. Правове виховання старшокласників як пріоритет виховної роботи загальноосвітньої школи / М. Г. Кащук // Наукові записки : зб. наук. ст. / Міністерство освіти і науки України, Нац. пед. ун-тет імені

М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Випуск СІ (101). – С. 156 – 160. – *(Серія педагогічні та історичні науки)*

100. Кащук М. Г. Правове виховання сучасної молоді на шляху до професійного становлення / М. Г. Кащук // Трансформація ціннісних орієнтацій професійного становлення світогляду працівників ОВС України в сучасному полікультурному суспільстві : зб. матеріалів круглого столу 30 травня 2014 року. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. – С. 135 – 139.

101. Кащук М. Г. Суспільно-історичне та психолого-педагогічне підґрунтя проблеми правового виховання старшокласників / М. Г. Кащук // Педагогічний альманах: зб. наук. пр. – Херсон : КВНЗ “Херсонська академія неперервної освіти”, 2014. – Вип. 23. – С. 24 – 29.

102. Кейзеров Н. М. Воспитание привычки соблюдать советский закон / Н. М. Кейзеров. – М. : Юридическая литература, 1965. – 78 с.

103. Кейзеров Н. М. Политическая и правовая культура : методология проблемы / Н. М. Кейзеров. – М. : Юридическая литература, 1983. – 231 с.

104. Кічук Я. В. Правова компетенція – інваріантна суб'єктна характеристика сучасної студентської молоді / Я. В. Кічук // Вісник Черкаського університету. – 2010. – Вип. 189. – Ч. 2. – С. 64 – 70.

105. Кічук Я. В. Правова культура старшокласника як важлива передумова його соціалізації / Я. В. Кічук // Наук. вісник Ізмаїльського держ. пед. ін-ту. – Ізмаїл : ІДПІ, 1997. – Вип. 4. – 1998. – С. 69 – 71.

106. Кічук Я. В. Соціально-педагогічні умови формування демократичної правосвідомості у підлітків / Я. В. Кічук // Наук. вісник Ізмаїл. Держ. пед. ін-ту. – Ізмаїл : ІДПІ, 1999. – Вип. 7. – С. 167 – 170.

107. Классическая педагогика : учебное пособие / Л. С. Нечепоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Пасинюк. – Х.: Основа, 1998. – 420 с.

108. Кобринский Ю. Нормы права и воспитание общественного сознания несовершеннолетних / Ю. Кобринский, И. Прокопенко. – К., 1974. – 104 с.
109. Кожевников А. Внешкольные формы правового воспитания / А. Кожевников, А. Медведев // Народное образование. – 1970. – № 8. – С. 53.
110. Козюбра Н. И. Правовое воспитание молодежи / Н. И. Козюбра. – К. : Наукова думка, 1985. – 319 с.
111. Койчуманов Д. И. Вопросы правового воспитания в общеобразовательной школе / Д. И. Койчуманов. – Фрунзе : Мектеп, 1982. – 58 с.
112. Кон И. С. Психология старшеклассника : пособ. [для учителей] / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1980. – 191 с.
113. Кон И. С. Психология юношеского возраста / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 175 с.
114. Кондрашков Н. Н. Правовое воспитание : организационно-методологические принципы / Н. Н. Кондрашков. – М. : Знание, 1977. – 46 с.
115. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності від 19 квітня 2000 р., розроблена на виконання Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства» від 15 вересня 1999 р. № 1697 // Офіційний вісник України. – №37. – 1999. – С. 1869.
116. Корецька Л. Стінна газета і правове виховання у школі / Л. Корецька // Радянське право. – 1987. – № 7. – С. 75.
117. Корнішко О. Становлення патріотичного виховання в ХІХ – ХХ ст. Історичний аспект / О. Корнішко // Рідна школа. – 2004. – № 2 (лютий). – С. 60 – 62.

118. Короткова Л. П. Для поліпшення правового виховання учнів / Л. П. Короткова // Радянська школа. – 1986. – № 9. – С. 69 – 72.

119. Коротков В. Реформа школы и правовое воспитание: (по материалам Всесоюз. научно-практ. конф. “Актуальные проблемы правового воспитания в свете задач совершенствования развитого социализма” / В. Коротков // Нар. образование. – 1985. – № 3. – С. 48 – 54.

120. Кравчук С. С. Государственно-правовые отношения в социалистическом обществе / С. С. Кравчук. – М. : Знание, 1958. – 212 с.

121. Красавчиков О. А. Основные черты и сознание социалистической правовой культуры / О. А. Красавчиков. – М. : Сов. гос. и право, 1968. – 47 с.

122. Краснобаев И. М. Формирование нравственных убеждений у старших школьников / И. М. Краснобаев. – М. : Учпедгиз, 1960. – 160 с.

123. Криштак І. В. Організація правового виховання учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів України (друга половина ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Інна Володимирівна Криштак. – Харків, 2008. – 296 с.

124. Криштак І. В. Педагогічні складники правової культури старшокласників / І. В. Криштак // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. пр. – Харків : Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2005. – Вип. 23. – С. 59 – 66.

125. Криштак І. В. Роль школи у правовому вихованні старшокласників у другій половині ХХ століття / І. В. Криштак // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Харків : Харківська державна академія дизайну і мистецтв, 2006. – № 12. – С. 84 – 87.

126. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение : норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с.

127. Кузнецов В. А. Нравственно-правовое воспитание подростков / В. А. Кузнецов. – Саратов, 1989. – 120 с.

128. Кузьменко О. В. Політична освіта юних громадян України як актуальне завдання школи / О. В. Кузьменко // Наук. зап. Ніжин. держ. пед. ун-ту ім. М. Гоголя. – 2002. – № 2. – С. 53 – 56.
129. Кузьмінський А. Правове виховання / А. Кузьмінський, В. Омеляненко // Педагогіка. – К., 2003. – С. 252 – 254.
130. Кучеренко Т. А. Система правової освіти та виховання / Т. А. Кучеренко // Виховна робота. – 2005. – № 11 (12) листопад. – С. 8 – 11.
131. Лазарева Н. Н. Недостатки правового виховання і їх роль в генезисі правонарушень підлітків / Н. Н. Лазарева // Вопросы изучения и предупреждения правонарушений несовершеннолетних. – М., 1970. – 21 – 27.
132. Лазарева Н. Н. Правовое воспитание несовершеннолетних / Н. Н. Лазарева // Социалистическая законность. – 1969. – № 7. – С. 23.
133. Левківський М. В. Історія педагогіки / М. В. Левківський, О. М. Микитюк. – Харків : ХДПУ, 2002. – 240 с.
134. Левківський М. В. Правова держава як гарант морально-правової відповідальності юнаків і дівчат / М. В. Левківський // Вісник Київ. міжн. ун-ту. – Сер. : Пед. науки. – 2004. – Вип. 5. – С. 123 – 129.
135. Леськова М. Розбудова державності: проблеми правової культури / М. Леськова // Рідна школа. – 1998. – № 5. – С. 13 – 16.
136. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання: навч. посіб. / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Харків : ОВС, 2002. – 398 с.
137. Лорецька Л. Стінна газета і правове виховання у школі / Л. Лорецька // Радянське право. – 1987. – № 7. – С. 75.
138. Лоскутова Г. Правове образование и воспитание учащихся школьников / Г. Лоскутова // Народное образование. – 1986. – № 9. – С. 51 – 54.
139. Магдик О. О. Правове виховання школярів: теорія, досвід, проблеми / О. О. Магдик // Постметодика. – 1999. – № 2-3-4. – С. 58 – 59.

140. Майборода О. Б. Управління системою безперервної правової освіти / О. Б. Майборода // Виховна робота. – 2005. – № 11 (12) листопад. – С. 12 – 14.
141. Макаренко А. С. Собрание сочинений в п'яти томах / А. С. Макаренко. – М. : АПН РСФСР, 1958. – Т. 1. – 445 с.
142. Макаренко А. С. Собрание сочинений в пяти томах / А. С. Макаренко. – М. : АПН РСФСР, 1958. – Т. 5. – 398 с.
143. Мальцев Г. В. Социологическое право и свобода личности / Г. В. Мальцев. – М. : Знание, 1968. – 235 с.
144. Маралева К. А. Социалистическое планирование и проблемы правового воспитания / К. А. Маралева // Ученые записки. – 1973. – № 12. – С. 55 – 58.
145. Маркова Г. Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи / Г. Д. Маркова. – К. : Вища школа, 1979. – 153 с.
146. Марьенко И. С. Основы процесса нравственного воспитания школьников / И. С. Марьенко. – М. : Просвещение, 1980. – 183 с.
147. Методика правового воспитания учащейся молодежи / под ред. В. И. Найбич. – Л., 1977. – 19 с.
148. Методика правового воспитания учащихся / под ред. А. В. Мицкевича, В. М. Обухова. – М. : Просвещение, 1982. – 223 с.
149. Миньковский Г. М. Права и долг молодого гражданина / Г. М. Миньковский, М. М. Бабаев. – М. : Знание, 1974. – 125 с.
150. Мовчун А. І. Кожна дитина має право : виховні заняття за книгою С. Гавриша “Маленькі історії про великі істини. Права та свободи дитини” / за ред. С. Б. Гавриша. – Харків : Вид-во “Ранок”, 2004. – 160 с.
151. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навчальний посібник / Н. Є. Мойсеюк. – К. : Основа, 2001. – 608 с.
152. Молодежь! Твои права и обязанности. – М. : Юридическая литература, 1968. – 279 с.

153. Молодежь: права, свободы. Обязанности / под. ред. М. И. Брагинского и др. – М. : Молодая гвардия, 1979. – 144 с.
154. Мурадян Э. М. Правовое воспитание школьников / Э. М. Мурадян. – М. : Знание, 1975. – 46 с.
155. Найбич В. И. Методика правового воспитания молодежи / В. И. Найбич. – Ленинград : Об-во “Знамя” СРСР, 1977. – 184 с.
156. Національна програма правової освіти населення / Режим доступу: http://justice.km.ua/?dep=page&dep_up=174&dep_cur=177
157. Неліп Г. Роль школи і сім'ї у правовому вихованні учнів / Г. Неліп // Право України. – 1993. – № 3 – С. 31 – 33.
158. Никитин А. Ф. Нравственно-правовое воспитание учащихся (из опыта работы) / А. Ф. Никитин // Книга для учителя. – М. : Просвещение, 1986. – 135 с.
159. Никитин А. Ф. Педагогика прав человека / А. Ф. Никитин // Пособие для учителя. – М. : Новая школа, 1993. – 120 с.
160. Никитин А.Ф. Права человека / А. Ф. Никитин // Учебно-методическое пособие. – М. : МПГУ, 1992. – 76 с.
161. Никитин А. Ф. Что такое правовая культура? / А. Ф. Никитин. – М : Просвещение, 1988. – 24 с.
162. Нікітчина С. О. Морально-правове виховання учнівської молоді / С. О. Нікітчина. – Луцьк : Вежа, 1997. – 160 с.
163. Нравственно-правовое воспитание учащихся (Из опыта работы): Кн. для учителя / Сост. А. Ф. Никитин. – М. : Просвещение, 1986. – 143 с.
164. О правовом воспитании в школе. / сост. Г. П. Давыдов. И. С. Лесник, М. Н. Плотник. – М. : Юридическая литература, 1973. – 153 с.
165. Обухов В. М. Формирование правового сознания школьников / В. М. Обухов // Советская педагогика. – 1985. – № 10. – С. 32 – 35.

166. Оксамытний В. В. Правовое воспитание – важный фактор формирования социально активной личности / В. В. Оксамытний. – К. : Наукова думка, 1979. – 74 с.

167. Олексин Ю. Місце правової і громадянської освіти в процесі формування демократичного суспільства та можливі форми роботи в цьому напрямку / Ю. Олексин // Нова педагогічна думка. – Рівне, 2002. – № 1/2. – С. 93 – 98.

168. Опришко В. Ф. Правове навчання: проблеми та їх розв'язання / В. Ф. Опришко // Радянська школа. – 1991. – № 6. – С. 70 – 74.

169. Организация и эффективность правового воспитания / под. ред. Д. А. Керимова и др. – М. : Мисль, 1983. – 285 с.

170. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посіб. / В. М. Оржеховська. – К. : ВіАН, 1996. – 352 с.

171. Орлов С. Правовая охрана детства : пособие / С. Орлов, А. Беякова, В. Пронина. – М. : Знание, 1975. – 158 с.

172. Остроумов А.С. Правосознание и правовое воспитание масс в советском обществе / А.С. Остроумов. – Ростов-на-Дону: ФГУ, 1969. – 162 с.

173. Павлов А. С. Правовое воспитание / А. . Павлов. – М. : Сов. Россия, 1972. – 270 с.

174. Певцова Е. Основные концепции правового образования / Е. Певцова // Учитель. – 2001. – № 4. – С. 43 – 47.

175. Педагогика : педагогические теории, системы, технологии / С. А. Смирнов и др. – М. : Академия, 1999. – 512 с.

176. Подберезський М. К. Про постановку проблеми правової освіти (загально-педагогічний аспект) // Актуальні проблеми дидактики середньої та вищої школи / за ред. В. І. Лозової, М. К. Подберезського. – Х. : ХДПУ. – 1996. – С. 52 – 57.

177. Пометун О. Курс “Практичне право” – новий підхід до правової освіти підлітків / О. Пометун // Шлях освіти. – 2000. – № 4. – С. 32 – 34.

178. Пометун О. Курс “Практичне право” – новий підхід до правової освіти школярів / О. Пометун // Рідна школа. – 2004. – № 5. – С. 42 – 43.

179. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СРСР “О завершении перехода к всеобщему среднему образованию молодежи и дальнейшем развитии общеобразовательной школы” от 20. 06.1972 г.

180. Правова енциклопедія школяра / В. В. Головченко, В. С. Ковальський, Л. О. Лоха. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 439 с.

181. Правова освіта й соціалізація учнівської молоді в умовах реформування українського суспільства : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 9-10 січня 2003 р./ Під ред. Л. Белової та ін. – Х. : ХОНМІБО, 2003. – 164 с.

182. Правовая и политическая культура молодежи в условиях радикальной демократии: материалы всесоюзной конференции / сост. В. И. Костенко. – Омск : ОМГУ, 1990. – 185 с.

183. Правовая культура и вопросы правового воспитания / под ред. А. Д. Бойкова. – М. : Типография имени Воровского, 1974. – 85 с.

184. Правове виховання учнів. – Львів : ЛОНМГО, 1999. – 83 с.

185. Правовое воспитание в коллективе : из опыта правовоспитательной работы : сб. ст. / Лит. запись Н. К. Секурова. – Симферополь: Таврия, 1978. – 65 с.

186. Правовое воспитание и социальная активность населения / под ред. Н. И. Козюбры. – К. : Наукова думка, 1979. – 327 с.

187. Правовое воспитание молодежи / сост. М. Козюбра, В. Оксамытный, П. Рабинович, Н. Бура, Є. Бурлай, В. Головченко и др. – К. : Наукова думка, 1985. – 319 с.

188. Правовое воспитание старшеклассников : методические рекомендации. – Минск, 1985. – 50 с.

189. Правовое воспитание учащихся (Из опыта работы) / сост. Г. П. Давыдов, А. Ф. Никитин, В. М. Обухов. – М. : Просвещение, 1979. – 159 с.
190. Правовое воспитание учащихся профтехучилищ в процессе внеучебной работы : методические рекомендации. – Л. : 1983. – 39 с.
191. Правовые знания – учителям : пособие / сост. Ю. П. Орловский. – М. : Знание, 1977. – 224 с.
192. Правовые знания – школьникам. – М. : Знание, 1980. – 207 с.
193. Правознавство : навч. посіб. / за заг ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 640 с.
194. Правосознание и правовое воспитание молодежи. – М., 1979. – 63 с.
195. Проблемы правового воспитания: Межвузовский сборник научных трудов / год ред. Р. К. Русинова. – Свердловськ, 1988. – 121 с.
196. Програма та методологічні рекомендації з правового виховання школярів у позакласній роботі / Відповідальний за випуск А. А. Греков. – К: Радянська школа, 1981. – 64 с.
197. Программа факультативных курсов для средней школы. История. Обществоведение. – М. : Просвещение, 1972. – 47 с.
198. Прокопенко І. Ф. Теоретичні та методичні основи економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах : дис. док. пед. наук у формі наукової доповіді. – К. : АПН України, 1996. – 7 с.
199. Профилактика правонарушений среди учащихся / под ред. Т. С. Барило и др. – К. : Наукова думка, 1983. – 100 с.
200. Психолого-педагогический аспект правового воспитания учащихся профтехучилищ и работы с трудными подростками : сборник статей / Л. М. Зюбин. – Л. : ВНИ Ипрофтехобразования, 1976. – 63 с.
201. Рекомендации по организации правового воспитания школьников // под. ред. В. Гольперина. – Кишинев : Изд-во ЦК КП Молдавии, 1975. – 17 с.

202. Ролевые игры в преподавании прав человека : сборник методических материалов. – М. : МЕМОРИАЛ, 1995. – 96 с.
203. Роль правового воспитания в предупреждении правонарушений / Под ред. А. В. Мицкевича. – М. : Юрид. лит., 1985. – 328 с.
204. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 1959. – С. 140 – 141.
205. Рыбальская В. Я. О правовом воспитании несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская // Сб. Иркутского гос. ун-та. – 1971. – № 4. – 183 с.
206. Рябко И. Ф. Вопросы правового воспитания масс в советском обществе / И. Ф. Рябко. – М. : Общество “Знание”, 1969. – 48 с.
207. Рябко И.Ф. Основы правовой педагогики / И.Ф. Рябко. – Ростов н / Д., 1973. – 157 с.
208. Рябко И. Ф. Правосознание и правовое воспитание масс в советском обществе / И. Ф. Рябко. – Ростов-н / Д. : РГУ, 1969. – 191 с.
209. Самоделкин С. М. Преступность несовершеннолетних / С. М. Самоделкин, С. Л. Сибиряков. – Волгоград, 1992. – 31 с.
210. Самощенко И. С. Проблема повышения эффективности правового воспитания / И. С. Самощенко. – М. : Знание, 1973. – 273 с.
211. Сборник приказов и инструкций Министра просвещения РСФСР, 1975. – № 3. – С. 19 – 31.
212. Сімеонова В. Майбутнє – за громадянською освітою / В. Сімеонова // Рідна школа. – 2003. – № 2. – С. 61.
213. Слепченко Т. Правове навчання: проблеми сьогодення / Т. Слепченко // Рідна школа. – 1998. – № 5. – С. 34 – 35.
214. Словник-хрестоматія педагогічних понять : навч. посіб. [для студентів, аспірантів, викладачів]. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. – 272 с.
215. Соколов Н. В. Межпредметные связи в правовом воспитании / Н. В. Соколов // Преподавание истории в школе. – 1982. – № 5. – С. 43 – 48.

216. Соколов Н. В. Правовое воспитание : цель и задачи / Н. В. Соколов // Политическое самообразование. – 1985. – № 1. – С. 33 – 39.
217. Соколов Я. Нравственно-правовое воспитание школьников / Я. Соколов. – М. : Знание РСФСР, 1984. – 40 с.
218. Стаканков А. В. Правове виховання та його роль у формуванні особистості / А. В. Стаканков // Теорія та методика навчання та виховання : зб. наук. пр. – Харків : ХДПУ, 2001. – Вип. 8. – С. 131 – 136.
219. Стаканков А. В. Принципи, методи, засоби правового виховання (на матеріалі педагогічної спадщини 2-ої половини ХІХ – початку ХХ століття) / А. В. Стаканков // Проблеми підготовки студентської молоді до навчально-пізнавальної діяльності: зб. наук. пр. – К. : Науковий світ, 2002. – С. 152 – 158.
220. Стаканков А. В. Розвиток теорії організації правового виховання в історії педагогіки другої половини ХІХ – початку ХХ століття / А. В. Стаканков // Теорія та методика навчання та виховання : ХНПУ, 2005. – Вип. 15. – С. 76 – 86.
221. Стаканков А. В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ століття : дис... канд. пед. наук. – Х., 2003. – 207 с.
222. Степанов О. М. Основи психології і педагогіки : посібник / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2003. – 504 с.
223. Столяренко Л. Д. Педагогика / Л. Д. Столяренко. – Ростов н/Д.: Феникс, 2000. – 448 с.
224. Струтинский В. С. Принципы управления правовым воспитанием / В. С. Струтинский. – К. : Знание, 1983. – 49 с.
225. Студеникин М. Т. Повышение эффективности обучения основам советского государства и права / М. Т. Студеникин, Е. Н. Захарова, Б. С. Дукан. – М. : Просвещение, 1989. – 222 с.

226. Суворова Н. Г. Формирование правовых ориентаций старшеклассников в процессе обучения : дис. ... канд. пед. наук. – М., 1983. – 154 с.

227. Сурмяк Ю. Р. Взаємодія вищих професійних училищ та органів внутрішніх справ у правовому вихованні учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Ю. Р. Сурмяк. – Дрогобич, 2009. – 24 с.

228. Сурмяк Ю. Р. Педагогічні технології у правовому вихованні учнів професійно-технічних навчальних закладів / Ю. Р. Сурмяк // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 4. – С. 220 – 228.

229. Сурмяк Ю. Р. Роль профілактичної діяльності органів внутрішніх справ у правовому вихованні учнівської молоді / Ю. Р. Сурмяк // Вісник Львівського університету. [Серія педагогічна]. – 2002. – Вип. 16. – Част. 1. – С. 88 – 96.

230. Сурмяк Ю. Р. Правове виховання учнівської молоді як превентивний фактор / Ю. Р. Сурмяк // Педагогічна думка. – 2003. – № 1 – 2. – С. 24 – 31.

231. Сухарев А.Я. Правовое воспитание в условиях развитого социалистического общества / А.Я. Сухарев. – М. : Знание, 1977. – 48 с.

232. Сухарев А.Я. Управление правовым воспитанием / А.Я. Сухарев. – М. : Знание, 1977. – 302 с.

233. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека : советы воспитателям / В. А. Сухомлинский. – Ижевск : Удмуртия, 1980. – 291 с.

234. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. (Про виховання підлітків) / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1970. – 288 с.

235. Тарас А. Е. Педагогическая профилактика правонарушений несовершеннолетних / А. Е. Тарас. – Минск : Нар. асвета, 1982. – 64 с.

236. Тарас А. Е. Правовое воспитание старшеклассников / А. Е. Тарас. – Минск : Народная асвета, 1988. – 72 с.

237. Татаринцева Е. В. Правовое воспитание (методология и методика): методическое пособие / Е. В. Татаринцева. – М. : Высш. шк., 1990. – 175 с.
238. Твердохліб Л. В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу / Л. В. Твердохліб. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2003. – 263 с.
239. Твердохліб Л. В. Формування правової культури учнів в умовах правового ліцею / Л. В. Твердохліб // Вісн. Луган. пед. ін-ту. – 1998. – № 7. – С. 60 – 65.
240. Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2003. – 592 с.
241. Терещилова В. Правовое воспитание трудящихся / В. Терещилова. – М. : Коммунист, 1973. – 210 с.
242. Тернопільська В. І. Проблема соціально-правової відповідальності старшокласників / В. І. Тернопільська // Вісник Київ. між нар. ун-ту. – Сер. : Пед. науки. – 2004. – Вип. 5. – С. 236 – 242.
243. Тищенко В. В. Научные проблемы правовоспитательного процесса / В. В. Тищенко. – М. : Знание, 1973. – 308 с.
244. Тищенко В. В. Теоретические проблемы правового воспитания в развитии социалистическом обществе : автореф. дис. ...док. юр. наук. – М., 1982. – 49 с.
245. Ткачова Н. О. Формування в учнів основних правових понять / Н. О. Ткачова // Радянська школа. – 1987. – № 12. – С. 18-20.
246. Ткачова Н. Виховання правових переконань у молоді // Педагог професійної школи : зб. наук. пр. / редкол. : Н. Г. Ничкало, І. А. Зязюн, О. І. Щербак та ін. – К. : Науковий світ, 2004. – Вип. VI. – С. 66 – 75.
247. Требін М. Місце та роль правового виховання в процесі формування правової культури громадян України / М. Требін // Освіта і управління. – К., 2010. – Т. 13. – № 2 – 3. – С. 92 – 106.

248. Троцько Г. В. Причини актуалізації світоглядних цінностей як чинник формування особистості вчителя / Г. В. Троцько // Наук. вісник. Серія «Філософія». – Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2007. – Вип. 23. – С. 156.

249. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти» від 17 квітня 2002 р. – № 327/2002 // Освіта в Україні : Нормативна база (3-є вид., змін. і доп.) / Є. К. Пашутинський. – К. : КНТ, 2007. – С. 236 – 253.

250. Указ Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» від 18 жовтня 2001 року. – № 992/2001 // Офіційний вісник України. – № 43. – 2001. – С. 1921.

251. Усимова И. П. Роль правового воспитания в современных условиях / И. П. Усимова // Материалы научно-практической конференции. – М., 1999. – 32 с.

252. Ушинский К. Д. Психологические основы воспитания. Формирование воли и характера человека. Воля как стремление к свободе / К. Д. Ушинский // Избранные пед. соч. в двух томах. / Гос. учебно-пед. изд-во мин. просв. РСФСР. – М., 1953. – Т. 1. – С. 492 – 500.

253. Фарбер Д. Л. Правовое воспитание учащихся – задача государственной важности : методическая разработка / Д. Л. Фарбер. – К., 1989. – 11 с.

254. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбер. – М. : Юридическая литература, 1963. – 206 с.

255. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посіб. [для студентів вищих педагогічних закладів освіти] / М. М. Фіцула. – К. : Вид. центр “Академія“, 2000. – 544 с.

256. Фіцула М. М. Правове виховання учнів / М. М. Фіцула. – К. : ІЗМН, 1997. – 148 с.

257. Формування нового світогляду, що ґрунтується на дотриманні прав і свобод людини // Позакласний час. – 2001. – № 7 – С. 21 – 23.

258. Ханай Г. Социалистическое право и личность / Г. Ханай. – М. : Просвещение, 1971. – 297 с.
259. Харківська Н. І. Правова освіта має бути безперервною / Н. І. Харківська // Виховна робота. – 2005. – № 11 (12) листопад. – С. 5 – 7.
260. Харламов И. Ф. Педагогика / И. Ф. Харламов. – М. : Гердарики, 1990. – 574 с.
261. Харламов И.Ф. Педагогика : учебное пособие/ И. Ф. Харламов. – М. : Гердарики, 1999. – 519 с.
262. Хрестоматія по історії зарубешної педагогіки / сост. А. И. Пискунов. – М. : Знание, 1971. – 209 с.
263. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / за заг. ред. С. А. Литвинова. – К. : Рад.школа, 1961. – 218 с.
264. Хриков Є. Демократична культура особистості: сутність та шляхи формування / Є. Хриков // Рідна школа. – 2004. – № 1 (січень). – С. 6 – 8.
265. XXIII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 29 марта – 8 апреля 1966 года. Стенографический отчет. – Т. 1. – М., 1966. – С. 101 – 103.
266. Чемерицький О. Д. До питання про визначення поняття “Правове виховання особистості” / О. Д. Чемерицький, В. В. Гузинін / зб. наук. пр. до 10-річчя АПН України. – Частина 1. – Харків : ОВС, 2002. – С. 158 – 201.
267. Чефранов В. А. Методологические проблемы правового воспитания / В. А. Чефранов. – Харьков : Знание, 1974. – 192 с.
268. Шевченко Я. Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних / Я. Н. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1976. – 190 с.
269. Шличек О. Ю. Шляхи формування правової свідомості / О. Ю. Шличек // Педагогічні науки. – Херсон, 1999. – С. 90 – 93.

270. Щербань М. Організаційні основи формування правової культури майбутніх молодших спеціалістів аграрного профілю / М. Щербань // Рідна школа. – 2004. – № 1 (січень). – С. 52 – 54.

271. Щербань М. Система педагогічних умов формування правової культури майбутніх молодших спеціалістів / М. Щербань // Радянська школа. – 2004. – № 12 (грудень). – С. 49 – 51.

272. Щербань М. Національне спрямування навчально-виховного процесу закладів освіти / М. Щербань // Рідна школа. – 2000. – № 3 (березень). – С. 10 – 12.

273. Щербань М. Прикладна педагогіка : навчально-методичний посібник / М. Щербань. – К. : Вища школа, 2002. – 215 с.

274. Элькин П. С. Правовое воспитание молодежи / П. С. Элькин // Основы теории и практики общественно-политической работы : методический сборник / под ред. В. П. Рожина, А. Я. Колесникова. – Л., 1981. – С. 96 – 111.

275. Юнусов Ю. Ю. Правовое воспитание молодежи / Ю. Ю. Юнусов // Искусство воспитания. – М., 1981. – С. 153 – 167.

276. Юридическая энциклопедия / под ред. М. Ю. Тихомирова – М, 1998. – 525 с.

277. Юридический справочник для населения. – М. : Юрид. Лит., 1990. – 425 с.

278. Ягупов В. В. Педагогіка : навчальний посібник / В. В. Ягупов. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.

279. <http://slovari.yandex.ru/~книги/БСЭ/Пропаганда>

280. <http://uk.wikipedia.org/wiki/Пропаганда>

281. Americans for a Society Free from Age Restrictions / Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/>

282. Buck A., Pleasence P., Balmer N.J. Education Implications from the English and Wales Civil and Social Justice Survey. – Great Britain, 2007.

283. Children's aid: Information for parents. – Ontario: CLEO (Community Legal Education Ontario), 2014.

284. Citizenship at Key Stage 4. Staying Involved: Extending Opportunities for Pupil Participation [Электронный ресурс] – London: Qualifications and Curriculum Authority, 2002. – 12 p. – Режим доступа: http://www.standards.dfes.gov.uk/pdf/secondaryschemes/ks4_booklet.pdf, 10

285. [Citizenship Foundation: Public legal education](http://www.citizenshipfoundation.org.uk) / Режим доступа: www.citizenshipfoundation.org.uk

286. Developing capable citizens: the role of public legal education. The report of the PLEAS Task Force. – Russell Press, Great Britain, 2007.

287. Do you know a woman who is being abused? A legal Rights Handbook. – Ontario: CLEO (Community Legal Education Ontario), 2013.

288. Falterbaum J. Rechtliche Grundlagen Sozialer Arbeit: Eine praxisorientierte Einführung / J. Falterbaum. – Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 2009. – 260 s.

289. Family Law Resources in Ontario. – Ontario: CLEO (Community Legal Education Ontario), 2009.

290. Getting Legal Help: A Directory of Community Legal Clinics in Ontario. – Ontario: CLEO (Community Legal Education Ontario), 2015.

291. Human Rights Organizations / Режим доступа: <http://www.humanrights.com/>

292. Institute for Citizenship. Primary Education [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.citizen.org.uk/education/primary.html

293. Kerr D. Citizenship Education in England. The Making of a New Subject [Электронный ресурс] // Journal of Social Science Education (JSSE). – 2003. – № 3. – P. 18 – 26. – Режим доступа: http://www.jsse.org/2003-2/pdf/england_kerr.pdf

294. [Law for Life](http://www.lawforlife.org.uk) / Режим доступа: www.lawforlife.org.uk

295. Mackie L. Law for Life. Legal Capability for Everyday Life. Evaluation report. – The Gilfillan Partnership, 2013.

296. Street Law for Youth Courts: Educational Workshops, 2006 / Режим доступа: <http://www.streetlaw.org>
297. Public legal education / Режим доступа: <http://www.citizenshipfoundation.org.uk/>
298. [Public Legal Education and Information Service of New Brunswick](http://www.legal-info-legale.nb.ca) / Режим доступа: www.legal-info-legale.nb.ca
299. [Public Legal Education Association of Saskatchewan](http://www.plea.org) / Режим доступа: www.plea.org
300. Public legal education. Improving lives, empowering communities / Режим доступа: www.plenet.org.uk
301. People's Law School / Режим доступа: <http://www.publiclegaled.bc.ca>
302. Street Law / Режим доступа: <http://www.streetlaw.org/>
303. [Street Law for Youth Courts: Educational Workshops](http://www.streetlaw.org/) / Режим доступа: <http://www.streetlaw.org/>
304. The National Youth Rights Association / Режим доступа: <https://en.wikipedia.org/>
305. Towards a National Strategy for Public Legal Education. A discussion paper. – 2004. / Режим доступа: <http://www.citizenshipfoundation.org.uk/>
306. Winter G. Sozialer Wandel durch Rechtsnormen / G. Winter. – Berlin, Duncker & Humblot, 1969. – 64 S.
307. Work in Progress II. Education for Citizenship in Four Nations: Follow-up interviews with teachers and pupils in schools in England, Northern Ireland, Scotland, Wales [Электронный ресурс] – London: UNICEF, 2002. – 33 p. – Режим доступа: www.unicef.org/uk/tz/teacher_support/assets/pdf/cemp_work_in_prog2.pdf
308. [Young people and the law](https://www.gov.uk/browse/.../young-people) / Режим доступа: <https://www.gov.uk/browse/.../young-people>

Не опубліковані раніше джерела

Державний архів Львівської області

*Фонд Р-163 – Обласний відділ народної освіти виконкому Львівської
обласної Ради народних депутатів (шкільний відділ).*

309. Оп. 4, справа № 203 – Накази Міністерства Освіти УРСР за 1951 рік /копії/, том 1 (30 березня 1951 р., № 253). – 14 арк.

310. Оп. 4, справа № 246 – Звіт Львівського обласного відділу про роботу шкіл за 1952/53 н.р. (липень 1953, № 288). – 180 арк.

311. Оп. 9, справа № 547 – Плани заходів по запобіганню бездоглядності і правопорушень дітей шкільного віку і довідки про їх виконання за 1974 р. – 194 арк.

312. Оп. 9, справа № 679 – План роботи обласного відділу народної освіти на 1975/76 н.р. – 35 арк.

313. Оп. 9, справа № 678 – Накази Міністерства освіти УРСР і рішення Львівського облвиконкому (7 квітня 1975). – 25 арк.

314. Оп. 9, справа № 685 – Плани заходів по запобіганню бездоглядності й правопорушень дітей шкільного віку і довідки про їх виконання за 1975 р. – 160 арк.

315. Оп. 9, справа № 829 – Накази Міністерства освіти УРСР і рішення Львівського облвиконкому (14 квітня 1976). – 62 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А
**ОБ УЛУЧШЕНИИ ИЗУЧЕНИЯ ОСНОВ
СОВЕТСКОГО ПРАВА
В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ,
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УЧИЛИЩАХ И ИНСТИТУТАХ**

*Из постановления коллегии
Министерства просвещения СССР
и Министерства юстиции СССР
от 10 декабря 1971 г. № 33/19*

Успешное строительство коммунистического общества неразрывно связано с повышением уровня культуры, образования, сознательного отношения советских людей к выполнению обязанностей и своего общественного долга. “Партийные, советские, профсоюзные, комсомольские организации, – указывается в Отчетном докладе ЦК КПСС XXIV съезду Коммунистической партии, – обязаны делать все, чтобы обеспечить строжайшее соблюдение законов, улучшить правовое воспитание грудящихся. Уважение к праву, к закону должно стать личным убеждением каждого человека”. Повышение правовой культуры трудящихся, воспитание граждан в духе строгого и неукоснительного соблюдения законов во многом зависят от постановки этой работы с подрастающим поколением, учащейся молодежью, школьниками.

В настоящее время в средних общеобразовательных школах, педагогических училищах и вузах страны проводится определенная работа по правовому воспитанию учащейся молодежи, ознакомление ее с основами советского права. В десятых классах средних общеобразовательных школ и в педагогических училищах преподается курс “Обществоведение”, в рамках которого учащиеся знакомятся с некоторыми вопросами государства и права. В школах Москвы, Ленинграда, Украины, Узбекистана, Латвии и некоторых Других республик и областей проводятся факультативные занятия с учащимися VII – X классов по основам советского законодательства. В педагогических вузах студентами-историками изучается курс “Основы Советского государства и права”.

Накоплен положительный опыт правового просвещения и воспитания в процессе внеклассной и внешкольной работы (беседы и олимпиады по правовым вопросам, встречи учащихся с работниками органов юстиции, суда, прокуратуры, МВД, организация школ “юного юриста”, правовых уголков и т.д.).

Значительное место вопросам правового воспитания школьников в выработке рекомендаций по его улучшению было уделено на проводившейся в декабре 1970 г. Всесоюзной межведомственной конференции по проблемам предупреждения антиобщественных проявлений подростков и перевоспитания несовершеннолетних правонарушителей.

Вместе с тем в некоторых республиках, краях и областях органы народного образования и юстиции еще не уделяют должного внимания вопросам усиления правового воспитания школьников, учащихся педагогических училищ и студентов педагогических институтов. Недостаточно глубоко раскрываются вопросы государства и права в действующем ныне учебном курсе обществоведения. Еще не получила достаточно широкого распространения факультативная форма изучения советского права школьниками и студентами. Преподаватели, ведущие факультативные занятия, испытывают острый недостаток в методических разработках и рекомендациях, учебных пособиях.

Результатом слабой постановки правового воспитания учащихся общеобразовательных школ и педагогических учебных заведений является отсутствие у них надлежащих правовых знаний, и в частности сведений об основных требованиях советского законодательства. Нередко это приводит к фактам аморальных проявлений и правонарушений среди молодежи.

В целях усиления работы по правовому воспитанию учащихся средних общеобразовательных школ, педагогических училищ и педагогических институтов, улучшения изучения ими основ советского права коллегии Министерства просвещения СССР и Министерства юстиции СССР постановляют:

1. Министерством просвещения (народного образования) союзных и автономных республик, краевым и областным отделам народного образования, министерствам юстиции союзных и автономных республик, отделам юстиции исполкомов краевых и областных Советов депутатов трудящихся, исходя из указаний XXIV съезда КПСС о всемерном повышении правовой культуры населения, рассмотреть вопрос о состоянии правового воспитания учащихся общеобразовательных школ и педагогических учебных заведений и разработать конкретные меры по улучшению этой работы.

2. Руководителям органов народного образования:

– обеспечить более полное и глубокое освещение вопросов государства и права в процессе преподавания общественных дисциплин и специальных предметов;

– принять меры к расширению факультативных занятий по основам советского законодательства в IX – X классах общеобразовательных школ;

– ввести в практику внеклассной работы с учащимися систематические беседы на морально-правовые темы;

– совместно с органами юстиции шире практиковать проведение в школах и педагогических учебных заведениях циклов лекций, вечеров вопросов и ответов, диспутов по вопросам морали и права;

– предусматривать в учебных планах институтов усовершенствования учителей изучение вопросов государства и права, методики правового воспитания.

3. Министерством и отделам юстиции, судебным органам и другим учреждениям юстиции:

– оказывать постоянную помощь органам народного образования, школам, педагогическим учебным заведениям в проведении занятий по правовым разделам общественных наук и внеклассных занятий с учащимися;

– проводить встречи, беседы юристов – ученых и практических работников – с учащимися, глубже знакомить их с деятельностью органов и учреждений юстиции, с требованиями советских законов, воспитывать у молодежи чувство уважения и ответственного отношения к соблюдению социалистического правопорядка, нетерпимость к фактам антиобщественных проявлений;

– обеспечивать активное участие наиболее квалифицированных юристов в работе по правовой подготовке учителей, руководителей органов народного образования и школ в институтах усовершенствования учителей, районных и городских методических кабинетах, школьных методических объединениях.

4. Академии педагогических наук СССР и Всесоюзному научно-исследовательскому институту советского законодательства совместно с Главным управлением школ Министерства просвещения СССР и Отделом по вопросам правовой пропаганды и правового воспитания граждан Министерства юстиции СССР:

– подготовить инструктивно-методическое письмо о правовом просвещении и воспитании школьников в процессе учебной и внеклассной работы, а также примерную тематику бесед с учащимися по морально-правовым вопросам...

– разработать учебную программу курса “Основы Советского государства и права” для VIII класса на 35 часов... и провести ее опытную проверку...

5. Министерству просвещения СССР и Министерству юстиции СССР по окончании опытной проверки курса “Основы Советского государства и права” войти в Совет Министров СССР с предложением о его повсеместном введении в общеобразовательных школах страны.

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ “О ПРАВОВОМ ПРОСВЕЩЕНИИ И ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ”

Одной из важнейших задач коммунистического строительства является воспитание нового человека, формирование у трудящихся марксистско-ленинского мировоззрения, высоких идейно-политических и гражданских качеств, коммунистической морали. Неотъемлемую часть этого процесса составляет правовое просвещение и воспитание советских людей.

“Партийные, советские, профсоюзные, комсомольские организации, – подчеркивается в Отчетном докладе ЦК КПСС XXIV съезду партии, – обязаны делать все, чтобы обеспечить строжайшее соблюдение законов, улучшить правовое воспитание трудящихся. Уважение к праву, к закону должно стать личным убеждением каждого человека”.

Принять меры к дальнейшему совершенствованию правового воспитания учащихся – одно из требований постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР “О завершении перехода ко всеобщему среднему образованию молодежи и дальнейшем развитии общеобразовательной школы”.

В докладе Генерального секретаря ЦК КПСС товарища Л.И. Брежнева на совместном торжественном заседании Центрального Комитета КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР 21 – 22 декабря 1972 г. “О пятидесятилетию Союза Советских Социалистических Республик” указывается, что в современных условиях возрастает роль формирования общественного сознания людей как одной из важнейших составных частей процесса коммунистического строительства, воспитания трудолюбивых и добросовестных, организованных и высокосознательных строителей коммунизма.

Повышение правовой культуры учащихся, воспитание их в духе уважения к праву, соблюдения закона во многом зависят от постановки этой работы в средней общеобразовательной школе, от создания четкой системы формирования правосознания.

Правовое просвещение и воспитание учащихся осуществляется, прежде всего, в процессе изучения основ наук на протяжении всего, периода обучения в средней общеобразовательной школе при строгом учете возрастных особенностей школьников и специфики учебных предметов.

Руководители органов народного образования и школ, учителя, классные руководители должны обеспечить более полное и глубокое освещение вопросов государства и права в процессе преподавания общеобразовательных дисциплин и принять меры к введению факультативных занятий по основам советского законодательства в IX – X классах, систематически проводить во внеклассной работе с учащимися IX –

X классов беседы на морально-правовые темы. Работникам народного образования совместно с органами юстиции следует разработать и чаще организовывать в школах циклы лекций, вечера вопросов и ответов, диспуты по вопросам права и морали.

В начальных классах основная работа по правовому просвещению и воспитанию младших школьников проводится на уроках чтения.

Руководствуясь программой, учитель знакомит школьников с жизнью нашей Родины, формирует у учащихся понимание их принадлежности к великому советскому народу.

Главное направление в правовом просвещении и воспитании младших школьников – это яркое, убедительное раскрытие содержания важнейших норм коммунистической морали на материале конкретных произведений, фактов окружающей действительности.

В начальной школе дети знакомятся с правилами жизни, труда и поведения в коллективе, получают первые практические навыки участия в жизни классного и школьного коллективов. Важно добиться, чтобы этот первый опыт общественной жизни осмысливался ими на доступном уровне, чтобы они приучались соотносить свои поступки с правилами поведения и нормами нашей морали.

Важное место в правовом просвещении и воспитании учащихся IV – X (XI) классов занимает преподавание истории.

В курсе “Эпизодические рассказы по истории СССР” учащиеся IV класса начинают знакомиться с понятием “государство”. Так, при изучении раздела “Наша Родина до Великой Октябрьской социалистической революции” учитель показывает, что в России существовало самодержавие, что царский суд, полиция, армия, церковь служили царю, помещикам и капиталистам, помогали им угнетать трудящихся.

В разделе о нашей Родине после Великой Октябрьской социалистической революции (“Наша Родина – СССР”, “Власть Советам! Земля крестьянам! Мир народам!”, “Образование СССР” и др.) учащимся рассказывается о социалистическом государстве, задача которого – охранять интересы трудящихся, сделать страну сильной и богатой.

В рассказе, посвященном коммунистическим общественным отношениям (“Идущие впереди”), учитель не только показывает примеры самоотверженного труда советских людей, их лучшие нравственные качества, воспитывая уважение к труду старших поколений, но и подчеркивает, что Советское государство, трудящиеся нашей страны ведут непримиримую борьбу с теми, кто не хочет трудиться, недобросовестно относится к своим обязанностям, нарушает общественный порядок.

Специальный сюжет посвящен Конституции СССР. Учащиеся знакомятся с понятием “Основной закон”; они получают первое представление об основных правах и обязанностях советских граждан.

Изучение курса “Эпизодические рассказы по истории СССР” должно быть направлено на воспитание уважения к труду, правилам

социалистического общежития, на формирование высоких моральных качеств.

С V класса учитель истории начинает систематическую работу по раскрытию в элементарной форме основ марксистско-ленинского учения о государстве и праве.

При изучении истории развития рабовладельческих и феодальных государств (в курсах истории V – VII классов) учитель формирует у школьников понятие о классовой антинародной сущности эксплуататорского государства.

При рассмотрении рабовладельческого и феодального строя школьники узнают, что с возникновением государства появляется и право. Изучение законов, например законов Хаммурапи, законов Солона, реформ Гракхов, “Салической правды”, “Русской правды”, “Соборного уложения” и др. (в учебниках приводятся отрывки из соответствующих правовых документов, вопросы и задания для их анализа), призвано раскрыть учащимся их классовое содержание, сформировать убеждение в том, что законы эксплуататорского государства всегда охраняют интересы господствующих классов.

При изучении истории становления и развития буржуазных государств в различных странах мира (VIII – X классы) учитель углубляет и обогащает знания учащихся о классовой сущности эксплуататорского государства и права. Расширяются знания учащихся о внутренних и внешних функциях эксплуататорских государств, формируется представление об агрессивной природе буржуазного государства.

Курсы новой и новейшей истории содержат краткое изложение законодательных актов, характеристику высших органов власти, описание избирательных систем ряда буржуазных государств. Конкретный анализ этого материала должен быть направлен на раскрытие классового характера всех институтов буржуазного государства, их связи с реальными социально-экономическими интересами господствующего класса.

В целом вся работа по изучению конкретного исторического материала должна четко и убедительно показывать учащимся, что право есть возведенная в закон воля господствующего класса, что право неотделимо от государства, которому оно служит для укрепления власти экономически господствующего класса, что содержание любого правового акта определяется экономическим строем общества и характером классовых отношений.

Раскрывая на конкретном историческом материале ограниченность и лживость буржуазной демократии, необходимо показать учащимся значение ее институтов для пролетариата как легальных средств борьбы против буржуазии.

В процессе изучения истории СССР (IX – X классы) раскрываются основные положения ленинского учения о диктатуре пролетариата, путях построения первого в мире социалистического государства, необходимости

совершенствования всей системы нового государственного аппарата, о развитии социалистической демократии, становлении и укреплении социалистической законности. В процессе изучения этого курса правовое просвещение и воспитание старшеклассников предполагает раскрытие ряда важнейших закономерностей развития Советского государства.

Знакомясь с первыми шагами диктатуры пролетариата в России, учащиеся видят, как был сломан старый аппарат насилия и создан новый государственный аппарат в форме Советов, защищающий интересы трудящихся. Учитель на конкретном материале истории нашего государства последовательно раскрывает учащимся сущность Советской власти, Советов как органов подлинного народовластия, постоянно подчеркивает коренную противоположность социалистического государства эксплуататорскому.

На протяжении всего курса учитель должен обращать особое внимание на раскрытие ленинских принципов образования многонационального государства, истории национального строительства и неуклонного упрочения СССР, последовательного осуществления ленинской программы по национальному вопросу. Необходимо глубоко раскрыть историческое значение образования СССР и торжества ленинской национальной политики – политики дружбы и равноправия всех советских народов.

Рассматривая, как в ходе строительства социализма, в результате коренных преобразований в экономике и классовой структуре общества изменяются задачи и функции социалистического государства, учащиеся должны понять процесс превращения государства диктатуры пролетариата в общенародное государство. При этом необходимо подчеркнуть, что общенародное государство является прямым продолжением диктатуры пролетариата, развитием и совершенствованием ее основных принципов и особенностей. Отсутствие классовых антагонизмов и прочное, непрерывно укрепляющееся идейно-политическое единство всего общества, усиление в нем ведущей роли рабочего класса обеспечивают общенародному государству широчайшую социальную базу.

Изучение всей истории построения социализма в СССР направлено на то, чтобы показать учащимся, что Советское социалистическое государство служит основным орудием социалистического преобразования общества; оно осуществляет практическое решение задач коммунистического строительства, плановое руководство экономикой, сохраняет социалистическую собственность и интересы граждан.

Особое место на всех уроках занимает показ руководящей роли Коммунистической партии в системе диктатуры пролетариата, в социалистическом государстве как объективной закономерности социалистического и коммунистического строительства.

В IX классе изучаются “Декларация прав народов России”, “Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа”, история создания и

содержание советских конституций (1918 г., 1924 г., 1936 г.), отдельные декреты, законы и указы Советской власти.

Анализ этих документов показывает учащимся, что первые шаги Советского правительства были направлены на обеспечение действительного равноправия всех граждан молодой республики Советов.

На примере первых декретов и деклараций Советской власти учитель должен показать, какую огромную роль играют правовые акты в ликвидации старых общественных отношений, в становлении основ социализма и закреплении власти трудящихся.

Правовому воспитанию учащихся, пониманию ими значения гражданских обязанностей способствует раскрытие на фактах истории добросовестного отношения советских людей к труду, охране социалистической собственности, беззаветного выполнения священного долга по защите Отечества, т. е. такого поведения, которое соответствует нормам советского права и коммунистической морали.

При изучении в выпускном классе современного этапа строительства коммунизма, в работе с материалами XXIV съезда КПСС учитель подчеркивает, что главное направление в развитии Советского государства – дальнейшее всестороннее совершенствование социалистической демократии, активное участие всех граждан в управлении государством, в руководстве хозяйством и культурой.

На примере деятельности съездов партии, разработки программы коммунистического строительства и борьбы за ее претворение в жизнь учитель раскрывает важнейшую закономерность – возрастание руководящей роли КПСС в социалистическом обществе.

В курсе новейшей истории изучение истории стран мировой социалистической системы призвано углублять знания учащихся о социалистическом государстве и праве, закономерностях их развития. При этом следует обращать особое внимание на раскрытие сущности народной демократии как формы диктатуры пролетариата и показ общих закономерностей построения социалистического общества.

Этот курс также знакомит учащихся с проявлением классовой сущности буржуазного государства и права в современных условиях. Важно при этом подчеркнуть, что по своей сущности современные капиталистические государства были и остаются диктатурой буржуазии.

Необходимо специально остановиться на кризисе буржуазной законности. Активное использование рабочим классом буржуазной законности в интересах классовой борьбы вызывает у буржуазии стремление “избавиться от ею же созданной и для нее ставшей невыносимой законности”.

Этот вопрос раскрывается учителем на примере установления фашистских диктатур, ломки буржуазной законности в условиях режима буржуазной демократии (например, принятие в США законов Тафта – Хартли, Маккарена – Вуда и др., которые прямо противоречат конституции

США), поправа законности в деятельности судебных и административных органов.

Изучение конкретных фактов современности в курсах истории СССР и новейшей истории должно быть в целом подчинено задаче – глубже раскрыть коренную противоположность социалистического и буржуазного государства и права, убедительно показать закономерность победы социалистического общественного строя и историческую обреченность капитализма.

Правовое просвещение и воспитание школьников завершается в курсе обществоведения. При его изучении на основе обобщения содержания курсов истории, географии и др. углубляются знания по важнейшим проблемам теории Советского государства и права

Изучение курса обществоведения направлено на выработку классового подхода к проблемам государства и права, правильного понимания их места и роли в развитии общества, на воспитание в духе гражданственности, нетерпимого отношения к нарушениям советских законов, на подготовку людей, способных принимать участие в управлении делами общества.

При изучении национально-государственного устройства СССР и ознакомлении учащихся с тем, как в Конституции Союза ССР и других советских законах выражены принципы ленинской национальной политики дружбы, сотрудничества и равноправия народов, учитель показывает великое историческое значение успешного решения национального вопроса в Советском Союзе.

Рассматривая с учащимися систему органов государственной власти, государственного управления, порядок их образования и деятельности, компетенцию, учитель должен обратить внимание на их глубоко демократический характер, на создание условий для участия широких масс трудящихся в решении государственных и общественных дел.

Курс требует систематического и конкретного ознакомления с основными правами и обязанностями граждан СССР, способствует воспитанию учащихся в духе гражданственности, выполнения общественного долга, убежденности в необходимости соблюдения советских законов.

Отдельные права и обязанности граждан конкретизируются в процессе изучения положений трудового, гражданского, уголовного и семейного права. Например, при рассмотрении вопросов трудового права необходимо специально ознакомить школьников с правами подростка на предприятиях и в учреждениях, с юридической ответственностью несовершеннолетних.

Усвоение содержания правил социалистического общежития, принципов морального кодекса строителя коммунизма должно способствовать осознанию взаимосвязи норм морали и права. Изучая пути формирования коммунистических общественных отношений, учащиеся

должны ясно представить себе роль общенародного государства и социалистического права в коммунистическом строительстве.

В ходе изучения вопросов Советского государства и права учитель должен умело использовать произведения основоположников марксизма-ленинизма, партийные и государственные документы.

В процессе преподавания литературы, географии, биологии, физики, химии в органической связи с решением других задач осуществляется и правовое просвещение учащихся. Например, учитель литературы решает задачи воспитания школьников в духе гражданственности посредством раскрытия заложенных в содержании художественных произведений морально-правовых идей. Так, на материале романа М. Горького “Мать” учащимся показывается сущность буржуазного суда, защищающего самодержавный строй.

На уроках экономической географии СССР знания о политико-административном устройстве, экономическом и культурном развитии Советского Союза и каждой союзной республики служат той основой, на которой формируется понимание ленинской национальной политики, принципов образования и развития СССР, преимуществ советского социалистического государственного строя. В курсах биологии, географии, физики, химии расширяются знания учащихся об охране природы. Курс анатомии и физиологии человека знакомит с требованиями гигиены. Антиалкогольная пропаганда должна в этом курсе сочетаться с показом роли советского законодательства как одного из важных средств борьбы с пьянством. При этом подчеркивается, что советский закон стоит на страже здоровья советского человека, что охрана здоровья – одна из важнейших задач Советского государства, обязанность всех государственных органов и организаций. Учащиеся должны получить представление о такой сфере охраны труда, как правила техники безопасности, и правовой ответственности личности за их нарушение.

В целом учебный процесс содержит большие возможности для правового просвещения учащихся, создает хорошую базу для организации различных внеклассных воспитательных мероприятий и оказывает положительное воздействие на формирование правового сознания подрастающего поколения. Необходимым условием эффективности воздействия на правосознание учащихся является научно обоснованное использование в учебно-воспитательном процессе средств наглядности, печатных и экранных пособий.

Важное место в правовом просвещении и воспитании учащихся принадлежит внеклассной и внешкольной работе, которая должна осуществляться в органическом единстве с учебными занятиями. Здесь также важно учитывать возрастные особенности школьников.

В частности, следует исходить из того, что учащиеся I – III классов лишь начинают постепенно осваивать распорядок школы, правила поведения, выполнять первые общественные поручения.

У учащихся IV – VI классов увеличивается объем обязанностей, им необходимо изучить и выполнять Законы юных пионеров, правила поведения, у них возрастает интерес к морально-правовым проблемам, повышается ответственность за свое поведение перед обществом.

Учащиеся VII – VIII классов готовятся и вступают в комсомол, расширяется их кругозор, углубляется внимание к морально-правовым проблемам, активизируется их участие в общественной жизни школы, в частности в отрядах юных друзей милиции.

Важно соблюдать преемственность в содержании и формах работы, учитывать имеющийся объем конкретных знаний, возможность понимания учащимися соответствующего материала.

Для решения задач правового воспитания учащихся недостаточно проведения отдельных мероприятий, какими бы важными и интересными они ни были. Нужна постоянная четко направленная система воспитательной работы по формированию уважения к закону, его соблюдению и ответственности личности за правопорядок в школе, микрорайоне, городе.

Организация общешкольных мероприятий и общее методическое руководство правовым воспитанием возлагается на директора и организатора внеклассной и внешкольной воспитательной работы.

Правовое воспитание в классе организуют классные руководители и учителя. В зависимости от конкретных задач они могут привлекать для этого работников милиции, прокуратуры, суда, членов добровольных народных дружин, общественных инспекторов ГАИ, членов комиссий по делам несовершеннолетних и др.

В коллективной и индивидуальной работе по правовому воспитанию учащихся, как правило, используются все формы и методы воспитательной работы, которыми располагает школа.

Важное место в процессе внеурочного правового просвещения и воспитания принадлежит системе бесед с учащимися по морально-правовым вопросам.

Беседы целесообразно иллюстрировать примерами из художественной, научно-популярной, юридической литературы, различных газет и журналов, в особенности молодежных, а также знакомыми ученикам фактами из жизни классного коллектива, школы, жителей района или города.

В зависимости от темы во внеклассных беседах, как и в учебном процессе, важно использовать различный наглядный материал. Большое воспитательное значение имеют многие художественные, научно-популярные, документальные и учебные фильмы.

В целях лучшей связи изучаемых вопросов с жизнью, практикой коммунистического строительства, объяснения механизма общественной жизни важно организовать ознакомление учащихся, особенно старших

классов, с деятельностью исполкомов местных Советов, милиции, прокуратуры, суда.

Теоретические знания учащихся важно постоянно подкреплять анализом практики, побуждать их к активной деятельности.

Правовое воспитание учащихся необходимо тесно связывать с текущими событиями в нашей стране и за рубежом.

Беседы на морально-правовые темы в начальных классах должны подготавливать детей для последующего, более глубокого усвоения первых, элементарных понятий о государстве и праве.

Примером могут служить следующие темы:

Наша Родина – Союз Советских Социалистических Республик.

Герб и флаг СССР.

Народный депутат Страны Советов.

Для чего нужны правила поведения в школе.

Охрана природы – твоя обязанность.

Так, беседу “Охрана природы – твоя обязанность” в ряде московских школ учителя строили следующим образом:

1. Природа, которая нас окружает:

а) школьный участок (сад), твоя забота о нем;

б) природа нашего района (области, края); что ты о ней знаешь? Где ты бывал?

2. Какую пользу от природы получают люди? Почему ты любишь природу? Почему Советское государство приняло специальный Закон об охране природы?

3. Соблюдение Закона об охране природы – обязанность твоя и твоих товарищей.

При этом учителя знакомили детей с основным содержанием этого Закона, рассказывала им историю школьного сада, парков и садов города. Для участия в беседе приглашались члены Общества охраны природы. Рассмотрение вопросов темы завершилось выполнением практического задания учащимися: посадкой деревьев, работой в саду, организацией “зеленого патруля”, охраной зеленых насаждений. Иногда беседы становились началом большой шефской работы пионеров под девизами: “Ни одного двора без деревьев”, “Украшим цветами наш двор” (улицу, город), “Охрана зеленых насаждений – долг каждого пионера”. Беседы часто проводились не в классе, а во время похода, прогулки, экскурсии.

Беседы на морально-правовые темы уже в начальных классах важно тесно связывать с разъяснением основного закона школьной жизни – Устава школы. Кроме того, следует предусмотреть изучение правил уличного движения, которые необходимо рассматривать как составную часть правового просвещения и воспитания учащихся.

Готовясь к рассмотрению правовых вопросов в системе бесед в IV – VI классах, следует иметь в виду и постоянно опираться на уже имеющиеся у детей некоторые знания, понятия морально-правового характера,

например понятия о государстве, о Конституции, о законе, о правилах поведения на улице, в школе и дома, об элементарных обязанностях и пр.

Необходимо учитывать накопленные учащимися к этому времени знания, постепенно их наращивать и углублять.

Изучение правовых вопросов с учащимися в целом должно быть пронизано идеей профилактики правонарушений.

Важно рассматривать с подростками вопрос о культуре поведения, о хороших и дурных привычках, о дружбе настоящей и ложном товариществе, о личной ответственности школьника и пр.

Примерами могут служить планы двух бесед.

Тема “Личная ответственность школьника” (IV класс).

1. Что такое личная ответственность?

2. Примеры высокой ответственности советского человека за свои поступки (из жизни, литературы).

3. Как выработать у себя чувство ответственности.

Тема “Уважай социалистический правопорядок, честно относись к общественному долгу” (VI класс).

1. Социалистический правопорядок – самый справедливый и гуманный в мире.

2. Уважение советского правопорядка – это уважение воли большинства тружеников, осуждение нарушителей.

3. Человек, охраняющий порядок, выполняет свой долг.

В беседе по этой теме целесообразно подвести учащихся к осознанию необходимости их активного участия в охране зеленых насаждений, школьного имущества от порчи и поломки, активного поддержания дисциплины в классе, порядка в школе и на улице и пр.

Правовое воспитание подростков VII – VIII классов необходимо тесно связывать с их правами и обязанностями, с вопросами профессиональной ориентации. В этом возрасте закономерно возрастает интерес учащихся к нормам уголовного права. Целесообразно выделить ряд вопросов и провести по ним серию специальных бесед по таким примерно темам: “Вредные пережитки прошлого мешают нам жить и строить коммунизм”, “Преступление – как действие не только умышленное, но и неосторожное”, “Помощник в преступлении – тоже преступник”, “Правовые и моральные последствия осуждения, судимость” и др.

Кроме того, учитывая возрастающую активность подростков, целесообразно направлять ее в русло правоохранительной деятельности, например, в отрядах или клубах юных друзей милиции, друзей ГАИ, дзержинцев, штабах порядка, патрулей порядка.

В VIII классе, углубляя правовое воспитание, необходимо сосредоточить усилия на создании у подростков четких представлений о правовых нормах поведения, при этом правовые знания должны быть обязательно конкретизированы примерами из местной, окружающей ребят жизни.

Основная задача правового воспитания учащихся IX – X классов состоит в дальнейшем углублении и расширении полученных ими в школе, в общественной деятельности и личной практике знаний и опыта, а также в еще большем обобщении и формировании системы понятий о государстве и праве.

Важно, чтобы теоретические познания старшеклассников в области права способствовали соблюдению ими конкретных норм, могли быть применены в их практической деятельности по охране правопорядка, в борьбе с правонарушениями.

С учетом значительно возросшего объема знаний у старшеклассников, с целью лучшего показа справедливости, гуманизма норм социалистического права целесообразно шире и глубже проводить сопоставления, как отдельных институтов, так и в целом Советского государства и права с буржуазным государством и правом, выявлять антинародный характер либо самих норм, либо практики их применения в эксплуататорском обществе.

Так, беседа на тему “Советский суд – защитник интересов трудящихся” может быть проведена по следующему плану:

1. Задачи советского суда.
2. Демократические принципы организации и деятельности советского суда.
3. Буржуазный суд – орган защиты интересов буржуазии.
4. Роль общественности в борьбе с нарушениями советских законов, правил социалистического общежития.

Наряду с беседами на морально-правовые темы целесообразно использовать и другие формы проведения внеурочной работы по правовому просвещению и воспитанию школьников. К их числу можно отнести циклы лекций, встречи учащихся с работниками органов юстиции, суда, прокуратуры, МВД, организацию школ “юного юриста”, “юного дзержинца”, проведение тематических вечеров, конференций и многое другое.

Последовательное и постоянное осуществление разнообразных форм внеклассной и внешкольной работы по правовому просвещению и воспитанию является необходимым условием формирования правосознания школьников, развития их гражданской и общественной активности.

Ролевая игра “Экспертиза”

Добровольное соблюдение норм социалистического права является обязательным условием сознательной дисциплины. Оно возможно, если личность принимает нравственно-правовые установки и оценки общества и руководствуется ими в жизни. Принятие личностью правовых требований предполагает: признание полезности знания норм и принципов права; умение оценивать действия людей в жизненных ситуациях с правовых позиций; понимание необходимости и назначения правовой регуляции поведения; согласие с требованиями права и их обоснованием, сложившимся в обществе.

Добровольное соблюдение требований права возможно только при понимании учащимися его ценности. Поэтому важно, рассматривая конкретные правовые ситуации, раскрывать гуманизм советского права. Учащихся нужно убедить в том, что высокая степень нормативности, конкретность и определенность права не мешают в жизни, а защищают личность от произвола.

Ролевая игра “Экспертиза” призвана помочь учащимся познать характер и особенности правового регулирования в сфере трудовых отношений.

Экспертиза – это исследование, проводимое различными специалистами с целью установления истины. “Эксперты” назначаются учителем из числа наиболее подготовленных учеников, которые образуют “экспертный совет”. Его председателем может быть либо учитель, либо приглашенный юрист. Игру целесообразно проводить после первого урока по теме “Трудовое право”.

Содержание игры. Повышение дисциплины, организованности; порядка невозможно без усиления борьбы с негативными явлениями в обществе, в том числе и с прогулами, которые наносят серьезный экономический и моральный вред обществу. Законодательством предусмотрено, что прогул может повлечь за собой увольнение с работы по инициативе администрации. В этом случае коллектив избавляется от нерадивого работника, хотя иногда полезнее было бы, строго наказав прогульщика, оставить его в коллективе для перевоспитания. Замена увольнения другой строгой мерой, позволяющей усилить воспитательное воздействие коллектива на прогульщика, полезна и тем, что способствует уменьшению текучести кадров.

Рабочий К. Егоров считает, что число прогулов резко уменьшится, если за каждый прогул прерывать стаж работы. Группе экспертов предлагается обсудить целесообразность принятия правовой нормы, содержащей требование о перерыве в стаже работы за прогул.

Ст. Перерыв в стаже работы за прогул.

Если рабочий или служащий совершил прогул, то администрация для перевоспитания прогульщика и уменьшения текучести кадров вправе

заменить расторжение трудового договора по своей инициативе такой мерой, как перерыв в стаже работы у прогульщика, оставляя его на прежнем рабочем месте.

Возможный состав “экспертов” и круг вопросов, которые могут рассматриваться каждый из них:

1. *Юрисконсульт.* Информировывает о современных представлениях, сложившихся в праве о порядке увольнения и перерыва в стаже работы. Сообщает, причины, ведущие к увольнению и перерыву в стаже работы, последствия этих правовых явлений и связь между ними. Объясняет общее и различия между увольнением и перерывом в стаже. Делает вывод о целесообразности предлагаемой нормы.

2. *Этик.* Приводит доводы подтверждающие необходимость согласования нормы с нравственными представлениями общества. Устанавливает соответствие правовой нормы положениям социалистической морали. Определяет, насколько оправдана с позиции морали предлагаемая норма, а также возможные противоречия между ее нравственным и правовым содержанием, границы применения правовой нормы, диктуемые моралью.

3. *Законодатель.* Знакомит “экспертный совет” с мотивами разработки новой нормы. Раскрывает исходные принципы, которые учитывались при разработке новой нормы. Определяет ожидаемые практические результаты и юридические последствия от ее введения, необходимость внесения изменений в законодательство в связи с принятием данной нормы, а также последствия нечеткой формулировки предлагаемой статьи для практики. Рассчитывает предполагаемое время действия нормы и указывает на особенности применения нормы в зависимости от возраста и отношения лица к работе.

4. *Социолог.* Обращает внимание на последствия принятия этой нормы для рабочего, служащего и его семьи. Определяет действенность нормы в зависимости от воспитательных возможностей коллектива, ее направленность на повышение роли трудового коллектива в управлении производством; влияние нормы на создание товарищеских отношений в бригаде. Указывает на последствия от введения правовой нормы для жизненных перспектив и уверенности личности в социальной справедливости, на влияние нормы на получение лицом социальных благ.

5. *Прокурор.* Оценивает практику применения существующих норм трудового права. Анализирует возможные нарушения законодательства со стороны администрации с введением новой правовой нормы. Предлагает учесть дополнительные меры по предупреждению таких нарушений. Размышляет, о необходимости защиты интересов личности в спорных ситуациях.

6. *Директор предприятия.* Акцентирует внимание на вопросах, возникающих с введением новой правовой нормы; порядке оформления трудовых книжек; попытках некоторых рабочих уйти с предприятия за счет

нарушения, более тяжелого характера, чем прогул; критериях выбора у администрации между старим и предлагаемым порядком наказания за прогул; воздействии предлагаемой практики применения нормы на фонды заработной платы и социального развития; последствиях применения нормы для изменения отношений между руководителями и подчиненными.

7. Правовед. Рассматривает новую норму в соответствии со всей системой права. Обосновывает принадлежность нормы к отрасли “трудовое право”. Демонстрирует соответствие нормы фактическим общественным отношениям, ее значение для их совершенствования и возможности вытеснения отношений, не соответствующих требованиям времени. Сравнивает доводы: “за” и “против” правомерности ужесточения наказания за прогул.

Для обострения борьбы мнений о целесообразности введения новой нормы можно назначать по каждой из выделенных ролей дублеров. Введение таких дублеров приводит к повторению доводов “за” и “против” предлагаемой нормы, увеличивает продолжительность игры.

Ход игры.

1. *Подготовка участников игры и “экспертов”.* Определяется режим работы (“эксперту” отводится на сообщение – 2 минуты, дискуссия начинается после выступления экспертов. Затем формулируется главная цель игры – довод целесообразности принятия правовой нормы, назначаются подготовительные группы для разработки правил игры, подготовки оформления, опроса общественного мнения и др. – в каждой группе по 3 человека).

Длительность этапа – 20 – 30 минут.

2. *Изучение проблемы.* Знакомство «экспертов» с ситуацией, документами, инструкциями и другими материалами. Сбор информации, консультация «экспертов», оформление игры.

Длительность 3 – 5 дней.

3. *Проведение игры:*

а) сообщение “экспертов” о результатах изучения проблемы;

б) обсуждение результатов экспертизы. Присутствующие высказывают свое мнение по проблеме, выражают согласие или несогласие с выводами “экспертов”, приводят дополнительные аргументы в пользу того или иного решения;

в) подведение итогов. Председатель “экспертного совета” обобщает выводы и предложения участников игры. Отмечает правильные, спорные и ошибочные выводы участников игры.

Длительность – 45 минут (20 + 20 + 5 минут).

Примерное решение проблемы. При подведении итогов игры председатель “экспертного совета” должен убедить ее участников в нецелесообразности принятия предложенной новой правовой нормы, о чем свидетельствуют: направленность нормы на ужесточение наказания, что противоречит современным тенденциям развития советского трудового

законодательства, потеря рабочими и служащими ряда льгот (уменьшение пособия по временной нетрудоспособности, утрата права на 20 % надбавки к пенсии, отмена дополнительных дней к отпуску и т. д.) и отмена существующего порядка перерыва в стаже, который имеет последствия при нарушении сроков устройства на работу.

Последовательное применение этой нормы ведет к снижению таких правовых средств укрепления дисциплины, перевод на нижеоплачиваемую работу, уменьшение отпуска на число дней прогула, перенос очереди на квартиру и т. д. Снижение мер воздействия на прогульщика ослабляет воспитательные возможности коллектива.

Действие нормы ограничивает свободу личности (выбор места работы и жительства, свободу передвижения, некоторые социальные льготы) и требует пересмотра прав и свобод личности не только в трудовом праве, но и в других отраслях права.

Введение новой правовой нормы вызовет и ряд негативных побочных последствий: отразится на тех, кто не является злостным нарушителем дисциплины, а совершил прогул по какому-то стечению обстоятельств, может спровоцировать более тяжелые нарушения трудового распорядка, чем прогул, с целью избежать перерыва в стаже работы. Наконец, этой нормой могут злоупотреблять администраторы, применяя ее против активных и непримиримых к недостаткам в работе и нарушениям коллективного договора, рабочим и служащим.

Правила дискуссии сообщаются заранее. Они будут способствовать корректному проведению игры. Рекомендуется использовать правила, применяемые при проведении диспута. Они могут быть такими:

- в игре все равны, преимущества не дают ни роль, ни авторство интересных идей;

- высказывать всяческие замечания до начала общей дискуссии нежелательно;

- из заблуждений участников дискуссии нельзя делать вывод об их моральных и деловых качествах;

- чем больше мнений, тем интереснее игра.

Другие правила в дополнение к названным могут предложить сами участники игры. Как при разработке правил, так и при проведении игры ее организаторы должны уделить внимание вопросу культуры общения школьников.

Поскольку познание правовых норм в том содержании и объеме, которые вложены в них законодателем, происходит путей их толкования, можно использовать отдельные моменты предлагаемого в игре анализа правовой нормы в повседневной учебной и воспитательной деятельности. Знания, полученные учащимися в игре, пригодятся при разработке ими уставов кружков и клубов, правил поведения и других нормативных документов для школьного самоуправления.

Диспут “Жить, отвечая за все”

Диспут на тему “Жить, отвечая за все” является завершающим внеурочным мероприятием по курсу “Основы Советского государства и права”, форма мероприятия и сама тема дают возможность провести его как откровенный разговор, касающийся не только последних разделов курса “Уголовное право” и “Обеспечение законности и правопорядка”, но и показывающий, насколько полно усвоены ребятами идеи курса в целом, умеют ли они оперировать полученными знаниями, применять их к жизненным ситуациям, отстаивать свое мнение.

Цели и задачи диспута: способствовать формированию у учащихся чувства ответственности, нетерпимости к любым антиобщественным проявлениям, выявлению нравственно-правовой позиции учащихся в сложных конфликтных ситуациях, выработке единого мнения по обсуждаемым вопросам, стремления к активной правоохранительной деятельности.

Учитывая реальные трудности, связанные с окончанием учебного года, а также то, что проведение любого диспута требует длительной подготовительной работы, предлагаем начать ее уже при изучении темы “Уголовное право”.

Подготовка к диспуту включает:

1. Составление плана подготовки и проведения диспута.

В плане конкретно определяются дата проведения диспута, сроки заполнения анкет по теме диспута, выпускается стенгазета и т. д., указываются ответственные за эту работу, а также художники-оформители места проведения диспута.

2. Широкую информацию о предстоящем диспуте.

Очень важно сразу заинтересовать ребят темой диспута. Для этого, выпускается красочное объявление, где не просто указывается тема диспута, но и содержится призыв участвовать в нем. Объявление может быть примерно таким: Те, кому скоро 16! Спросите себя:

1. Что такое ответственность? Почему нужно говорить о личной ответственности?

2. Есть ли среди нас люди равнодушные, пассивные, приспособленцы и индивидуалисты? В чем их опасность для общества?

3. Как вы понимаете свою роль в обеспечении порядка в школе, микрорайоне? Какова роль общественности в обеспечении законности и правопорядка?

4. Какие черты характера нужно воспитывать в себе, чтобы стать настоящим гражданином, способным быть “за все вокруг пред будущим в ответе”?

Товарищ, приходи к нам на диспут “Жить, отвечая за все!”,
выскажи свое мнение, выслушай мнение товарищей!

Только помни, законы диспута строги. Вот они:

Диспут – свободный обмен мнениями. На нем все активны. В споре все равны. Каждый выступает и критикует любые положения, с которыми не согласен. Главное в диспуте – факты, логика, умение доказывать. Мимика, жесты, восклицания в качестве аргументов не принимаются.

Предложенная форма и примерные вопросы для обсуждения могут быть и иными. Однако хотелось бы подчеркнуть, что уже на этапе подготовки желательна творческая активность самих школьников. От этого в значительной мере зависит успех диспута. Хорошо, если учащиеся, узнав тему диспута, сами предложат вопросы для обсуждения, сформулируют, может быть, свои правила проведения его.

3. Выяснение мнения членов коллектива.

Считаем, что это можно сделать путем анкетирования. Определившись с вопросами диспута, ребята письменно отвечают на них. Ответы анализируются затем учителем. Не исключено, что в результате анализа у него возникнет потребность провести групповые или индивидуальные собеседования с учащимися.

Эта работа представляется совершенно необходимой, так как ребята заранее обдумывают свои позиции, подбирают аргументы, а учитель знакомится с разными точками зрения и, что очень важно, получает возможность прогнозировать ход диспута.

4. Оформление места проведения диспута.

Успешному проведению диспута способствует особая психологическая атмосфера, создать которую помогут стенная газета по теме диспута, выставка книг по правовой тематике, высказывания писателей, ученых и др. по теме (к ним может обращаться ведущий или сами ребята по ходу обсуждения вопросов диспута). Очевидно, разместить этот материал нужно таким образом, чтобы ребятам было легко ориентироваться в нем. Могут быть рекомендованы следующие высказывания: К 1-му вопросу: “Каждый человек отвечает за все, что делается в этом мире” (Н. Амосов). “Исполнение долга: вот о чем следует заботиться человеку” (И. Тургенев). «Жизнь начинается той поры, когда человек начинает задумываться над поступками и отвечать за них” (В. Астафьев).

Ко 2-му вопросу: “Человек есть не что иное, как ряд его поступков” (Г. Гегель). “Равнодушный человек ничего не сделает в своей жизни, и будет лишь мешать движению вперед» (А. Александров).

К 3-му вопросу: “Любовь к человечеству лишь тогда плодотворна, когда она сочетается, с живим участием к судьбам отдельных людей” (К. Чуковский). “Это завидное счастье – чувствовать себя необходимым людям” (С. Щипачев).

К 4-му вопросу: “Человек – это то, что он дает другим” (З. Кроткий). “Быть человеком – это чувствовать свою ответственность...” (А. Сент-Экзюпери). “Настоящего человека всегда тянет туда, где трудно” (О. Шмидт).

Эпиграфом диспута мы предлагаем следующее высказывание: «...бойся равнодушных – они не убивают и не предают, но только с их молчаливого согласия существуют на земле предательство и убийство» (Бруно Ясенский).

Чрезвычайно важным моментом подготовки диспута является выбор ведущего. Хотя ряд авторов рекомендует выбирать ведущего из числа самых школьников, мы считаем, что сложность темы предъявляет к личности ведущего повышенные требования и ведущим в данном случае может быть только учитель-предметник или классный руководитель, жизненный опыт, эрудиция которого помогут направить ход диспута в нужное русло и способствовать рождению истины.

Проведение диспута начинается вступительным словом ведущего. “Давайте откровенно поговорим о том, что мы понимаем под ответственностью” – так можно начать диспут. “Заполняя анкеты, вы высказались откровенно и очень по-разному”. Здесь уместно зачитать две-три анонимные анкеты с разными точками зрения (по 1-му вопросу) и пригласить учащихся высказать свое мнение. По ходу обсуждения 1-го вопроса возможно выступление учащегося, специально для этого подготовившегося, который расскажет о таком, например, случае.

“Помогите, помогите! – металась у шоссе заплаканная женщина, пытаюсь остановить проезжавшие мимо машины.

Одна, другая... Но вот скрипнули тормоза. Водитель “Запорожца” открыл дверь:

– Садитесь, пожалуйста.

Всхлипывая, женщина объяснила – только что в автобусе у нее из сумки вытащили документы.

– Очень прошу вас, догоните автобус, – умоляла она.

“Запорожец” рванулся вперед. Минут через десять напряженно вглядывавшаяся вперед женщина показала на междугородный автобус “Копейск – Челябинск”:

– Этот!

По сигналу “Запорожца” автобус остановился. Светлана Федоровна (так звали женщину) быстро вошла в салон, внимательно оглядела пассажиров, но не нашла мужчину, которого подозревала в краже. Тогда Михаил Александрович Борисенко, водитель “Запорожца”, предложил Светлане Федоровне вернуться на последнюю остановку и проехать по ближайшим улицам: “Городок небольшой, преступник далеко не уйдет!”

...А вор тем временем с увесистым пакетом в руках торжествовал, надеясь на приличный куш. Он был уверен – погони нет. А потому, чуть-чуть отойдя от автобусной остановки, решил проверить содержимое пакета. Развернул и ... огорчился: денег там не оказалось. Не успел он еще перебрать все документы и избавиться от опасной улики, как рядом затормозил “Запорожец”. Узнав свою недавнюю попутчицу, вор (а им, как потом выяснилось, был В. Дьячков) кинул пакет за забор. Светлана

Федоровна бросилась поднимать документы, а Михаил Александрович Борисенко попытался задержать Дьячкова. Но тот пустился наутек. Борисенко за ним. Во дворе дома, оставшись наедине с преследователем, Дьячков выхватил из кармана нож. Борисенко не испугался и продолжал наступать на преступника. А вскоре к месту происшествия подоспели жильцы близлежащих домов. С их помощью Дьячков был обезоружен и передан работникам милиции”.

Ведущий задает вопросы: почему посторонний человек вмешался в происходившее? Обязан ли он был это сделать? Как вы считаете, что руководило им?

“В данном случае, – говорит ведущий, подводя итог обсуждению 1-го вопроса, – человек с чувством высокой моральной ответственности, подвергая себя смертельной опасности, – ведь преступник был вооружен – задержал бандита. Но, к сожалению, мы встречаем еще людей, для которых позиция “моя хата с краю” является жизненным кредо. Это равнодушные, терпимые люди, именно о них сказал Бруно Ясенский (см. приведенный выше эпиграф диспута). Давайте подумаем вместе, в чем опасность таких людей для общества?”

Учитывая, что от конкретного материала легче перейти к обобщениям, предлагается рассказ, подготовленный одним из учащихся.

На одной из московских улиц преступник, оглушив сзади внезапным ударом постового милиционера, похитил у него пистолет и скрылся. В ту же ночь он, взяв такси, больше часа ездил по затемненным переулкам. А потом, уловив удобный момент, под угрозой оружия забрал у водителя всю выручку и скрылся.

В последующие вечера были ограблены тем же способом еще четыре водителя.

Когда грабитель потребовал деньги у водителя пятого такси, тот, струсив, убежал, бросил машину с работающим мотором. Воспользовавшись брошенной машиной, грабитель в ту же ночь в пригороде Москвы совершил еще одно особо опасное преступление.

Много труда и упорства приложили сотрудники Московского уголовного розыска, пока им удалось задержать бандита.

В ходе расследования выяснилось, что преступник Л.Н. Галич был, уже дважды судим за ранее совершенные преступления. Выяснилось и другое. О преступлениях знали потерпевшие таксисты, жертвы бандита. Были люди, которые видели оружие в руках преступника, когда во время поездки на теплоходе по Москве-реке он открыл стрельбу. На выстрел тут же прибежали матрос и механик-водитель теплохода. Они вошли в каюту, посмотрели и спокойно ушли.

В целях воспитания у учащихся непримиримого отношения к любимым нарушениям общественного порядка ведущий спрашивает ребят: “Кто виноват в том, что бандит сравнительно долго совершал преступления? Как определить нравственные позиции людей, знавших о его преступлениях?”

Ведущий подчеркивает, что люди, с которыми встречался преступник: водители такси, матрос и механик-водитель теплохода, проявив равнодушие, нерешительность, способствовали по сути дела совершению им новых тяжких преступлений. Если бы они проявили нетерпимость к его поступкам, свидетелями которых являлись, то многих преступлений могло бы не быть.

Для подготавливаемых выступлений учитель может взять и другой материал. Но следует обратить внимание на необходимость соблюдения соотношения между положительными отрицательными примерами. В качестве одного из эпизодов, подлежащих обсуждению, мы намеренно используем отрицательный пример, так как считаем, что, во-первых, обращаться к негативным фактам необходимо, ибо средства массовой информации ежедневно по сути дела дают такие примеры и одна из задач правового воспитания – привить учащимся умение анализировать такие явления; во-вторых, усвоенный на уроках материал позволяет предвидеть, что большинство учащихся дадут правильную оценку поведению всех действующих лиц отрицательного эпизода; в-третьих, эмоциональный настрой диспута, позволяющий свободно высказать мнения, должен, на наш взгляд, привести к тому, что всеми учащимися будут приняты правильные выводы, адекватные общественному мнению.

Но все вышеизложенное не означает, что мы призываем использовать только негативные факты. Считая возможным использовать такие факты как средство формирования нравственно-правового сознания учащихся, мы в то же время подчеркиваем, что акцентировать внимание только на отрицательных примерах представляется неоправданным и даже вредным. Делая выводы по 2-му вопросу, ведущий говорит: “Конечно, в первую очередь наш покой, наши права охраняет милиция. Прекрасно сказал поэт:

Покой и труд советских граждан,
Все то, чем наш народ богат,
Спокойно, стойко и отважно
Бойцы милиции хранят.

Но правильно ли надеяться только на кого-то?”

Так участники диспута переходят к обсуждению 3-го вопроса диспута (как вы понимаете свою роль в обеспечении порядка в школе, микрорайоне), в ходе которого важно обращать внимание на то, чтобы учащиеся давали свою оценку фактам окружающей действительности, поступкам своих товарищей, рассказали о правоохранительной деятельности своих друзей и подчеркнули ее необходимость.

К обсуждению 4-го вопроса учащиеся переходят, заслушав краткое подготовленное выступление. Например, один из них рассказывает содержание очерка “Смерч” (Литературная газета, 1976, 18 и 25 августа) о группе туристов, попавших в беду.

Ничто не предвещало ненастья в теплый сентябрьский день, когда группа туристов отправилась в поход. И вдруг налетел ураган такой

страшной силы, что уносил людей. Началась метель. Экстремальные условия – холод, отсутствие теплой одежды и продуктов питания – ставили людей перед выбором: спасти лишь себя или помочь более слабым. Не все выдержали жизненный экзамен. Но малодушных себялюбцев оказалось меньше, чем настоящих людей. Виталий Галушко из Запорожья обмороженными руками рубил сучья для костра, он отдал обессиленным спутницам свой спальный мешок. Тех, кто уже не в силах был двигаться, несли на себе рабочий Валерий Никитевков и Игорь Коляда. Пожертвовал собственной жизнью для спасения товарищей Михаил Осипенко, ушедший на поиски брошенного рюкзака с продуктами и заблудившийся в горах.

Ведущий спрашивает ребят: “Что заставило людей жертвовать собой?”

Он подводит их к пониманию того факта, что иногда именно в таких экстремальных условиях проверяется человек, его характер, душевные качества. Люди, совершившие здесь подвиг, в нормальных условиях были обычными людьми, Но высокое сознание долга превратило их в героев. Волшебных превращений не бывает. Трус останется трусом в любых обстоятельствах. Значит, надо сознательно воспитывать в себе определенные черты характера. Так от частных высказываний, относящихся к поведению участников указанного эпизода, ребята переходят к обсуждению 4-го вопроса. Среди положительных качеств личности ими наверняка будет названо чувство ответственности, нетерпимости к любимым нарушениям. На этих качествах личности ведущему следует акцентировать внимание ребят. Это позволит логически завершить диспут, органически обобщив выводы, к которым пришли участники диспута, и при подведении итогов обсуждения подчеркнуть, что пассивность, преступное бездействие, равнодушие недопустимы в любых жизненных ситуациях.

Экскурсия в исполнительный комитет местного Совета народных депутатов

Экскурсия иллюстрирует и углубляет содержание вопросов, рассматриваемых на уроках “Органы государственной власти в СССР” и “Органы государственного управления в СССР”. В ходе подготовки к экскурсии и в процессе ее проведения учащиеся лучше осознают превосходство советского государственного и общественного строя, конкретнее увидят перемены, происшедшие в последнее время, ощутят динамику общественной жизни. Благодаря экскурсии у школьников накапливаются реальные представления о социалистической демократии, возникает более глубокое понимание претворяемых в жизнь широких прав советских людей.

Задачи экскурсии: продолжить формирование у школьников представлений о местных Советах и их исполкомах как органах Советского государства, их роли в управлении делами общества, способствовать воспитанию у учащихся уважения к народным избранникам – депутатам Совета, к государственным служащим, уяснению широчайших возможностей участия трудящихся в управлении государством.

Подготовка к экскурсии.

В классном уголке можно заранее поместить план подготовки экскурсии:

1. Сформировать группу учащихся, которые знакомятся с публикациями в газетах и журналах о работе местных Советов и на этой основе готовят вопросы, на которые нужно найти ответы во время экскурсии.

2. Выбрать представителей класса, которые договариваются с руководителями исполкома или представителями постоянных комиссий, с депутатами местного Совета о предстоящей встрече.

3. Образовать группу учащихся для оформления результатов экскурсии в форме отчета.

Провести индивидуальные и групповые консультации, посвященные экскурсии. Предварительно побеседовать с работниками исполкома и депутатами не только о содержании, но и о форме встречи с учащимися. Целесообразно предложить учащимся подготовить в ходе экскурсии ответы на следующие вопросы:

1. Когда составляется план работы исполкома и самого Совета, каковы основные направления их деятельности?

2. Какие задачи решают основные отделы исполкома: народного образования, здравоохранения, культуры, социального обеспечения, торговли и др., как удовлетворяются, запросы населения?

3. В каких постоянных комиссиях Совета работают депутаты, какие мероприятия они осуществляют?

4. Как местные исполкомы связаны с вышестоящими органами государства и с избирателями?

5. Как работают отдельные депутаты, какие поручения они выполняют?

6. Как осуществляется руководство хозяйственной и культурной жизнью местного населения, как обеспечивается выполнение советских законов?

7. Какие вопросы обсуждались за последнее время на заседаниях исполкома и на сессиях местного Совета?

8. Каков план дальнейшего развития хозяйства и культуры в районе?

9. Какую помощь могут оказать школьники в выполнении конкретных мероприятий исполкома местного Совета?

Можно поручить отдельным учащимся после экскурсии представить письменные отчеты не по всем вопросам, а по группе вопросов, учитывая их сложность и объем.

Методика проведения экскурсии. Опыт показывает, что экскурсию можно начать с просмотра учебного фильма “Основы государственной власти в СССР”. А затем непосредственно встретиться с представителями местного Совета.

В качестве варианта можно организовать встречу с ветераном исполкома местного Совета, который расскажет об истории Совета, его роли в расширении демократии и др.

Работники исполкома Совета беседу с учащимися должны построить на конкретных, близких ребятам примерах. Важно предварительно посоветовать сотрудникам исполкома, построить беседу в форме диалога, который бы побуждал школьников ставить вопросы, конкретизирующие сведения общего характера.

Во время экскурсии обращаем внимание школьников на наглядную агитацию: схемы, плакаты, фотовитрины и др.

После экскурсии напоминаем, что отчеты впечатления следует представить в определенные строки. Группе школьников поручаем обработать материал для выставки “Ускорение – девиз пятилетки” или “Наш район в настоящем и будущем”.

На основании материалов экскурсии можно провести с классом устный журнал, где учащиеся расскажут о содержании работы местного Совета, представят гостя – депутата местного Совета или работника исполкома, сообщат интересные примером факты о ходе выполнения пятилетки и о перспективах развития хозяйства и культуры в районе. Желательно, чтобы к итоговой беседе учащиеся сами подготовили или использовали плакаты, схемы, таблицы, где графически представляют район, обозначают новостройки, промышленные или сельскохозяйственные предприятия, культурные учреждения

Материал экскурсии можно использовать и в других формах классной работы.

Школьная олимпиада по праву

Цель и задачи: повысить уровень правовых знаний и умений школьников, развить интерес к нравственно-правовым вопросам, способствовать формированию у них правовой культуры и гражданской активности.

К участию в олимпиаде привлекают учащихся IX – X классов, а в отдельных случаях и восьмиклассников.

Правовую олимпиаду следует рассматривать как составную часть нравственно-правового воспитания учащихся, которая сочетает углубление программного материала курса с целенаправленной внеурочной деятельностью по расширению правовых знаний школьников, воспитанию правосознания и активной гражданской позиции личности.

Олимпиада позволяет выявить, с одной стороны, наиболее способных и подготовленных в правовом отношении учащихся, а с другой – лучших учителей, чей опыт заслуживает изучения в: обобщения.

Основные требования к проведению олимпиад по праву

1) Поэтапный характер: обычно олимпиады проводятся в три тура: школьный, районный и городской.

Положение о внутришкольной олимпиаде утверждает жюри в составе директора школы или его заместителя, преподавателей обществоведческого цикла, представителей школьных правоохранительных отрядов (“Юный дзержинец”, “ЮДМ”, “Зеленый патруль” и др.). В положении определяются порядок проведения олимпиады, примерные задания для ее участников, нормы оценок и формы поощрения.

Районные и городские олимпиады проводят отдельно. Специальная комиссия (жюри) в составе инспектора рай- и городского, представителей комсомольских, правоохранительных органов, общественности и учителей утверждает положение об олимпиаде. Оно включает перечень тем олимпиадных работ по праву и доводится до сведения школ в начале учебного года.

Примерные темы рефератов: “В. И. Ленин о государстве и праве”, “Конституция СССР – Основной Закон Страны Советов”, “Единство конституционных прав и обязанностей граждан СССР”, “Нелегкие будни советской милиции”, “Человек в природе. Охрана природы – дело каждого”, “Защита Отечества – священный долг каждого гражданина СССР” и др.

2) В ходе всех этапов олимпиады важно обеспечить массовость, широкое вовлечение учащихся в изучение правовой литературы, в поисковую работу и подготовку на этой основе рефератов. Этому помогает проведение в школах общественных смотров знаний по основам Советского государства и права, устных собеседований с учащимися, встреч с работниками правоохранительных органов, обсуждений фильмов, книг, статей по нравственно-правовой тематике.

3) Не менее важно в ходе состязания обеспечить гласность. С этой целью могут быть использованы различные формы информации учащихся о начале олимпиады, порядке ее проведения, основных требованиях к рефератам, о подведении итогов олимпиады и т. д. Кроме того, необходимо тщательно продумать различные формы поощрения всех участников, особенно победителей. Целесообразно заранее подготовить дипломы участников и победителей конкурсов.

4) Эффективность правовой олимпиады не в меньшей степени, чем от ее организации, зависит от широты проблематики, содержания заданий. Они должны вызывать интерес учащихся, обращаться к их личному опыту, предоставлять широкие возможности для выбора тем и в то же время не выходить далеко за пределы школьной программы.

В чем заключаются основные требования к отбору вопросов и заданий для первого этапа олимпиады по праву (школьный тур)?

Во-первых, на олимпиаду должны быть предложены вопросы, проверяющие мировоззренческую подготовку в процессе изучения школьниками правовых норм, глубину понимания ими места и значения норм права в общественной и личной жизни.

Примерные вопросы:

Какова роль советского права в регулировании отношений между обществом, государством и личностью? В чем значение правового воспитания для активизации человеческого фактора в условиях перестройки? Что такое гражданско-правовая активность советских людей? Что такое единство конституционных прав и обязанностей и как оно проявляется в повседневной жизни? И др.

Во-вторых, в число олимпиадных целесообразно включать такие вопросы и задания, ответы на которые покажут степень усвоения учащимися основных норм отраслей советского права: трудового, уголовного, семейного, административного, сельскохозяйственного и др.

Примерные вопросы и задания:

Объясните, почему труд в СССР является источником роста общественного богатства, благосостояния народа и каждого гражданина. Как в Программе КПСС ставится вопрос о дисциплине труда? Расскажите о личном участии общественно полезном труде. Что такое уголовное наказание? Какие меры принудительного характера могут быть применены к несовершеннолетним? В чем важность соблюдения принципа неотвратимости ответственности за преступления? Каково значение необходимой обороны в борьбе с преступлениями? В чем заключается необходимость государственной регистрации брака в СССР? Какие нормы административного права обеспечивают реализацию гарантированных Конституцией СССР прав и свобод граждан? Как оплачивается труд колхозников и колхозниц? И др.

В-третьих, школьный тур правовой олимпиады призван выявить глубину понимания не только правовых норм и принципов, но и внутренней

готовности учащихся руководствоваться ими в своей жизни. С этой целью можно использовать познавательные задачи на правовые темы и задачи на выявление социально-правовой ориентации личности. Последние представляют собой набор ситуаций, каждая из которых продолжает и развивает предыдущую. Содержание их моделирует реальную типовую ситуацию, в которой преднамеренно создается противоречие между правильным (научным) и житейским пониманием норм морали и права. Использование таких задач позволяет выявить умения и навыки школьников анализировать и оценивать противоречия, лежащие в основе нравственно-правовых ситуаций, а также проверять устойчивость выбора верного способа поведения в условиях искусственно сбивающих факторов. Примерный вариант задачи:

Саша давно работает на радиозаводе. Он хороший монтажник, любит свое дело, добросовестно исполняет свои обязанности. Однажды он решил сам собрать маленький радиоприемник и подарить его на день рождения отцу. Большую часть деталей Саша свободно купил в магазин, а кое-какие детали взял из числа забракованных на заводе. Не хватало крайне необходимой детали, той, которая позволяла расширить диапазон радиоприема. В магазин, куда Саша заходил несколько раз, сказали, что эта дефицитная деталь в продаже бывает очень редко.

“Что же делать, – подумал Саша, – скоро день рождения отца, а подарок еще не готов. Может быть, взять эту деталь в цехе? Что, я за столько лет добросовестной работы не заслужил взять кое-что для себя?”

Как бы вы поступили на месте Саши?

Саша решил посоветоваться дома с родными. “Отец давно мечтает о таком радиоприемнике – сказала сестра. – И будет очень рад подарку, особенно когда узнает, что ты его собрал сам. Так что постарайся как-нибудь достать нужную деталь. Возьми на заводе, а когда купишь – отнесешь потом и вернешь и цех”.

Как бы вы поступили на месте Саши?

“А сколько стоит деталь?” – спросил у Саши брат. “Деталь недорогая, – ответил Саша, – но дефицитная. У нас на конвейере учитывается каждая штука”.

“Ну, если недорогая, то, конечно, возьми. Подумаешь, какой ущерб ты нанесешь! На несколько копеек! Ты столько лет работаешь в цехе. Тебя все знают. В случае необходимости объяснишь товарищам, заплатишь, наконец, за эту деталь. Так что бери, не раздумывай”.

Как бы вы поступили на месте Саши? Как с точки зрения нравственных и правовых норм вы оцените советы всех участников данной ситуации?

Ответы на теоретические вопросы оцениваются по пятибалльной системе. Дополнительные поощрительные баллы присуждаются за умение иллюстрировать свой ответ примерами из жизни.

Конституція Дрогобицького педагогічного ліцею

Розділ I Загальні засади

Стаття 1

Дрогобицький педагогічний ліцей – демократична організація, яка заснована на пошані особистості, її волевиявленні та має мету будувати вільне, справедливе, солідарне суспільство.

Стаття 2

Дрогобицький педагогічний ліцей є республікою.
Єдиним джерелом влади в ліцеї є громадяни. Громадянами ліцейської республіки є учні ліцею, вчителі та адміністрація ліцею.

Стаття 3

Дрогобицький педагогічний ліцей стимулює існування різноманітних думок та поважає їх, гарантує здійснення прав та свобод, дбає про впровадження демократичних принципів у всіх сферах життя ліцею.

Стаття 4

Основними завданнями Дрогобицького педагогічного ліцею є:
– максимальне розкриття потенціалу та здібностей ліцеїстів, а також розвиток та удосконалення знань учнів;
– гарантія прав і свобод громадян;
– захист демократичних принципів, забезпечення та стимулювання участі громадян ліцею у розв’язання різноманітних проблем;
– усунення будь-яких перешкод, які обмежують свободу та рівність громадян, заважають розвитку особи та ефективної участі всіх ліцеїстів у організації свого життя.

Стаття 5

Ліцейська республіка має свій Прапор, Герб, Гімн.

Стаття 6

Влада в ліцеї здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів ліцею та його Статутом.

Стаття 7

Конституція ліцею має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції ліцею і повинні відповідати їй.

Норми Конституції ліцею є нормами прямої дії.

Розділ II

Права та обов'язки громадян ліцею

Стаття 8

Всі громадяни ліцею користуються права та несуть обов'язки передбачені Законом України «Про освіту», Конституцією ліцею, та його Статутом.

Стаття 9

Кожен громадянин мають рівні права і свободи та є рівними перед законом

Стаття 10

Права і свободи громадян захищаються Радою Справедливих.

Стаття 11

Походження, стать, мова, місце народження, релігійна належність. Політичні або ідеологічні переконання. Майновий або суспільний стан не можуть бути підставою щодо отримання привілей.

Стаття 12

Кожен має право на інформацію, яка не є секретною.

Стаття 13

Громадяни ліцею мають право створювати гуртки, клуби, групи, студії, діяльність яких не суперечать діючій Конституції.

Стаття 14

Цензура в ліцеї заборонена.

Стаття 15

Громадяни ліцею мають право на розвиток та удосконалення своєї особистості, реалізацію своїх здібностей в усіх сферах діяльності ліцею.

Стаття 16

Кожен громадянин зобов'язаний дотримуватися норм Конституції ліцею.

Стаття 17

Кожен ліцеїст зобов'язаний виконувати закони та вимоги органів влади ліцею, адміністрації, членів педагогічної ради та органів самоврядування, якщо ці вимоги не суперечать чинному законодавству.

Стаття 18

Громадяни ліцею зобов'язані берегти майно ліцею.

Стаття 19

Громадяни ліцею шанують Прапор, Гімн та Герб ліцею.

Розділ III

Виборча система

Стаття 20

Всі громадяни ліцею мають право приймати участь у політичному житті ліцею, мають активне та пасивне виборче право

Стаття 21

В ліцеї існує мажоритарна виборча система.

Стаття 22

Виборчим правом користується кожний громадянин ліцею.

Стаття 23

Вибори в ліцеї проводяться в другу п'ятницю вересня кожного року.

Розділ IV

Законодавча влада ліцею

Стаття 24

Законодавча влада в ліцеї здійснюється Парламентом ліцею

Стаття 25

Конституційний склад Парламенту – 8 ліцеїстів, які обираються строком на 1 рік. Склад Парламенту формується пропорційно від кожної групи ліцеїстів першого та другого курсу. Персональний склад обирається на зборах кожної групи на підставі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом голосування.

Стаття 26

Член Парламенту вважається обраним, якщо за нього проголосувало більшість громадян групи.

Стаття 27

Голова Парламенту обирається на засіданні нового складу парламенту шляхом таємного голосування

Стаття 28

Парламент збирається один раз на місяць.

Голова Парламенту має право скликати позачергове засідання членів Парламенту.

Стаття 29

До повноважень Парламенту належать:

- внесення змін до Конституції ліцею;
- приймати Закони ліцею;
- призначати референдум;
- вносити пропозиції до адміністрації ліцею щодо удосконалення навчально-виховного процесу.

Стаття 30

Всі рішення Парламенту обов'язкові для виконання всіма громадянами ліцею.

Розділ V

Виконавча влада ліцею

Стаття 31

Президент очолює виконавчу владу ліцею.

Стаття 32

Виконавчу владу представляє Уряд ліцею. Уряд складається з міністра культури, міністра освіти та міністра внутрішньої політики.

Стаття 33

Президент та Уряд обираються строком на 1 рік. Вибори проходять у другу п'ятницю вересня шляхом рівного, прямого, загального голосування усіх громадян ліцею.

Стаття 34

Повноваження Президента ліцею:

- Президент разом з Головою Парламенту ліцею представляють ліцей на різноманітних зборах, форумах тощо;
- керує роботою уряду;
- Рішення Президента обов'язкові для всіх громадян ліцею.

Розділ VI

Судова влада

Стаття 35

Судова влада в ліцеї представлена Радою Справедливих.

Стаття 36

Рада Справедливих створюється з метою захисту прав громадян ліцею, забезпечення дії Конституції та Законів ліцею.

Стаття 37

Рада Справедливих складається з дев'яти членів: по три члени призначає Президент, Парламент та директор ліцею.

Стаття 38

Термін повноважень Ради Справедливих складає один рік.

Стаття 39

Голова Ради справедливих обирається з складу цього органу.

Стаття 40

Повноваження Ради Справедливих:

- здійснювати контроль щодо захисту прав та свобод громадян ліцею;
- контролювати законність нормативно-правових актів Парламенту та Президента ліцею;
- при наявності конфліктів серед громадян ліцею вирішувати їх, якщо є письмове звернення до Ради Справедливих;
- рішення ради справедливих є обов'язковими для всіх громадян ліцею;
- проводити підрахунок голосів під час виборів органів влади в ліцеї;
- інші повноваження визначаються Законом «Про Раду Справедливих».

Розділ VII

Прикінцеві положення

Стаття 41

Конституція ліцею набуває чинності з дня її прийняття.

Стаття 42

День прийняття Конституції ліцею є ліцейським святом – Днем Конституції ліцею.

БРЕЙН-РИНГ
“ЗЕМЕЛЬНЕ, ЖИТЛОВЕ І СІМЕЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ”

Мета: перевірити, поглибити, закріпити й доповнити знання учнів, оцінити їхні навчальні досягнення з теми; розвивати логічне мислення, вміння аргументовано відповідати на запитання, робити висновки та узагальнення, розв’язувати правові ситуації; застосовувати знання із земельного, житлового і сімейного права України; виховувати інтерес до права, повагу до законів, формувати в учнів правосвідомість, культуру спілкування.

ХІД ЗАХОДУ

Учитель оголошує тему заходу, правила, учні озвучують свої очікування від заходу. Учитель пояснює порядок роботи, знайомить із командами і журі – незалежними експертами.

Учитель: Сьогодні ви покажете свої знання, вміння і навички з вивченої теми. Право і закони супроводжують людину щодня. Наскільки ви обізнані у правовій сфері, як оцінюєте неоднозначні життєві обставини покаже сьогоднішній захід. Тому прошу вас зібратися з думками і творчо працювати, заробляючи бали. Підсумок вашої роботи буде оголошено в кінці заходу.

1-й конкурс “Бліц-турнір”

Житлове і земельне право України

Проходить за принципом брейн-рингу: короткі чіткі запитання – такі самі відповіді. Кожна команда по черзі відповідає на запитання, на обдумування дається 15 секунд. Правильна відповідь оцінюється в 1 бал.

1. Який кодекс України був прийнятий 30 червня 1983 року і нині діє? (*Житловий кодекс України*)
2. Які складові елементи включає право власності на житло? (*Право володіння, користування і розпорядження*)
3. На якій підставі можлива оренда житла? (*Договір найму житлового приміщення*)
4. Якщо безоплатна приватизація неможлива, то в який спосіб її здійснюють? (*Шляхом продажу*)
5. Які приміщення не входять до житлового фонду? (*Готелі, інтернати, дачні будинки, нежилі приміщення в жилих будинках, призначені для торговельних, побутових та інших потреб непромислового характеру*)
6. Які види приміщень не приватизують? (*Квартири-музеї, кімнати в гуртожитках, службові кімнати, квартири, де мешкають два і більше наймачів, якщо не всі вони погодились на приватизацію*)
7. Для будівництва яких приміщень надають земельну ділянку площею понад 1 сотку? (*Для індивідуальних гаражів*)
8. Для якого призначення виділяють земельну частку (пай)? (*Для сільськогосподарського призначення*)

9. Як повинні вчинити іноземці, які отримали в Україні сільськогосподарські землі у спадщину? *(Ці землі підлягають відчуженню протягом 1 року)*

10. Який кодекс України набув чинності через три роки? *(Сімейний)*

11. Яку максимальну площу землі в Україні надають громадянам для ведення особистого селянського господарства? *(Не більше 2 гектарів)*

12. Як називається категорія земель, що мають природні лікувальні властивості, які використовуються для профілактики захворювань і лікування людей? *(Землі рекреаційного призначення)*

2-й конкурс “Знавці термінів”

I етап “Відгадай термін зі слів однокласника”

Учні-представники команд отримують картки із термінами і повинні пояснити термін, не називаючи його:

1. Шлюб, приватизація, право власності, Конституція, земельне право.
2. Дитина, житлове право, право земельного сервітуту, аліменти, сім'я.
3. Земельна ділянка, сімейне право, батьки, правочин, паспорт.

Час на обмірковування – 10 секунд. По 1 балу заробляють учні, які пояснюють термін і які його відгадали.

II етап “Правильний вибір”

По 1 учню від команди виходять до дошки, обирають галузь права, з якої будуть записувати терміни на дошці, а інші у зошитах. Максимальна оцінка – 12 балів для команди, 6 балів для учня.

Пропоновані терміни: шлюб, сервітут, громадянство, оренда, діти, житло, патронат, спадщина, пай, опіка, кодекс, аліменти, добросусідство, ордер, рента, власність, подружжя, приватизація, піклування, наймач, ЖЕК, категорія, музей, батьки, правочин.

3-й конкурс “Криве дзеркало”

Оцінювання – по 1 балу за вислів. Час – 10 секунд.

Завдання перефразувати вислів, як у “Кривому дзеркалі”.

1. Обов'язок під батьківство. *(Право на материнство).*
2. Обов'язок під материнство. *(Право на батьківство).*
3. Об'єкти, яким надано материнські обов'язки. *(Особи, позбавлені батьківських прав)*

4-й конкурс “Що єднає?”

Оцінювання – по 1 балу за вислів. Час – 10 секунд.

1. Що єднає право на надання згоди на усиновлення дитини, право на розірвання шлюбу та право на виховання дітей? *(Це особисті права подружжя)*

2. Що єднає право на шлюб, зміну по батькові дитини та право на судовий захист дитини? *(Число 14)*

3. Які спільні сімейні зобов'язання, з огляду на закон, виникають у зв'язку зі шлюбом, близькими родинними стосунками, неповноліттям, непрацездатністю або нужденністю? *(Аліментні зобов'язання)*

5-й конкурс “Керівник”

Скласти схему з обраного питання

1. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.
2. Припинення шлюбу.
3. Види землекористування.
4. Види сімейних правовідносин.

Час – 3 хвилини. Оцінювання – 4 бали.

6-й конкурс “Математичний”

У нашому житті все так переплітається, що доводиться шукати відповіді на межі права й алгебри. Індивідуальні завдання для учнів: розв’язати правове рівняння і правову ситуацію, а також продовжити речення.

$$A+B+V-D=$$

$$Г-Є+E=$$

де

A – вік повноліття особи;

B – шлюбний вік для жінок;

V – різниця у віці між неповнолітньою особою та усиновлювачем;

Г – строк короткострокової оренди землі;

D – строк довгострокової оренди землі;

Є – кількість видів власності подружжя;

E – кількість сторін, що укладають договір житлового найму.

Продовжити речення

1. В Україні існують такі форми власності на землю: ...
2. Шлюб укладають між собою ...
3. Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, називаються ...
4. Договір про взаємні майнові права та обов’язки подружжя – це ...
5. Особа від 14 до 18 років у сімейних відносинах має статус ...
6. Основним національним багатством є ...
7. Сім’ю, дитинство, материнство і батьківство охороняє ...
8. Кожен має право на достатній життєвий простір для себе і своєї сім’ї, що включає ...
9. Договір про користування чужою власністю на визначений термін за певну плату називається ...

Правові задачі

1. На день народження Вадимові бабуся подарувала фотоапарат. Через день хлопець вирішив поміняти його на велосипед у свого однолітка Сергія. Дізнавшись про обмін, батьки Вадима почали вимагати повернути фотоапарат і забрати велосипед, пояснюючи це тим, що вони не знали про обмін і не давали на це згоду. Але батьки Сергія заперечували, заявляючи, що вони погодилися на обмін. Визначте, хто має рацію у цій ситуації. Поясніть чому.

2. Ваші знайомі вирішили укласти шлюб за старовинним звичаєм, обвінчавшись у церкві. Вони звернулися до вас за порадою з цього приводу. Що ви їм порадите (згідно з Сімейним кодексом України)?

3. Віктор і Людмила познайомились першого березня і того ж дня вирішили подати заяву до РАЦСу про бажання укласти шлюб. Чи буде дійсним їхній шлюб, якщо вони знайомі дуже невеликий термін і фактично не знають одне одного. Поясніть.

7-й конкурс “Квітка прав і обов’язків”

Учні мають надати відповіді протягом 2 хвилин. Оцінка – 4 бали.

Завдання:

1. Права та обов’язки наймачів житла.
2. Права та обов’язки батьків.
3. Права та обов’язки дітей.
4. Права та обов’язки власників земельних ділянок.

8-й конкурс “Детектив”

Пояснити питання, яке обрав учень від команди. На обмірковування надається 30 сек. Оцінка – 2 бали.

1. Яким є порядок приватизації житла в Україні?
2. Із яких елементів складаються земельні правові відносини?
3. Які види земель за їхнім призначенням розрізняє земельне законодавство України?
4. Які форми власності на землю передбачає Земельний кодекс України?
5. Які умови та порядок укладення шлюбу?
6. Які є способи реалізації громадянами України права на житло?
7. У яких випадках один із подружжя має право на аліменти?
8. Які особисті права має подружжя?
9. Які існують види земельних спорів?
10. У яких випадках батьків позбавляють батьківських прав?

Підбиття підсумків

Визначають переможців, оцінюють роботу кожного учня за кількістю зароблених ним балів.

ТУРНИР ПРАВОЗНАВЦІВ

“МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА”

Мета: виявити рівень засвоєння учнями матеріалу теми, систематизувати й поглибити знання, вміння і навички учнів; розвивати вміння аргументувати відповідь, робити висновки, розвивати мовлення і логічне мислення, інтерес до нормативно-правових актів про права людини, вміння розв’язувати життєві ситуації; виховувати законослухняність, інтерес до прав людини, формувати науковий світогляд, виховувати почуття причетності до процесу творення правової держави в Україні.

ХІД ЗАХОДУ

Учитель: Людські повсякденні вчинки завжди мають правову оцінку. Отже, перевіримо ваші знання і вміння з теми за допомогою різних конкурсів турніру юних правознавців.

Правила турніру правознавців

У класі присутні три команди, кожна з яких відповідає по черзі. Правильна відповідь приносить команді поповнення рахунку балами, а учню, що відповідав, – картку з певною кількістю балів. За неправильну відповідь команда не отримує і не втрачає бали. Протягом гри діє правило “піднятої руки”. Учні обирають помічника вчителя, який записуватиме рахунок команд на дошці. За порушення встановлених правил турніру команда втрачатиме бали.

1-й конкурс “Розминка”

Відбувається за принципом брейн-рингу: коротке чітке запитання – коротка чітка відповідь. На обмірковування дається – 5 секунд. Запитання не переадресується наступній команді. За правильну відповідь – 1 бал команді та учню, що відповідав.

1. Чи може Президент України розробляти і видавати закони України?
(ні)
2. Як називається перехід прав і обов’язків від одного суб’єкта конституційного права до іншого? (*Правонаступництво*)
3. Як називається правовий зв’язок особи з державою, що зумовлює взаємні права й обов’язки? (*Громадянство, підданство*)
4. Який орган здійснює правосуддя в Україні? (*Суд*)
5. Яким є кількісний склад Верховної Ради України? (*450*)
6. Скільки областей у складі України? (*24*)
7. Скільки розділів має Конституція України? (*XV*)
8. Яка посадова особа очолює уряд України? (*Прем’єр-міністр*)
9. Який представницький орган видає закони? (*Парламент*)
10. Яка посадова особа підтримує державне обвинувачення у суді?
(*Прокурор*)
11. Яку структуру називають урядом України? (*Кабінет Міністрів*)
12. Як називається влада народу? (*Демократія*)

2-й конкурс “Знавці термінів”

Представники від команд отримують картки з термінами. Вони повинні пояснити їх так, щоб учні правильно назвали термін, тоді команда заробить 1 бал. Учень, що відповідає надає визначення, не називаючи поняття. Час на обдумування – 10 секунд.

Терміни: особа, свобода, закон, держава, міліція, злочин, правова норма, підприємство, людина, указ, протокол, податок.

3-й конкурс “Математичний”

По одному учню з команди отримують індивідуальне завдання на картках: вирішити правове рівняння і заробити максимальну 11 балів. Час на обмірковування – 3 хвилини. Інші учні обирають картки з числом і перераховують якомога більше юридичних значень цього числа, отримуючи по 1 балу за кожне правильне значення. Наприклад, 3 – кількість гілок державної влади і т.д.

Пропонуються числа: 1, 2, 5, 10, 14, 16, 18, 21, 35, 45.

4-й конкурс “Коло прав людини”

Учні кожної команди обирають картку із зображеною квіткою, що містить назву певного виду прав людини (політичні, соціальні, економічні, особисті, культурні), до якого дописують конкретні права людини за Конституцією України. Оцінюється конкурс в 3 – 2 – 1 бали за найбільш повну і змістовну відповідь. Час на виконання – 2 хвилини.

5-й конкурс “Документознавець”

Команди відповідають на запитання, що стосуються правових документів. За правильну відповідь – 2 бали. Час на обмірковування – 10 секунд.

1. Як називається вступна частина до Конституції України? Про що у ній йдеться? (*Преамбула, про причину і мету прийняття Конституції України*)

2. Якою є структура Конституції України? Назвіть деякі її розділи. (*Преамбула, 14 розділів, 161 стаття, розділ 15 “Перехідні положення”*)

3. На основі якого документа прийнято Конституцію України? (*Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1996 року*)

4. На підставі яких грамот середньовічні міста отримували право на самоврядування? (*Магдебурзьке право*)

5. Яку назву мала перша письмова збірка законів в Україні? (“*Руська Правда*”)

6. Які документи засвідчили становлення Української Народної Республіки 1917 року? (*Універсали*)

6-й конкурс “Пояснення”

Учні команд обирають картки із завданнями, що вимагають повних і змістовних, розгорнутих відповідей. Час на обмірковування – 20 секунд. Оцінюється: 3 – 2 – 1 бали.

1. Які міжнародні стандарти існують в галузі прав людини і громадянина?

2. Які конституційні принципи прав людини вам відомі? Поясніть.
3. У чому полягає обмеження прав людини у демократичному суспільстві?
4. Як ви розумієте захищеність особи у правовій державі?
5. Які права має людина, затримана за підозрою у вчиненні злочину?
6. Чому дитина потребує захисту з боку держави?
7. Яким способом можна довести право власності?

7-й конкурс “Журналіст”

Команди ставлять запитання одна одній з вивченої теми, який присвячений турнір правознавців. Оцінка – 1 бал за запитання і 1 бал за правильну відповідь.

Підбиття підсумків турніру правознавців

Визначають команду-переможницю, оцінюють роботу кожного учня за кількістю зароблених ним балів.

**ВИХОВНИЙ ЗАХІД НА ТЕМУ:
“ЗНАЄМО СВОЇ ПРАВА, ВИКОНУЄМО СВОЇ ОБОВ’ЯЗКИ”
(година спілкування)**

Мета: формувати основи правових знань учнів; ознайомлювати дітей з окремими статтями “Конвенції про права дитини”; підтвердити відповідними статтями Конституції України та положеннями програми “Діти України”, що держава Україна захищає права своїх громадян; виховувати у дітей переконання про важливість сумлінного ставлення до своїх обов’язків; сприяти вихованню патріотичних почуттів до рідної країни, прагнення внести свій вклад у розвиток України як держави демократичної та правової.

ХІД ЗАХОДУ

Вступне слово вчителя. Дорогі діти! 20 листопада 2015 року виповнюється 26 років з дня прийняття Генеральною Асамблеєю ООН “Конвенції про права дитини”. Це найдосконаліший міжнародний документ, що захищає права дітей. Згідно зі Статутом ООН визнання властивої людині гідності, рівних і невід’ємних прав усіх членів суспільства є основою забезпечення свободи, справедливості і миру на Землі.

24 серпня 1991 року Україна проголосила свою незалежність, а 27 вересня 1991 року “Конвенція про права дитини” набула чинності в країні.

Сьогодні ми з вами поговоримо про те, які саме права дітей закріплені в “Конвенції”, як Конституція України закріплює ці права за громадянами України, а ви є юними громадянами нашої держави.

Відкрийте, будь ласка, ст. 1 Конституції України і ознайомтесь з її змістом (Ст. 1 Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава).

Отже, стаття 1 Конституції України проголошує, що Україна є державою демократичною, правовою. Однією з ознак правової держави є правова культура її громадян. Що це означає? Це означає, що громадяни такої держави повинні чітко знати свої права і вміти правильно ними користуватись, а також добросовісно виконувати свої обов’язки. Тож якими правами користуються діти України та які обов’язки покладаються на юних громадян держави, ми сьогодні з’ясуємо.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

По-перше, “Конвенція про права дитини” закріплює положення про те, що права дитини не можуть бути обмежені ні за кольором шкіри, ні за релігією, національним чи майновим станом, ні за станом здоров’я, ні походженням. Про це йдеться в статті 2 “Конвенції” (Діти знаходять відповідну статтю в порівняльній таблиці і зачитують її).

Згідно статті 6 даної “Конвенції”, кожна дитина має право на життя. Це підтверджує і стаття 27 Конституції України.

(Діти зачитують відповідні статті. Вчитель називає права, прикріплює на дошці аркуші паперу з їх назвами).

Діти, ви, мабуть, читали у пресі чи чули по радіо і телебаченню, що однією з умов вступу України в європейське співтовариство є відміна в Україні смертної кари. Давайте подумаємо і висловимо свої думки з приводу таких запитань.

– Чи згодні ви з відміною смертної кари в Україні?

– Як вирішується питання про відміну смертної кари в інших країнах світу?

– Яка зараз ситуація з відміною смертної кари в Україні?

(Діти попередньо одержували завдання продумати і підготувати відповіді на ці запитання)

Згідно “Конвенції про права дитини” діти мають права на збереження своєї індивідуальності, включаючи громадянство, ім’я, сімейні зв’язки. Ніхто не може розлучити дитину з батьками за винятком тих випадків, коли таке розлучення здійснюється в інтересах дитини. Це здійснюється тоді, коли батьки безвідповідально ставляться до виховання дітей, не піклуються про її матеріальне забезпечення, тобто про харчування, одяг, знущаються з них.

Таких батьків, згідно законодавству України, позбавляють батьківських прав, а дітей забирають до інтернату.

Відповідно до “Конвенції” дитина має право вільно висловлювати свої думки, але здійснення цього права може зазнавати певних обмежень, якщо мова йде про повагу прав та репутації інших осіб, а також про охорону державної безпеки, громадського порядку, здоров’я. Це закріплено в статті 13 названого документа.

Діти ознайомимось зі змістом статті 14. *(Діти зачитують статтю)*

– Що на вашу думку, означає поняття “свобода совісті”? *(Діти висловлюють свої думки, вчитель озвучує правильне твердження)*

Отже, свобода совісті – це свобода сповідати якусь релігію або ж не сповідати ніякої.

Згідно статті 19, держави, які підписали Конвенцію, вживають необхідних заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психічного насильства, образи та зловживань, відсутності піклування, недбалого поведіння та експлуатації. Підтвердіть фактами, що ця стаття має важливе значення для захисту дітей України. *(Діти попередньо одержали завдання підібрати матеріали статистики та преси з цього приводу).*

Зараз ви прочитаєте статтю 22 Конвенції, подумаєте і поясните, чому ця стаття має дуже важливе значення для дітей певних країн світу. *(Мається на увазі стаття про статус дітей-біженців. Діти висловлюють свої думки).*

Статті Конвенції стосуються найрізноманітніших сторін життя. Зараз ми з вами розглянемо статті, які безпосередньо захищають права дітей нашого класу.

Так згідно статті 24 держави-сторони визнають право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров’я.

Питання охорони здоров'я є і в програмі “Діти України”. *(Діти розповідають в чому це проявляється).*

Крім того, наша держава має договори з іншими державами про лікування та покращення стану здоров'я дітей за кордоном. *(Повідомлення дітей, які вони підготували заздалегідь за матеріалами преси).*

Головна ваша праця зараз – це навчання. Згідно статті 28 Конвенції держави-сторони визнають право дитини на освіту. Вони повинні ввести безплатну і обов'язкову початкову освіту, а також сприяти розвиткові різних форм середньої освіти, вживати заходів щодо регулювання відвідування школи учнями. Ці держави повинні вживати заходів, щоб шкільна дисципліна була забезпечена методами, що ґрунтуються на повазі до людської гідності дитини.

Право дитини на освіту закріплене і в Основному Законі нашої держави – Конституції України. Про це йдеться в статті 52. Ознайомтесь з її змістом і з'ясуйте, яка освіта в Україні є обов'язковою. *(Діти читають статтю і відповідають).*

Отже, ми з'ясували, що повна загальна середня освіта (була) є обов'язковою. Якщо дитина з якихось причин не може відвідувати школу, вона може одержати середню освіту навчаючись екстерном. Ця форма навчання передбачає, що дитина навчається вдома самостійно, пише контрольні, які перевіряють закріпленні за цією дитиною вчителі. Екзамени здають такі діти разом зі всіма учнями.

У нашій державі прийнято спеціальний закон “Про освіту” (1996 р.). Він визначає права та обов'язки учасників навчально-виховного процесу. Кожен має право здобувати освіту шляхом вибору різних форм навчання, різних закладів освіти (загальна школа, коледж, гімназія, ліцей). Ви маєте право користуватися бібліотеками, спортивними залами, різноманітним обладнанням своєї школи, а також брати участь у різних олімпіадах, конкурсах, конференціях і т.д. Підтвердіть, що ви дійсно користуєтесь цим правом. *(Відповіді дітей).*

Для кожного учня не байдуже як житиме наш ліцей. Саме тому закон передбачив право на участь у громадському самоврядуванні навчального закладу і наш ліцей не виняток, у нас теж активно діє учнівське самоврядування. До його складу входять по два учні з кожного класу і від вашого теж. Як вам відомо, наш ліцей має свою конституцію. Давайте з'ясуємо на скільки добре ви знаєте її основні положення.

– Назвіть Органи влади Дрогобицького педагогічного ліцею. *(Парламент, президент, Рада Справедливих)*

– Назвіть орган, який згідно конституції Дрогобицького педліцею захищає права і свободи його громадян. *(Рада Справедливих)*

– Назвіть орган законодавчої влади ліцею, його склад та порядок формування. *(Парламент – 8 ліцейців строком на 1 рік. Склад формується пропорційно від кожної групи ліцею)*

- На основі якої виборчої системи обираються органи влади ліцею? *(мажоритарної)*
- Яка форма державного правління існує в ліцеї згідно його Конституції? *(Республіка)*
- З якою періодичністю збирається Парламент? *(Один раз на місяць)*
- Яку гілку влади очолює Президент? *(Виконавчу)*
- З кількох членів складається Рада Справедливих, хто їх призначає? *(9 членів, Президент, Парламент та директор ліцею призначають по третині)*
- Назвіть День прийняття Конституції ліцею *(7 жовтня)*

Закон України “Про освіту” закріплює право учнів брати участь в об’єднаннях громадян. Реалізувати це право можна беручи участь у роботі різноманітних спортивних товариств, дитячих організацій, клубів, загонів. Однією з дитячих організацій, в діяльності якої ви можете брати участь, є Пласт. Що це за організація? Що ви знаєте про її діяльність? Хто з ліцеїстів входить до складу дрогобицького осередку цієї організації? *(Повідомлення дітей).*

Закон також дає право після досягнення чотирнадцятирічного віку, з дозволу батьків, у вільний від навчання час працювати, отримуючи відповідну заробітну плату.

Користуючись правами кожен з вас мусить пам’ятати і про свої обов’язки. Держава виділяє кошти на навчання школярів, на вас же покладається обов’язок систематично та глибоко оволодівати знаннями та навичками. Отже, робота на уроці, ретельне виконання домашніх завдань – це не лише вимога вчителя, а й ваш обов’язок перед державою.

Кожен з вас зобов’язаний виконувати вимоги Статуту свого навчального закладу. Такий Статут є і в нашому ліцеї. У розділі V “Єдині вимоги до поведінки учнів Дрогобицького педагогічного ліцею” йдеться про вимоги щодо режиму дня, про правила поведінки до початку уроків і під час перерв, на уроці, до зовнішнього вигляду, до поведінки на подвір’ї і в громадських місцях. *(Учні згадують і називають ці правила поведінки).*

Крім вище названого, ви повинні дотримуватись вимог законодавства, моральних та етичних норм.

В статті 29 “Конвенції про права дитини” говориться, що освіта дитини має бути спрямована на розвиток особи, талантів, розумових та фізичних здібностей, а також на виховання поваги до країни та краю, в якому проживає дитина. А як ви можете проявити свою любов до рідного краю? *(Діти відповідають).*

Підведення підсумків виховного заходу

Дорогі діти! Ми сьогодні добре з вами попрацювали, ознайомились з окремими статтями документів, які захищають ваші права. Назвіть ці документи. *(Діти називають Конституцію України, “Конвенцію про права дитини”, програму “Діти України”).*

А тепер подивіться ще раз уважно на дошку і постарайтесь добре запам'ятати назви прав та обов'язків дітей. (Діти зачитують назви прав та обов'язків, які прикріпленні на аркушах паперу на дошці і ці аркуші знімаються. Діти одержують картки для заповнення).

Чи були ви уважними, як добре ви запам'ятали свої права та обов'язки, ми з'ясуємо заповнивши роздані вам картки. (Діти виконують завдання).

А тепер давайте зачитаємо свої записи. (Діти зачитують свої записи).

– Як зветься вищий законодавчий орган України? (Діти відповідають – Верховна Рада України).

Конституцією України запроваджується посада Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, на якого покладається обов'язок здійснювати контроль за додержанням прав та свобод людини і громадянина в Україні. Він розглядає заяви та скарги громадян з приводу порушення їх прав та свобод. Уповноважений є підзвітним Верховній Раді і щорічно доповідає їй стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Така посада є в кожній країні.

Загальноприйнята міжнародна назва цієї посади – омбудсмен. (Вчитель записує на дошці). Тож давайте зараз виберемо свого омбудсмена. Це повинен бути учень, який найкраще знає свої права та обов'язки. (Діти вибирають свого омбудсмена).